

TÜRKÖLOGIA TÜRKÖLOJİ

2(114)

Түркістан 2023

ISSN 1727-060X (Print)
ISSN 2664-3162 (Online)

TÜRKÖLOGIA TÜRKÖLOJİ

№ 2 (114), 2023

Сәуір-мамыр-маусым / Nisan-Mayıs-Haziran

Журнал ҚР Инвестициялар және даму министрлігі
Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінің мерзімді баспасөз
басылымы және ақпараттық агенттігінде тіркелген.
Күәлік № 55-97-Ж 18.ІІ.2005 ж. Халықаралық рецензияланатын журнал.

Индекстер: ROOTINDEXING, Academic Resource Index ResearchBib, Directory
of Research Journal Indexing, ASOS, Indeks Copernicus, MLA International
Bibliography

Dergi, Kazakistan Cumhuriyeti Yatırımlar ve Kalkınma Bakanlığı İletişim,
Enformasyon ve Bilgi Komitesi'nin süreli yayın ve haber ajansında
55-97-J 18.02.2005 numaraya kayıtlıdır. Uluslararası hakemli bir dergidir.

Tarama index: ROOTINDEXING, Academic Resource Index ResearchBib,
Directory of Research Journal Indexing, ASOS, Indeks Copernicus, MLA
International Bibliography

Шығарылымның сарапшылары:

Док., доц. Бүниямин Таш (Ақсарай университеті – Түркия), Док., доц. Мехмет
Акиф Гөзиток (Ерзурум техникалық университеті – Түркия), Док., доц. Жемиле Кынажы
(Анкара Қажы Байрам Вели университеті – Түркия), док., доц. Атиф Акгүн (Еге
университеті – Түркия), док. доц. Мехмет Жихат Үстүн (Эрзинджан Бинали Йылдырым –
Түркия), док. Мерве Йорылмаз Кахве (Маниса Желал Баяр университеті – Түркия), док.
Насиба Джунаева (Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті –
Қазақстан), док. Айнура Ахметова (Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік
университеті – Қазақстан), док. Динчер Атай (Кафкас университеті – Түркия), док. Умит
Башар (Анкара Әлеуметтік ғылымдар университеті – Түркия), док. Ержан Арғынбаев
(Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті – Қазақстан), док.
Есра Екинжи Челикпазу (Режеп Тайып Ердоған университеті – Түркия).

Türkistan/Türkistan

2023

ISSN 1727-060X (Print)
ISSN 2664-3162 (Online)

ТҮРКОЛОГИЯ TURCOLOGY

№2 (114), 2023

Апрель-май-июнь / April-May-June

Журнал зарегистрирован Комитетом связи, информатизации и информации Министерства по инвестициям и развитию РК свидетельство о постановке на учет периодического печатного издания и информационного агентства № 5597-Ж 18. II. 2005 г. Международный рецензируемый журнал.

Индексы: ROOTINDEXING, Akademic Resource Index ResearchBib, Directory of Research Journal Indexing, ASOS, Indeks Copernicus, MLA International Bibliography

The journal is registered in the periodical and news agency of the Information and Communication Committee of the Ministry of Investment and Development of the RK with No:5597-Zh 18.II.2005 is an international peer-reviewed journal.

Scanned indexes: ROOTINDEXING, Akademic Resource Index ResearchBib, Directory of Research Journal Indexing, ASOS, Indeks Copernicus, MLA International Bibliography

Bu Sayının Hakemleri:

Doç. Dr. Bünyamin TAŞ (Aksaray Üniversitesi – Türkiye), Doç. Dr. Mehmet Akif GÖZİTOK (Erzurum Teknik Üniversitesi – Türkiye), Doç. Dr. Cemile KINACI (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi – Türkiye), Doç. Dr. Atıf AKGÜN (Ege Üniversitesi – Türkiye), Dr. Merve YORULMAZ KAHVE (Manisa Celâl Bayar Üniversitesi – Türkiye), Dr. Nassiba JUNAYEVA (Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi – Kazakistan), Dr. Ainur AKHMETOVA (Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi – Kazakistan), Dr. Dinçer ATAY Kafkas Üniversitesi – Türkiye), Dr. Umut BAŞAR (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi – Türkiye), Dr. Yerzhan ARGYNBAYEV (Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi – Kazakistan), Doç. Dr. Mehmet Cihat ÜSTÜN (Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi – Türkiye), Dr. Esra EKİNCİ ÇELİKPAZU (Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi – Türkiye)

Туркестан/Turkestan

2023

ҚҰРЫЛТАЙШЫ

Кожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

БАС РЕДАКТОР

доктор, профессор Булент Байрам

БАС РЕДАКТОРДЫҢ ОРЫНБАСАРЫ

Мадина Молдашева

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Жұпар Танауова

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫНЫҢ ҚҰРАМЫ

Ыбраев	–	ф.ғ.д., проф. (Ахмет Ясауи университеті, Қазақстан)
Шақимашрип	–	док., проф. (Хажеттепе университеті, Анкара)
Демир Нуреттин	–	док., проф. (Эге университеті, Түркия)
Экижи Метин	–	док., проф. (Бонн университеті, Германия)
Райхл Карл	–	ф.ғ.д., проф. (Халықаралық туризм және меймандостық университеті, Қазақстан)
Қоныратбаев	–	ф.ғ.д., проф. (Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Қазақстан)
Тынысбек	–	ф.ғ.д., проф. (Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Қазақстан)
Құрманбайұлы	–	ф.ғ.д., проф. (Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Қазақстан)
Шерубай	–	ф.ғ.д., проф. (Ахмет Ясауи университеті, Қазақстан)
Тұрсұн Хазіретәлі	–	т.ғ.д., проф. (Ахмет Ясауи университеті, Қазақстан)

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕСТІҢ ҚҰРАМЫ

Челик Юксел	–	док., проф. (Мармара университеті, Түркия)
Садыков Ташполот	–	ф.ғ.д., проф. (Бішкек гуманитарлық университеті, Қырғызстан)
Егоров Николай	–	ф.ғ.д., проф. (Тіл білімі институты, Ресей Федерациясы)
Агжа Феррух	–	док., проф. (Эскишехир Османгази университеті, Түркия)
Гүл Булент	–	док., проф. (Эскишехир Османгази университеті, Түркия)
Елеуов Мадияр	–	т.ғ.д., проф. (Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Қазақстан)
Кенжетаев Досай	–	филос.ғ.д., проф. (Ахмет Ясауи университеті, Қазақстан)
Габибейли Иса	–	док., проф. (Әзербайжан Ұлттық ғылым академиясы, Әзербайжан)
Алдаш Айманкүл	–	ф.ғ.д., проф. (А.Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан)
Рахманов Насимхон	–	ф.ғ.д., проф. (Өзбекстан Ұлттық университеті, Өзбекстан)
Йылдырым Күршат	–	док., проф. (Стамбұл университеті, Түркия)
Кынажы Баран	–	док., доц. (Анкара Қажы Байрам Вели университеті, Түркия)
Жемиле	–	ф.ғ.к., доц. (Ахмет Ясауи университеті, Қазақстан)
Әбжет Бақыт	–	ф.ғ.к., доц. (М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Қазақстан)
Әуесбаева Пакизат	–	ф.ғ.к., доц. (М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Қазақстан)
Қошанова Нағима	–	ф.ғ.к., доц. (Ахмет Ясауи университеті, Қазақстан)
Мараш Ласло	–	PhD (Амстердам университеті, Нидерланд)
Журакузиев	–	PhD (Ә.Науаи атындағы өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Өзбекстан)
Нодирбек	–	ф.ғ.к., доц. (Ахмет Ясауи университеті, Қазақстан)

SAHİBİ
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi

EDİTÖR

Prof. Dr. Bülent Bayram

EDİTÖR YARDIMCISI

Madina Moldasheva

SEKRETER

Jupar Tanauova

YAYIN KURULU

İbrayev Shakimashrip	– Prof. Dr. (Ahmet Yesevi Üniversitesi, Kazakistan)
Demir Nurettin	– Prof. Dr. (Hacettepe Üniversitesi, Türkiye)
Ekici Metin	– Prof. Dr. (Ege Üniversitesi, Türkiye)
Reichl Karl	– Prof. Dr. (Bonn Üniversitesi, Almanya)
Konyratbayev	– Prof. Dr. (Uluslararası Turizm ve Otelcilik Üniversitesi, Kazakistan)
Tynysbek	– Prof. Dr. (L.N. Gumilev Avrasya Ulusal Üniversitesi, Kazakistan)
Kurmanbayuli Şerubai	– Prof. Dr. (Ahmet Yesevi Üniversitesi, Kazakistan)
Tursun Haziretali	– Prof. Dr. (Ahmet Yesevi Üniversitesi, Kazakistan)

DANIŞMA KURULU

Çelik Yüksel	– Prof. Dr. (Marmara Üniversitesi, Türkiye)
Sadykov Taşpolot	– Prof. Dr. (Bishkek Humanitarian University, Kırgızistan)
Yegorov Nikolay	– Prof. Dr. (Dilbilim Enstitüsü, Rusya Federasyonu)
Ağca Ferruh	– Prof. Dr. (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Türkiye)
Gül Bülent	– Prof. Dr. (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Türkiye)
Eleuov Madiyar	– Prof. Dr. (Al-Farabi Kazak Ulusal Üniversitesi, Kazakistan)
Kenzhetayev Dossay	– Prof. Dr. (Ahmet Yesevi Üniversitesi, Kazakistan)
Gabibeyli İsa	– Prof. Dr. (Azerbaycan Ulusal Bilimler Akademisi, Azerbaycan)
Aldaş Aymankul	– Prof. Dr. (A. Baitursynov Dilbilim Enstitüsü, Kazakistan)
Rakhmanov	– Prof. Dr. (Özbekistan Ulusal Üniversitesi, Özbekistan)
Nasimhon	– Prof. Dr. (İstanbul Üniversitesi, Türkiye)
Yıldırım Kürşat	– Doç. Dr. (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Türkiye)
Kınacı Baran Cemile	– Doç. Dr. (Ahmet Yesevi Üniversitesi, Kazakistan)
Abjet Bakıt	– Doç. Dr. (M. Auezov Edebiyat ve Sanat Enstitüsü, Kazakistan)
Auesbayeva Pakizat	– Doç. Dr. (Ahmet Yesevi Üniversitesi, Kazakistan)
Koşanova Nagima	– Dr. (Amsterdam Üniversitesi, Hollanda)
Maraş Laszlo	– Dr. (A. Navai Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi, Özbekistan)
Zhurakuziev Nodirbek	– Dr. (A. Navai Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi, Özbekistan)

OWNER
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

EDITOR-IN-CHIEF

Prof. Bülent Bayram

ASSOCIATE EDITOR

Madina Moldasheva

EXECUTIVE SECRETARY

Zhupar Tanauova

EDITORIAL BOARD

Ibrayev	– Prof. Dr. (Akhmet Yassawi University, Kazakhstan)
Shakimashrip	
Demir Nurettin	– Prof. Dr. (Hacettepe University, Turkey)
Ekizhi Metin	– Prof. Dr. (Ege University, Turkey)
Reichl Carl	– Prof. Dr. (Bonn University, Germany)
Konyratbaev	– Prof. Dr. (International University of Tourism and Hospitality, Kazakhstan)
Tynysbek	
Kurmanbayuly	– Prof. Dr. (L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan)
Sherubai	
Tursun Khazretali	– Prof. Dr. (Akhmet Yassawi University, Kazakhstan)

ADVISORY BOARD

Çelik Yüksel	– Prof. Dr. (Marmara University, Turkey)
Sadykov Tashpolot	– Prof. Dr. (Bishkek Humanitarian University, Kyrgyzstan)
Egorov Nikolay	– Prof. Dr. (Institute of Linguistics, Russian Federation)
Agzha Ferrukh	– Prof. Dr. (Eskisehir Osmangazi University, Turkey)
Gul Bulent	– Prof. Dr. (Eskisehir Osmangazi University, Turkey)
Eleuov Madiyar	– Prof. Dr. (Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan)
Кенжетеаев Досай	– Prof. Dr. (Akhmet Yassawi University, Kazakhstan)
Габибейли Иса	– Prof. Dr. (Azerbaijan National Academy of Sciences, Azerbaijan)
Aldash Aimankul	– Prof. Dr. (A. Baitursynov Institute of Linguistics, Kazakhstan)
Rakhmanov	– Prof. Dr. (National University of Uzbekistan, Uzbekistan)
Nasimkhon	
Yildirim Kurshat	– Prof. Dr. (Istanbul University, Turkey)
Kinazhi Baran	– Doç. Dr. (University Ankara Hadji Bayram Veli, Turkey)
Zhemile	
Abzhet Bakyt	– Doç. Dr. (Akhmet Yassawi University, Kazakhstan)
Auesbayeva	– Doç. Dr. (M. Auezov Institute of Literature and Art, Kazakhstan)
Pakizat	
Koshanova	– Doç. Dr. (Akhmet Yassawi University, Kazakhstan)
Nagima	
Marash Laszlo	– PhD (Amsterdam University, Netherlands)
Zhurakuziev	– PhD (A.Navoi Tashkent State University of Uzbek Language and Literature, Uzbekistan)
Nodirbek	

УЧРЕДИТЕЛЬ

Международный казахско-турецкий университет им. Х.А. Ясави

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

доктор, профессор Булент Байрам

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА

Мадина Молдашева

ОТВЕТСТВЕННЫЙ СЕКРЕТАРЬ

Жупар Танауова

СОСТАВ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ

- Ибраев Шакимашрип – д.ф.н., проф. (университет Ахмеда Ясави, Казахстан)
- Демир Нуреттин – док., проф. (университет Хажеттепе, Турция)
- Экижи Метин – док., проф. (университет Эге, Турция)
- Райхл Карл – док., проф. (университет Бонн, Германия)
- Коньратбаев – д.ф.н., проф. (Международный университет туризма и гостеприимства, Казахстан)
- Тынысбек
- Курманбайулы – д.ф.н., проф. (Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Казахстан)
- Шерубай
- Турсун Хазретали – д.и.н., проф. (Университет Ахмеда Ясави, Казахстан)

СОСТАВ РЕДАКЦИОННОГО СОВЕТА

- Челик Юксел – док., проф. (Университет Мармара, Турция)
- Садыков Ташполот – д.ф.н., проф. (Бишкекский гуманитарный университет, Кыргызстан)
- Егоров Николай – д.ф.н., проф. (Институт языкознания, Российская Федерация)
- Агжа Феррух – док., проф. (Эскишехирский университет Османгази, Турция)
- Гюл Булент – док., проф. (Эскишехирский университет Османгази, Турция)
- Елеуов Мадияр – д.и.н., проф. (Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Казахстан)
- Кенжетаяев Досай – д.филос.н., проф. (Университет Ахмеда Ясави, Казахстан)
- Габибейли Иса – док., проф. (Азербайджанская Национальная Академия Наук, Азербайджан)
- Алдаш Айманкуль – д.ф.н., проф. (Институт языкознания им. А.Байтурсынова, Казахстан)
- Рахманов – д.ф.н., проф. (Национальный университет Узбекистана, Узбекистан)
- Насимхон
- Йылдырым – док., проф. (Стамбульский университет, Турция)
- Кюршат
- Кынажы Баран – док., доц. (Университет Анкары Хаджи Байрам Вели, Турция)
- Жемиле
- Абжет Бакыт – к.ф.н., доц. (Университет Ахмеда Ясави, Казахстан)
- Ауесбаева Пакызат – к.ф.н., доц. (Институт литературы и искусства им. М. Ауэзова, Казахстан)
- Кошанова Нагима – к.ф.н., доц. (Университет Ахмеда Ясави, Казахстан)
- Мараш Ласло – PhD (Амстердамский университет, Нидерланды)
- Журакузиев – PhD (Университет узбекского языка и литературы им. А.Наваи, Узбекистан)
- Нодирбек

МАЗМУНЫ * CONTENTS * İÇİNDEKİLER * СОДЕРЖАНИЕ

GÜLSHAN ASILOVA * ГҮЛШАН АСИЛОВА

- Türk Kaynaklarında Farklı Dönemlerdeki Vergi Terimleri: Tarihi Dönüm Noktaları ve Gelişim Yolları** 1-16
- Tax Terms in the Turkic Literature of Different Periods: Historical Milestones and Ways of Development
- Өр түрлі кезеңдерде жазылған түркі тілдес әдебиеттердегі салық терминдері: тарихи кезеңдер мен даму жолдары
- Налоговые термины в тюркоязычной литературе разных периодов: исторические вехи и способы развития

ALPER BAHTIYAROĞLU * АЛПЕР БАХТИЯРОĞЛУ

- Kars Ağzında Ses ve Şekil Bilgisi Açısından Arkaik Unsurlar** 17-34
- Archaic Elements in Terms of Sound and Shape in the Mouth of Kars
- Карс диалектіндегі дыбыс және пішін тұрғысынан архаикалық элементтер
- Архаические элементы с точки зрения фонетики и морфологии в карском диалекте

ЕРЛАН ЖИЕНБАЕВ * ӘСИЯ АБДУЛХАЙ
YERLAN ZHIYENBAYEV * ASSIYA ABDULKHAY

- Қазақ және түрік әдебиетінде лақап есімдер және оның берілу сипаты** 35-56
- Nicknames in Kazakh and Turkish Literature and the Nature of Their Transfer
- Kazak ve Türk Edebiyatında Lakaplar ve Onun Veriliş Karakteri
- Прозвища в казахской и турецкой литературе и характер их передачи

ERTUĞRUL KARAKUŞ * ЕРТУҒРУЛ КАРАКУШ

- Kuzey Makedonya ve Kosova Türk Şiirinde Türkistan ve Türk Dünyası** 57-89
- Turkistan and the Turkish World in North Macedonia and Kosovo Turkish Poetry
- Македония және косовалық түріктердің өлеңдеріндегі Түркістан және түркі дүниесіне байланысты ойлар
- Туркестан и тюркский мир в тюркских стихотворениях Северной Македонии и Косова

FAHRİ TEMİZYÜREK * EROL BARIN * ÖZLEM BAŞ
ФАХРИ ТЕМИЗЙҮРЕК * ЭРОЛ БАРЫН * ӨЗЛЕМ БАШ

**Kazak ve Türk Öğrencilerin Türk Kültürüne İlişkin
Farkındalıkları Üzerine Bir Durum Çalışması**

91-124

A Case Study on the Awareness of Kazakh and Turkish Students about
Turkish Culture

Қазақ және түрік студенттерінің түрік мәдениетінен хабардарлығы
жайында бір жағдаяттық зерттеу

Пример осведомленности казахских и турецких студентов о
турецкой культуре

SELİN YAVUZ * СЕЛИН ЯВУЗ

**Şuarâ ve Müverrihîn: Kâtip Çelebi'nin Fezleke'sindeki Tarih
Manzumeleri Üzerine Bir Değerlendirme**

125-178

Poets and Historians: an Evaluation on the Historical Poems in Kâtip
Çelebi's Fezleke

Ақындар мен тарихшылар: Катип Челебидің «Фезлекедегі» тарихи
жырларының зерттелуі

Поэты и историки: анализ исторических стихов «Фезлеке» Катипа
Челеби

Редактордан

Құрметті оқырмандар!

Сіздерге «Түркология» журналының 2023 жылғы №2(114) санын ұсынып отырмыз. Өткен 2022 жыл журналымыз үшін маңызды өзгерістерге толы кезең болды. Журналымыздың шыққанына 20 жыл толу қарсаңында 2022 жылдың соңғы саны жарияланды. Өткен жылдардың есебін жасай отырып, жаңа кезеңге жаңа өзгерістермен, жаңа жоспармен қадам басудамыз. Біздің мақсатымыз – «Түркология» журналын өз саламыздың маңызды басылымдары қатарына қосу және оны барынша таныту. Әсіресе, DergiPark платформасындағы басылым өмірінің оң әсерін сезінудеміз. Журналымыз өз саласында танылып, бір қалыпқа келіп және осы шеңберде журналымызға деген қызығушылық бірте-бірте артып келеді. Қолыңыздағы бұл сан мақаланың әртүрлілігімен, сапасымен және халықаралық сипатымен осы кезеңнің маңызды мәселелерін қамтиды.

Журналымыздың №2 (114) санында Түркия, Қазақстан және Өзбекстан ғалымдарының 6 мақаласы берілген. Тарихи түрік диалектілері, заманауи әдебиет, халық әдебиеті, мәдениеттану сияқты түрлі салалардағы зерттеулерді қамтитын бұл мақалалар осы салаға елеулі үлес қосады деп сенеміз.

Шығарылымға үлес қосқан автор, сарапшы, аудармашы және дизайнер – барлық әріптестерімізге алғыс айтамыз.

2023 жылдың 3(115) шығарылымында Сіздерден бүгінгі түркітанудың өзекті мәселелерін қамтитын ғылыми мақалалар күтеміз.

Бас редактор

док., проф. Бүлент БАЙРАМ

Editörden

Merhaba saygıdeğer okuyucular!

Türkoloji Dergisi'nin 2023 yılının ikinci sayısını sizlerle paylaşmanın mutluluğunu yaşıyoruz. 2022 yılı dergimiz için önemli bir dönüm noktasıydı. 2022 yılının son sayısı ile dergimiz 20 yılı tamamladı. Geçen yılların muhasebesini yaparak yeni döneme yeni heyecan ve planlamalarla giriyoruz. Amacımız dergimizi alanımızın önemli yayınları arasına sokabilmek ve ona daha fazla tanınırlık kazandırabilmek. Özellikle DergiPark platformunda yayın hayatına devam ediş sürecinin olumlu etkilerini hissediyoruz. Dergimiz alanda daha tanınır ve bir duruma gelmekte olup, dergimize olan ilgi de bu çerçevede giderek artmaktadır. Elinizdeki bu sayı da makale çeşitliliği, kalitesi, uluslararası niteliği ile bu dönemin önemli işaretlerini içinde barındırmaktadır.

Dergimizin 114. sayısında Türkiye, Kazakistan ve Özbekistan'dan bilim insanlarının 6 telif makalesi yer almaktadır. Tarihi Türk şiveleri, modern edebiyat, halk edebiyatı, kültür araştırmaları gibi Türkolojinin farklı alanlarına ait çalışmaları içeren bu makalelerin alana önemli katkılar yapacağı düşüncesindeyiz.

Sayıya yazar, hakem, çevirmen, tasarımcı olarak katkıda bulunan bütün meslektaşlarımıza teşekkürü bir borç biliriz.

2023 yılının üçüncü olan 115. sayımızda buluşmak dileğiyle iyi okumalar dileriz.

Prof. Dr. Bülent BAYRAM

Editör

Gulshan ASILOVA

Prof. Dr., Taşkent Devlet Alişir Nevai Özbekistan Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi,
Taşkent, Özbekistan (gulshanasilova@gmail.com) <https://orcid.org/0000-0002-8462-7120>

TÜRK KAYNAKLARINDA FARKLI DÖNEMLERDEKİ VERGİ TERİMLERİ: TARİHİ DÖNÜM NOKTALARI VE GELİŞİM YOLLARI*

Öz: Özbek terminografisinin oluşumu genellikle yirminci yüzyılın başlarına denk gelir. Özbek dilinin sözlüğünde Farsça, Arapça, Rusça ve Avrupa dillerinin bazılarından etkilendiği görülmektedir. Özellikle Özbek dilinin ekonomik terminolojisi tarihinde, Orta Asya'da devletin gelişim dönemleri belli bir dereceye kadar izlenmektedir. Özbek dilinin vergi terminolojisinin diğer ülkelerle ticari ve ekonomik ilişkilerin etkisi altında güncellenmesi süreci özellikle ilgi çekicidir. Makale, bölgedeki vergi alanının ve kelime dağarcığının ana gelişim dönemlerini yansıtan çeşitli edebî kaynaklara bakmaktadır. Çalışmanın amacı, siyasi olayların etkisi altında Özbek dilinin vergi terminolojisinin zenginleşme sürecini ve diğer ülkelerle ticari ve ekonomik ilişkilerin gelişimini incelemektir. Çalışmanın konusu, farklı dönemlerdeki Türk edebî kaynaklarında görülen vergi terimleridir. Bu endüstri terimlerinin yapısal ve sözcüksel bileşiminde, tarihsel gelişimin ilgili dönemlerinde aktif ticari ve ekonomik ilişkilerin yapıldığı halkların ve ülkelerin dillerinin etkisi izlenmektedir. Vergi kelime dağarcığının geliştirilmesi ve zenginleştirilmesi süreci şartlı olarak birkaç tarihî aşamaya ayrılmıştır: antik dönem, ortaçağ dönemi, Hanlık dönemi, Çarlık döneminin bir parçası olan dönem, Sovyet dönemi, Özbekistan'ın bağımsızlık dönemi. Özbek dilinin vergi terminolojisinin içsel dil potansiyeline, yani bağlanma, kompozisyon, kısaltma, anlamsal ve diğerlerinin yöntemlerine dayanan gelişim sürecine özel önem verilmektedir. Özümlemenin bir bütün olarak dilin geliştirilmesinde ve özellikle vergi terminolojisinin zenginleştirilmesinde rolü haklı çıkarılmıştır.

Anahtar kelimeler: Türk Dilleri, Özbekçe, terim, özümlemek, vergi, damga, zekat, uşr

* Geliş Tarihi: 27 Mart 2023 – Kabul Tarihi: 8 Mayıs 2023

Date of Arrival: 27 March 2023 – Date of Acceptance: 8 May 2023

Келген күні: 27 наурыз 2023 ж. – Қабылданған күні: 8 мамыр 2023 ж.

Поступило в редакцию: 27 март 2023 г. – Принято в номер: 8 Май 2023 г.

DOI: 10.59358/ayt.1271516

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License

Gulshan ASILOVA

Prof. Dr., Tashkent State Alishir Nevai Uzbekistan University of Uzbek Language and Literature, Tashkent, Uzbekistan (gulshanasilova@gmail.com) <https://orcid.org/0000-0002-8462-7120>

TAX TERMS IN THE TURKIC LITERATURE OF DIFFERENT PERIODS: HISTORICAL MILESTONES AND WAYS OF DEVELOPMENT

Abstract: The formation of the Uzbek terminography is usually attributed to the beginning of the 20th century. The vocabulary of the Uzbek language in various spheres reflects the influence of Persian, Arabic, Russian and European languages. In particular, taken the history of the economic terminology of the Uzbek language the periods of the development of statehood in Central Asia is traced to a certain extent. Of a particular interest is the process of updating the tax terminology of the Uzbek language under the influence of trade and economic relations with other countries. The article examines various literary sources that reflect the main periods of development of the tax sphere and its vocabulary in the region. The purpose of the research is to study the process of enriching the tax terminology of the Uzbek language under the influence of political events and development of trade and economic relations with other countries. The object of the research is tax terms reflected in the Turkic literature of different periods. The structural and lexical composition of the terms of this branch traces the influence of the languages of peoples and countries with which active trade and economic relations were conducted in the corresponding periods of historical development. The process of development and enrichment of the tax vocabulary is conditionally divided into several main historical stages: the ancient period, the medieval period, the period of the khanates, the period within the Russian Empire, the Soviet period, modern terminology. The article also pays attention to the process of development of the tax terminology of the Uzbek language based on internal language potential, namely the methods of affixation, composition, abbreviation, semantics and others. The role of borrowing in the development of the language in general and in the enrichment of the tax terminology in particular is substantiated.

Keywords: Turkic languages, Uzbek language, term, borrowing, tax, tamgha, zakat, ushr

GİRİŞ

Sözlüğün gelişiminde meydana gelen süreçler, tüm alanların ve endüstrilerin terminolojisine yansır. Bu hem semantik hem de üslup değişikliklerinde ve yabancı kelimelerin özümlemesinde kendini gösterir.

Her dilin iç ve dış olarak tanımlanan iki kaynak sayesinde zenginleştirildiği bilinmektedir. Bu gelişim kökenleri elbette Özbek dilinin terminolojik sistemleri için de geçerlidir. A. V. Maytova, “terimlerin oluşumunun kaynakları hakkındaki tartışmanın, daha küresel bir sorunun sadece bir parçası olduğunu – terimlerin oluşumunun temel yollarının sınıflandırılmasının” altını çiziyor (Maytova 2008: 24). Yazar, araştırılan konuyla ilgili görüş çeşitliliğine rağmen, çoğu bilim insanının çalışmalarıdaki terimlerin oluşumunun aşağıdaki yolları ayırdığını iddia etmektedir:

anlamsal (ortak bir dilin bir terimi veya ortak bir dilin bir ifadesi olarak yeni bir anlam kazandırarak kullanılması);

morfolojik (terimi bağlanma ve sözcük oluşturma yoluyla oluşturmak);

sözdizimsel (terminolojik sözcük kombinasyonlarının oluşumu);

sözcüklerin ve sözcük kombinasyonlarının özümlemesi:

a) yaygın kelime dağarcığından ve diğer terim sistemlerinden;

b) diğer dillerden ve bunların birbirleriyle birlikte uygulanma olasılığını da gösterir.

Mesela, Özbek dilbiliminde, morfolojik yöntemle ilgili bağlanma ve kompozisyon ayrı metodlar olarak kabul edilir. Terimin ortaya çıkmasındaki faaliyetleri farklı şekilde değerlendirilir. Yukarıdakilere bakarsak, kelime ve kelime kombinasyonlarının özümlemesi yaygın olarak kullanılan kelimelerden ve başka bir dilden yapılıdır. Özbekçe’de özümleme yöntemi harici bir kaynağa atıfta bulunurken, yaygın olarak kullanılan kelimeler sayesinde terminoloji sözlüğünün zenginleştirilmesi içsel bir kaynaktır. Bu süreç G. Ismoilov tarafından “transterminoloji” olarak yorumlanmaktadır. Onun çalışmasında, terimin ortaya çıkmasının başka bir yolu tanımlanmıştır – “neologizasyon” (Ismoilov 2011: 164). Ç. Abdullayeva’nın çalışması, biterminoloji ve yeniden terminoloji gibi terminolojileştirme yöntemlerini inceliyor (Abdullayeva 2000: 194).

Yukarıda belirtildiği gibi, terminoloji sisteminin gelişimine katkıda bulunan kaynaklar iç ve dışsal olarak ayrılmıştır. Özbek dilinin gelişim dönemlerine bakıldığında, bu kaynakların belirli bir dönemde dilin

zenginleştirilmesine eşit derecede hizmet ettiği, diğer dönemde ise bunlardan birinin dönüşümlü olarak hakim olduğu gözlemlenebilir. Bununla birlikte, bilim ve teknolojinin hızla gelişmesi, büyük bir bilgi akışının bu durum üzerinde önemli bir etkisi vardır. Özbek dilinin sözcüksel bileşimindeki bu etkinin bir sonucu olarak, özellikle ekonomik terminolojide, dış kaynağın baskın önemi, yani yabancı dil kelimelerinin özümlemesi Özbek dilinin içsel yeteneklerinden daha fazladır.

Ekonomik terminolojinin bir parçası olarak modern vergi terimleri, yaygın olarak kullanılan kelime dağarcığına hızla nüfuz etmektedir. Aynı zamanda, Özbek dilinin vergi terminolojisinin bilimsel gerekçe eksikliği ve sistemleştirme sorunu hala geçerli olmaya devam etmektedir. Bu, terimleri öğrenmeyi zorlaştırır ve belirsiz yorumlamalarına neden olur.

Araştırmamızın konusu, eski çağlardan beri Türk dillerinde ekonomik sözlüğün bir parçası olarak var olan vergi terimleridir. Bu alanın terimlerinin yapısal ve sözcüksel bileşiminde, tarihsel gelişimin uygun dönemlerinde aktif ticari ve ekonomik ilişkilerin yapıldığı halkların ve ülkelerin dillerinin etkisi izlenmektedir. Terminolojik birimlerin bileşiminin ve anlamlarının incelenmesi, Orta Asya topraklarındaki devletlerin gelişimi, uluslararası ilişkiler, bölgelerin genişlemesi ve bölünmesiyle nasıl değiştiklerini izlemeyi mümkün kılmaktadır.

1. VERGİ TERMINOLOJİSİNİN ESKİ OLUŞUM DÖNEMİ

Daha önce ortaya çıkan şeylerle ilgili tartışmalar – vergiler veya devlet – modern bilimde de durmuyor. Kaynaklara göre, vergiler ilk devletlerin oluşumu sırasında ortaya çıkmış, vergilerin temelleri M.Ö. III-II bin yıl öncesine kadar var olmuştur. İngiliz ekonomist S. Parkinson şunları kaydetti: “Vergiler dünya kadar eskidir. Bir zamanlar meydana gelmelerinin nedeni, bir zamanlar yerel savaş ağasının topraklarında bulunan bir nehirden veya dağdan geçen tüccarlardan ve gezginlerden ücret almasıydı” (Parkinson 1989: 14).

Paleografik kaynaklara göre, Orta Asya’daki Ahameniş İmparatorluğu döneminde bile göçebe kabileler toprak ve suyun kullanımını için vergi ödüyorlardı. Düzenli vergiler I. Darius tarafından daha sonra Büyük İskender’in altında tanıtıldı, yerel halk Yunan prensibine göre gelir vergilerine (gelirlerin 1 / 10’u ve 1 / 20’si) ve gönüllü bağışlara tabi olmaya başladı.

Türkçe kaynaklarda vergi şartları, Orta Asya’nın Kutaybe bin Müslim tarafından fethedildiği dönemde VII. – VIII. yüzyıllarda kaydedilmiştir (Dadabayev 1992: 26). Bu, Kuran’dan çok sayıda terimin Türk dillerine özümlemesiyle onaylıyor: *zakot* (mülk vergisi), *fitr* (Ramazan ayında ailenin her bir üyesinden ödenen bağış), *juzya* (iç ve dış saldırılara karşı

korunmalarını garanti eden kafirlere hizmet etmek için yastıklama), *hiroj* (toprak örtüsü), *sadaqa* (gönüllü bağış), *ushr* (1/10 vergi), *zakoti-çakana* (küçük zekat) vb.

Ayrıca, daha önce var olmayan ödeme türlerinin isimleri de vardır: *muvaazafa* (tarım için uygun bölgelerden gelen haraç), *misaha* (ekilebilir alan biriminden sabit oranlı vergi), *mukota* (katı miktarda vergi), *mukasama* (mahsulün 1 / 3'ünde vergi) (Mamadov 2010: 87).

Bu terimlerin ortaya çıkması eski isimlerle ilişkilidir. Mesela, *zakot* (zekat) genetik olarak “müslüman zenginlerin senede bir mallarının kırkta birini fakirlere dağıtması şeklinde gerçekleştirilen mâlî ibadet” bağlanmıştır (Doğan 1996: 1162). Zekat altın ve gümüşe, hayvanlara, tahıllara ve meyvelere, yerden elde edilen mallara (hazinelere, mineraller gibi), ticaretten ve el sanatlarından elde edilen gelirlere verildi.

İslami vergi sistemi, öncekilerin aksine, o dönemin ekonomik sözlüğüne yansıyan daha karmaşık bir yapıya sahipti. Yazılı kaynaklarda çeşitli eski vergi ve görevlerin isimleri, özellikle yöneticilere yakın bazı kişilerin vergiden muaf tutulmasına ilişkin kararname yer almaktadır.

Sözlü edebiyat ürünlerinde, konunun gelişimi sırasında vergi terimlerini ve kavramlarını öğrenebilirsiniz. Mesela, “Alpamiş” destanının kahramanlarından biri olan Boyburi, erkek kardeşi Boysari’nden bir *ulak*¹ şeklinde bir zekat talep ediyor. Erkek kardeşinin öznesi olmak istemeyen ve kendisini kendisine eşit olarak gören Boysari, yetişkin erkek yabancıların ve gayrimüslimlerin vergilendirildiği *cizya*’yı ödemeyi tercih eder (Alpamiş destanı 1998).

Mali ve ekonomik alan terimleri, özellikle Kaşgarlı Mahmud’un “Türk Zarfları Sözlüğü”nde (*oq* – mirasın bir parçası, *ülüş* – payın dağıtımı, *rabjat* – para cezası, *jarish* – mülkün dağıtımı vb.), tarihsel incelemelerde de yer almaktadır (1960). 1071–72de oluşturulan bu sözlük, 11. yüzyılın 2. yarısında Orta Asya’da yaşayan Türk kabileleri, sosyal ve ekonomik durumları, dilleri, tarihi ve yaşamın diğer pek çok yönü hakkında değerli bilgiler içermektedir.

Moğolların egemenliğini yansıtan kaynaklarda *kalon* (arazi vergisi) ve *qopchur* (hayvancılık vergisi) gibi vergi türleri vardır. İlk tür, hasatın %10’unu, ikincisini ise toplam hayvan sayısının %1’ini ima etti (Obolmurodov & Tolipov 2009: 27). Aynı zamanda, *Tamg’a* – esnaf ve tüccarlara uygulanan vergi terimi ilk kez ortaya çıktı. *Tamg’a* kelimesinden

¹ Küçük keçi (özb.)

*tamojnya*² kelimesinin geldiği ve şu şekilde geliştiği konusunda bir görüş var: *tamg'a – tamjit – tamojnya*. Ayrıca, *tamg'a* kelimesinin Rusça'da esnaflardan ve ticaretten toplama anlamına geldiği ve *tamg'a* kavramının yol ve yol ücretleriyle değil, şehirlerle ve şehir ücretleriyle ilişkili olduğu varsayılmaktadır (Bartold 1966: 332).

2. ORTAÇAĞ KAYNAKLARINDA VERGİ TERMİNOLOJİSİNİN YANSIMASI

Ortaçağ'da, Orta Asya'daki finansal kurumların hızlı gelişimi Timurluların yönetimi ile bağlantılıdır. Ticaret hacminin genişlemesiyle birlikte, çeşitli vergi ödemelerinin tahsilat sistemi geliştirildi, devletler arasındaki ekonomik ilişkiler hızla gelişti. Tüzükat-ı Timur kitabında – Tamerlenk devletinin yasalarının bir koleksiyonu – bu konuya “Konulardan vergi toplama, devletin düzeni ve iyileştirilmesi, refahı ve güvenliği ile ilgili yönetmelik” başlıklı ayrı bir bölüm ayrılmıştır. Özellikle Timur'un mali politikası kitaptan aşağıdaki alıntıya yansımıştır: “Haraj'ı toplarken konuların yıkılmasından kaçınmak ve ülkeyi yoksulluk sınırına sokmamak için mümkün olan her şekilde emretti, çünkü barınak ve ailenin öznelere mahrum bırakılması, devlet hazinesinin tükenmesine neden oluyor ve hazinenin tükenmesi, nihayetinde devlet iktidarının zayıflamasına yol açan rati'nin dağılmasının sebebidir” (Timur tüzükleri 1991: 98-99).

Timurlular döneminde uygulanan vergiler esas olarak tarımla ilgili türlerini içerir (*xiroj, ushr, uloq, togar*). Tüccarlar ve zanaatçılar *tamg'a* ve *zakot* ödüyorlardı. Sınırı geçen mallar *boj* olarak adlandırılan bir ücrete tabi tutuldu. Bu dönemden başlayarak, dış ve iç ticaret daha net bir ayırım kazanmaya başladığından, bunu bu alanın sözlüğünde – vergi terminolojisi ve gümrük terminolojisinin gelişmesi arttı.

Boj terimi, edebiyatlarda *damg'a* kelimesiyle birlikte de bulunur. Şeybaniler eyaletinde, tüccarların bir bölgeden diğerine ve komşu şehre taşıdığı mallardan bir ücret talep edildi. *Boj* ve *damg'a* vergisini sadece tüccarlar değil, aynı zamanda zanaatçılar ve ürünlerini şehre getiren çiftçiler de ödediler (Mukminova 1969: 67).

Timur'un saltanatı ekonominin, özellikle de vergi işinin refahı ile kutlanmışsa, bu sektör imparatorluğun çöküşüyle en çok acı çekti. Ayrıca, 16-19. yüzyıllarda Orta Asya bölgesindeki dış ticaretin gelişmesinde özel bir değişiklik görülmemiştir. Bilindiği gibi, bir dereceye kadar bunun nedeni, 15. yüzyılın sonunda Akdeniz kıyısındaki iskelenin Osmanlı Türkler tarafından

² mühür, damga, etiket

kapanmasıydı. Ayrıca bu dönem, büyük coğrafi keşifler, devletlerarası ticaretin gerçekleştirildiği yeni deniz yollarının ortaya çıkmasıyla da işaretlendi (Böriyeva 2008: 10).

Ortaçağ vergi alanının sözlüğü, ünlü edebi eserlerde de yer almıştır, özellikle de Zahîreddîn Muhammed Bâbur'un "Baburname" ve Ali Şîr Nevai'nin "Muhâkemetü'l-Lugateyn"de da temsil edilmektedir (Axmedov 2018: 61). Babur tarafından 1521 yılında yazılan "Mubayin" kitabının "Kitab at-sunset" bölümü tamamen Orta Asya, Afganistan ve Hindistan'ın vergi sistemine adanmıştır (Azimjanova 1992: URL-1).

Araştırmacılar, bu dönemde Orta Asya topraklarında birçok çeşit verginin zaten kullanıldığını belirtiyorlar. Devlet finans kurumlarında vergi tahsilatı yapan çalışanların özel pozisyonları ve rütbeleri vardı, mesela, *devonbegi* (büro şefi), *omil* (vergi tahsildarı), *zakotchi* (zekat tahsildarı), *mushrif* (aynı haraç tahsildarı), *muhasil* (vergi toplayan yetkili), *sarkor* (iş yöneticisi), *bojmon* (vergi tahsildarı) ve diğerleri (Muminova 2000: 49). Bu dönemin edebiyatlarında "nisab" terimi sıklıkla görülür, bu zekat ve *oshlig'* (sadece savaş zamanında alınan gıda vergisi) için hesaplanan mülkün miktarını anlatır.

Vergi alanında sayısız terim arasında, "arındırma" anlamına gelen "zakot" ("zekat") kelimesinin yüzyıllar sonra kullanılmaması dikkat çekicidir. Şimdi bu, bir Müslümanın gelirinden ve mallarından ihtiyaç sahipleri lehine ödediği zorunlu yıllık verginin adıdır, yani gelir temizlenir, yasallaştırılır – "*temizlik, saflık, duruluk*" (Doğan 1996: 1162). Rusça ve İngilizce de gümrükleme terimleri vardır – Özbekçe'nin modern gümrük terminolojisinde bu terimin doğrudan eşdeğeri yoktur (Asilova 2015: 16). Bugüne kadar gümrük temizliği Özbekçe'ye *bojxona rasmiylashtiruvi* (gümrükleme) olarak çevrilmiştir. Benzer şekilde, İngilizce *customs clearance* terimi Rusça resmi çevirideki *gümrükleme* gibi görünmektedir, mesela: *Customs clearance here – gümrükleme yeri* (Asilova 2017: 75).

3. HANLIK DÖNEMİNİN VERGİ TERİMLERİ

Orta Asya topraklarındaki Hanlık dönemi vergi şartları, vergilerin şariat kalemleri tarafından değil, Han kararnameleriyle sabitlenmiş muhataplara uygulandığını göstermektedir. Mesela, yolların, köprülerin, geceleyin, orduya destek vergileri, malların ithalatı ve ihracatı vb. Madenlerden, askeri madencilikten devlet hazinesine *hums* adı verilen bir parçanın 1/5'ini teslim ederler. Arapların gelişinden bu yana kullanılan *zakot*, *ushr*, *fitr* gibi ücret türleri, müreffeh Müslümanların kişisel bağışları olarak kabul edildi ve bunlar Han hazinesine vergi olarak sayılmadı.

Bu dönemin kaynaklarında da *xiroj*, *jizya*, *ıxrojot*, *boj* gibi vergi isimleri vardır. Hiva Hanlığı'nda, *boj* ve *jizya* vergileriyle birlikte, özellikle *agut*, *salgut* (para şeklinde vergi), silah vergisi, terazi vergisi, *mushrifona* ve diğerleri olmak üzere yaklaşık 25 tür vergi ve harçlar vardı. Buhara Emirliği'nde *avorizot* vergileri (acil durumlarda tahsil edilen askeri vergi), *qoracherik* (Buhara Emirliği'nin birliklerini güvence altına almak için toplanan vergi), *yaksara* (hayvan sahiplerinden alınan vergi), *cho'p puli*, *xarbut puli* (yetiştirilen kavunlardan alınan vergiler), *muhrona* (memurların mühürleri için vergi), *xizmatona* (yetkililere yapılan ödemeler), *vasiqa puli* (alım satım vergisi) ve diğerleri vardı. Bu dönemin edebiyatında, Buhara Emirliği'ndeki vergi bölümü birimi olarak adlandırılan *amluk* terimi kaydedildi. Toplayıcılarına (*kafsan*, *mushtak*) yöneltilen vergi türleri de saklanmıştır.

Kaynaklara göre, Hokand Hanlığı'nda Buhara ve Hiva hanlıklarından çok daha fazla vergi çeşidi vardı. Mesela, çiftlik hayvanlarının ve hayvanların bakımı, düğünler, mülklerin bölünmesinden, ticari dükkanlardan, kervansaraylardan, depolama alanların ve nehir geçişi vergisi, tuz vergisi, Han'a ait kiralanmış topraklardan elde edilen vergiler. Askeri operasyonlar sırasında vergi türleri önemli ölçüde artmıştır. *Tanobona* vergisi – bahçeler, tarlalar, kavun ürünleri için uygulandı ve *mirobona* vergisi ise – mirob'un³ çalışması için yapılan ödemedir. Edebi kaynaklardan, vergilerdeki her artışla sıradan insanların yaşam standartlarının düştüğünü ve bunun halk arasında hoşnutsuzluğa neden olduğu açıktır. Abdulla Qodiriy'nin 19. yüzyılın ortalarında gerçekleşen “Geçmiş Günler” adlı romanında, Taşkent valisi Azizbek halkı aynı anda birkaç çeşit vergiye tabi tutuyor. Vali, yetmiş gün süren ablukanın ardından, nüfusu kişi başına 32 tanga oranında vergilendirme kararı verdikten sonra, Taşkent halkı ona karşı isyan etti. “Bu günlerde Margilan'a bir söylenti geldi: “Taşkent'in hükümdarı Azizbek, Hokand'a karşı isyan etti. O, Han'ın haraj'ı ve zekati almak için gönderdiği divanbekileri öldürdü!” (Qodiriy 2009: 37).

4. RUS VE SOVYET SÖMÜRGEÇİLİĞİ DÖNEMİNİN VERGİ TERMINOLOJİSİ

Vergi sektörünün gelişimindeki bir sonraki dönemi, Rus İmparatorluğu'nun bir parçası olarak Türkistan'ın Valilik genelinin oluşumuyla bağlantılıdır. Bu dönemin vergi politikasına tanıklık eden değerli bir kaynak, “Yettisuv ve Sirderya bölgelerinin yönetimine ilişkin Taslak Kurallar”dır. Bu taslağa göre, “1868 yılında, Türkistan'ın Valilik Genel

³ sulama sisteminde suyu dağıtan işçi

Müdürlüğü'nün bir parçası olarak, diğer konularla birlikte, zekatla ilgili işlerin yürütülmesi için ekonomik yönetim düzenlenmiştir. Bu, sınırı geçen her kervandan Şeriat'a göre bir miktar zekat ödemekle ilgiliydi." (Qurbanov: URL-3).

1875'te K.P. fon Kaufman tarafından zekat iptal edildi ve Türkistan'da bir görev hükümleri getirildi. Açıkçası, Türkistan bölgesinde zekat altında sadece fazla mülk vergisinden değil, aynı zamanda ticaret vergisinden ve gümrük ücretlerinden de bahsedilmiştir. Edebiyatlarda ayrıca Rus kökenli malların için "*balistik olmayan ithalatı*" adlı yeni bir terim de vardır (Kozintsev & Poçekayev 2018: 64). Buna ek olarak, *arazi vergisi ve vergileri; toprak ücretleri; kamu ihtiyaçları için vergiler; idari makamlardan gelen vergiler; gelir vergilerinden* bahsedilmektedir. Bu, Orta Asya halklarının sözlüğüne önemli sayıda yeni vergi teriminin girdiğini göstermektedir. Vergi alanının terim sisteminde, sözcüksel tabakanın ana kısmı Rus dilinin etkisi altında oluşmuştur. Örneğin, "*veksel*" kelimesi, bu dönemde, tefeciliğin (*ribo*) gelişmesiyle birlikte bölgeye tam olarak yayıldı. İstatistiksel verilerin toplanması, nüfustan vergi ve harçların toplanması, ilçe müdürlükleri *obrok*⁴ departmanlarının liderliğini üstlendi.

Her ne kadar Bölge Valisi General Kaufman'ın hazırladığı belgelerde, Türkistan bölgesindeki hanlık dönemine kıyasla vergilerin önemli ölçüde azaldığı ve nüfusun yaşam standardını olumlu yönde etkilediği belirtilirken, o dönemin birçok kaynağı aksini söylüyor. Örneğin, Özbek şairi Muqimiy (1850 – 1903) "*Tanobchilar*" ("Arazi Ölçerler") adlı şiirinde, çiftçi arazilerinin ölçülmesinde yer alan ve onlara vergi miktarını belirleyen vicdansız *tanobchi*'lerle alay ediyor. Tanobchi belgelerde arazi alanını neredeyse iki katına çıkardıklarını ve çiftçi hizmetlerinden dolayı mümkün olan her şekilde rüşvet aldıklarını belirtiyor (Muqimiy 1974: 343).

Sovyet iktidarının kurulmasıyla birlikte Türkistan'da yeni vergi türleri tanıtıldı. Özellikle, yirminci yüzyılın yirminci yıllarının başında, 4 çeşit vergi (doğal, sivil, parasal ve emek vergisi) yerine tek bir tarım vergisi (*yagona qishloq xo'jalik solig'i*) ile değiştirilmiştir (Oblomurodov & Tolipov 2009: 137). Buhara hükümeti, patent ücretleri ve özkaynak ücretleri içeren bir zanaat vergisini (*hunarmandchilik solig'i*) uygulamaya koymuştur. Kentsel nüfus gelir vergisine (*daromad solig'i*), çiftçiler ise doğal vergiye (*natura solig'i*) tabi tutulmuştur. Sözlükte *damga vergisi*, *emlak vergisi*, *kira vergisi* gibi kavramlar ortaya çıktı. 1941'de, her yetişkin vatandaşa yılda 150–600 ruble

⁴ yıllık nakit tahsilatı

tutarında bir *askeri vergi* ve *çocuksuzluk vergi* – 20–50 yaşındaki erkeklerden ve 20–45 yaşındaki kadınlardan maaşın% 6’sı tutarında uygulandı.

Sovyet dönemi edebiyatı, merkezi bir finansal sistemin ve bütçenin geliştirilmesine hizmet eden vergi türlerini yansıtmaktadır. Bunlar *bekarlar, yalnızlar ve küçük ailelerden gelen vergiler; endüstriyel tesisler vergisi, idari binalar ve diğer tesisler üzerindeki vergi; araç vergisi; ciro vergisi; çok sayıda devlet vergisi türüydü.*

5. MODERN ÖZBEK VERGİ TERMINOLOJİSİ

Özbek dilinin vergi terminolojisini zenginleştirmenin yeni aşaması, yirminci yüzyılın 90’lı yıllarından bağımsız bir devletin oluşumuyla bağlantılı olarak ortaya çıkmaktadır. Ülkedeki vergi sisteminin oluşumu, vergi mevzuatının geliştirilmesi ve uygulanması, bu ekonomi alanının kelime dağarcığının gelişmesine katkıda bulunmuştur. Vatandaşlara vergi mevzuatıyla ilgili operasyonel süreçlerin yanı sıra vergi ve vergilendirmenin özünü kendi dillerinde açıklama ihtiyacı, çok sayıda terimin ödünç alınmasına ve bunların aktif kullanımına neden olmuştur.

Bugün sadece ekonomik olarak değil, hemen hemen tüm belirli terminolojilerde ve yaygın kelime dağarcığının bir parçası olarak ödünç alınmış ve uluslararası birimlerin bulunduğunu görüyoruz. Çok sayıda ekonomik terim uluslararası niteliktedir. Bunun nedeni, bankacılık ve finans sisteminin ve buna bağlı olarak bu uzmanlık koşullarının ilk kez Avrupa ülkelerinde ortaya çıkması gerçeğidir. Bu fenomen sadece Özbek dilinin ekonomik terminoloji sistemini değil, diğer Türk dillerini de ilgilendirmektedir. E. Guliyeva’nın belirttiği gibi: “Türkçe ve Azericedeki türev olmayan ekonomik terimlerin büyük çoğunluğu diğer, çoğunlukla Avrupa dillerinden ödünç alınmıştır... ödünç alınan kelime bazen kendi fonetik görünümünü korur ve bazen bazı değişikliklere uğrar” (Guliyeva 2013: URL-2).

Uluslararası nitelikte olan terimler, çoğu dilde değişmeden ödünç alınır (dilinin fonetik özelliklerinden dolayı telaffuzlarında değişiklikler olabilir) ve yaygın olarak kullanılmaktadır. Örneğin: *banka* – uzb. *bank*, rus. *bank*, ing. *bank*, italyan. *banco*, fr. *banque*; *sermaye* uzb. *kapital*, rus. *kapital*, ing. *capital*, fr. *capital*, lot. *capitalis* vb. Bu tür birimlerin uluslararası karakterleriyle birlikte değişmeden özümlemesinin temel nedeni, belirli bir dil sisteminden ayrılmalari ve özümlenen dilde bu terimin anlamını iletebilecek eşdeğer seçeneklerin bulunmamasıdır. Bu nedenle, çoğu zaman özümleme sonucunda sözel ve özümlenen birimler arasında terminolojik bir eşanlamlılık ortaya çıkmasına rağmen (örneğin, özb. *broker* – *dallol* – *vositachi*),

uluslararası terimlerin özümlemesi, terminolojik eşanlamlılığın ortaya çıkmasını engeller.

Bugüne kadar Özbek dilinin vergi terminolojisinin geliştirilmesi sürecinde çeşitli yollar gözlemlenmiştir.

Kelime oluşumunun verimli yollarından biri, **eklemedir**. Modern Özbek dilinde en aktif kelime oluşturan ekler arasında isimler (*ot yasovchi*), sıfatlar (*sifat yasovchi*), fiiller (*fe'l yasovchi*) oluşturan ekler yer alır. Ekonomik terimlerin önemli bir kısmı isimlerle ilgilidir. Buna karşılık, ismin kökünden sıfatlar ve fiiller oluşturan eklerin yardımıyla çok sayıda terim yaratılır.

Örneğin, *-lash*, *-sh*, *-ish* eklerinin katılımıyla, ismin kökünden *avanslash*, *diskontlash*, *investitsiyalash*, *kreditlash*, *litsenziyalash*, *patentlash* gibi terimler oluşur.

-lik ekiyle: *likvidlik*, *stabilik*, *bankrotlik*, *dilerlik* vb.

-chi ekiyle: *soliqchi*, *soliq to'lovchi*, *ta'minotchi*, *qarz beruvchi*, *suda oluvchi* ve diğerleri.

-iy, *-viy* eklerinin yardımıyla, çok parçalı terimlerin belirleyici bir bileşeni oluşturulmuştur: *moliyaviy inqiroz*, *noemissiyaviy qimmatli qog'ozlar*, *mahalliy budjet*, *hududiy soliq idorasi*, *xususiy mulk* vb.

Kompozisyon yöntemi, oluşan birleşik kelimelerin onları kökten ayıran kategorik bir anlamı olmadığı ve eklerle ifade edildiği için eklerden farklıdır. Karmaşık bir kelimenin anlamı, onu oluşturan kelimelerin anlamlarının toplamından artar. Özbek dilinde kompozisyon yöntemi kelimelerin eklenmesi ve eşleştirilmesiyle ifade edilir. Bu tür ekonomik terimlerin az olmasına rağmen, yine de varlar: *giperinflyatsiya*, *agrobank*, *bank-moliya*, *savdo-sotiq*, *oldi-berdi*, *ajio-konto* vb. Ve *OAJ* (*ochiq aksiyadorlik jamiyati*), *MChJ* (*mas'uliyati cheklangan jamiyat*) terimleri **kisaltma yöntemiyle** oluşturulmuştur.

Dilde yeni kelimelerin ortaya çıkmasında **semantik yöntem** önemli bir rol oynar. Bu fenomenin etkinliğini Özbek dilinin vergi terminolojisinde de not etmek gerekir. Terminolojinin semantik yöntemini zenginleştirilmesi konusu, G. Ismoilov'un tezine ayrılmıştır (Ismoilov 2011: 13). Bu, farklı terminoloji sistemlerinde semantik yöntemin aktivitesinin ayrıntılı bir analizini sunar ve somut örneklerle doğrulanır. Bu yöntem iki şekilde ifade edilir: terminleşme ve transterminleşme.

Terminleşme, bilimsel veya özel bir kavramı ifade etmek için yaygın olarak kullanılan bir kelimenin kullanılmasıdır. Bu süreç, günlük sözcüksel

birimin, terimlere özgü bir karakter kazandığı belirli bir özel bağlamda kullanılmasının bir sonucu olarak gerçekleşir. Özbekçe'nin ekonomik terminolojisinde, *aktiv*, *ehtiyoj*, *transfert*, *kapital* gibi yaygın olarak kullanılan, ayrı ayrı veya çok bileşenli bir terimin yapısında terminleşmeye tabi tutulan yaygın olarak kullanılan kelimeler bulunabilir. Transterminleşme, bir uzmanlık teriminin diğerine aktarıldığı süreçtir. Örneğin, fizikçilerin *amortizatsiya* terimi, transterminleşmeden kaynaklanan matematiksel terim *foiz* (yüzde), ekonomik terimler arasında yer almıştır. Aynı zamanda, bazı terimler Özbekçe'ye özümleden önce transterminleşmeye tabi tutulmuştur ve doğrudan tüm transterminleşme edilmiş birimler Özbek dilinin içsel potansiyelinin meyvesi değildir. Yaşayan bir dilde, dilbilimde belirleyicileştirme olarak adlandırılan, yani terimlerin yaygın olarak kullanılan dil katmanına girdiği zıt bir terminoloji süreci ortaya çıkabilir.

Son olarak, *sözdizimsel yöntem* Özbek dilinin ekonomik terminolojisinin geliştirilmesinde en aktif olarak işaretlenmiştir (Şirinova, 2020). Bu alanın terimlerinin %62'sinin sözdizimsel yoldan kaynaklanan ifadeler olduğu ortaya çıkmıştır. Bu hükmün önemli nedenlerinden biri, bir yerli özel terimden düzinelerce terim kombinasyonunun yaratılmasıdır.

SONUÇ

Yukarıdakileri özetleyerek, Özbek dilinin modern vergi terminolojisinin uluslararası finansal kelime dağarcığıyla zenginleştirildiği belirtilebilir. Terimlerin sözcüksel bileşimi, ekonominin her dalına uygulanan bilgi ve iletişim teknolojilerinin gelişmesiyle bağlantılı olarak da önemli ölçüde yenilenmektedir. Ancak Özbek dilinin vergi terminolojisinin sistematize edilmediğini ve bilimsel olarak yeterince sağlam olmadığını, içinde belirsiz terimlerin bulunduğunu ve onlarla çalışmayı zorlaştırdığını vurgulamak da gereklidir. Son yıllarda, Rusça'dan Özbekçe'ye ve İngilizce'den Özbekçe'ye çeviri ile birkaç kısa terminoloji sözlüğü yayımlandı. Bununla birlikte, Özbekçe'de henüz açık bir vergi terimleri sözlüğü ve dış ekonomik faaliyetler, dünya ticareti, vergi ve gümrük uygulamalarında kullanılan terimleri ve tanımları içeren elektronik sözlükler bulunmamaktadır. Bu nedenle, bu sözlüklerin geliştirilmesi konusu son derece önemli olmaya devam etmektedir.

KAYNAKÇA

Abdullayeva, Ç. S. (2000). *Russko-uzbekskiye paralleli v sovremennoy ekonomičeskoy terminologii* (lisansüstü tez çalışması). Taşkent.

Alpamiş destanı (1998). Taşkent: Sharq.

- Asilova, G. A. (2015). *Study of historical terms in training of specialists on the customs and tax affairs*. The USA Journal of Applied Sciences, Sayı 6, ss. 15-17.
- Asilova, G. A. (2017). *Bojxona va soliq terminlari tarixidan*. Til birliklarini qiyosiy-tipologik va lingvomadaniyatshunoslik yo'nalishlarida tadqiqi va ularning chet tillarni o'qitishdagi o'rni. Taşkent: Turon-Iqbol, ss. 74-76.
- Axmedov, O. S. (2018). *Diahroniçeskoye issledovaniye nalogovih i tamojennih terminov v uzbekskom yazıke*. O'zbekistonda xorijiy tillar, Sayı 2 (21), ss. 56-63.
- Azimjanova, S. A. (1992). *Babur i yego trud "Baburname"*. URL-1 <https://www.vostlit.info/Texts/rus7/Babur/framepred.htm> (Başvuru tarihi: 25.02.2023)
- Bartold, V. V. (1966). *Persidskaya nadvpis' na stene aniyskoy meçeti Manuçe*. Yazılar, Cilt 4, ss. 313-338. Moskova: Nauka.
- Böriyeva, X. A. (2008). *XVI – XIX asrlarda O'rtta Osiyo tarixi: xonliklar davri*. Taşkent.
- Dadabayev, X. (1992). *Obşçestvenno-politiçeskaya i sotsial'no-ekonomiçeskaya terminologiya v tyurkoyazıçnih pis'mennih pamyatnikah XI – XIV vekov* (filoloji bilimlari doktorunun tezi). Taşkent.
- Doğan, Mehmet (1996). *Büyük türkçe sözlük*. İstanbul: Yeni Şafak.
- Guliyeva, E. (2013). *Neproizvodniye ekonomiçeskiye terminu v sovremennih turetskom i azerbaydjanskom yazıkah*. Filologiçeskiye nauki, Sayı 3. URL-2 <https://cyberleninka.ru/article/n/neproizvodnye-ekonomicheskie-terminy-v-sovremennom-turetskom-i-azerbaydzhanskom-yazykah> (Başvuru tarihi: 25.02.2023)
- Ismoilov, Ğ. M. (2011). *O'zbek tili terminologik tizimlarida semantik usulda termin hosil bo'lishi* (filoloji bilimlari adayının tezi). Taşkent.
- Kâşgarlı, Mahmud (1960). *Dîvânu Lugâti't-Türk*. 3 Ciltte, Cilt 1. Taşkent: Özbekistan Bilimler Akademisi.
- Kozintsev, M. A., & Poçekayev, R. Yu. (2018). *K istorii sredneaziatskoy tamojennoy politiki Rossii vo vtoroy polovine XIX veka (dokladnaya zapıska V.B. Çerevanskogo ot 1872 goda)*. Oriental Studies, Sayı 39 (5), ss. 58-78.
- Mamadov, S. V. (2010). *Genezis nalogovih teoriy i istoriya nalogooblojeniya v Tadjikistane* (ekonomi bilimlari adayının tezi). Hucend.
- Maytova, A. V. (2008). *Terminosistema predmetno-spetsial'nogo yazıka "bankovskoye delo" v lingvokognitivnom aspekte* (filoloji bilimlari adayının tezi). Saratov.
- Mukminova, R. G. (1969). *Neskol'ko slov o terminah tamga i badj*. Obşçestvenniye nauki v Uzbekistane, Sayı 11, ss. 65-69.

- Muminova, A.K. (2000). *O'zbek tilida mansab va unvon nomlarining leksik-semantik tarkibi* (filoloji bilimlari adayimn tezi). Taşkent.
- Muqimiy (1974). *Asarlar*. Taşkent: Ğafur Ğulom adına Edebiyat ve sanat.
- Oblomurodov, N., & Tolipov, F. (2009). *O'zbekistonda soliqlar tarixi*. Taşkent: Iqtisod-moliya.
- Parkinson, S. (1989). *Zakon i dohodi*. İngilizceden rusçaya çeviri. Moskova: Progress.
- Qodiriy, Abdulla (2009). *O'tkan kunlar*. Taşkent: Sharq.
- Qurbonov, Ç. *Turkistonda bojxona faoliyati*. URL-3 <http://e-tarix.uz/vatan-tarixi/533-maqola.html> (Başvuru tarihi: 25.02.2023)
- Şirinova, Y. T. (2020). *O'zbek tili bank-moliya terminologiyasi* (filoloji bilimlari PhD doktorunun tezi). Taşkent.
- Timur tüzükleri* (1991). Alixon Soğuniy ve Habibullo Karomatov (farsçadan çev.). Taşkent: Ğafur Ğulom.

Андатпа

Өзбек терминографиясы XX ғасырдың қалыптаса бастағаны айтылады. Түрлі саладағы өзбек тілінің сөздік қорында парсы, араб, орыс, еуропалық тілдердің ықпалы байқалады. Атап айтқанда, өзбек тілінің экономикалық терминология тарихынан Орта Азиядағы мемлекеттіліктің даму кезеңдерін белгілі дәрежеде байқауға болады. Басқа елдермен сауда-экономикалық қатынастардың әсерінен өзбек тілінің салық терминологиясын жаңарту процесі ерекше қызығушылық тудырады. Мақалада салық саласының дамуындағы негізгі кезеңдерді бейнелейтін әртүрлі әдеби дереккөздер және оның аймақтағы сөздік құрамы қарастырылған. Зерттеудің мақсаты – саяси оқиғалардың әсері және басқа елдермен сауда-экономикалық қатынастардың дамуы арқылы өзбек тілінің салық терминологиясының даму процесін зерттеу. Зерттеу нысаны – әртүрлі кезеңдегі түркі әдебиетінде көрініс тапқан салық терминдері. Бұл сала терминдерінің құрылымдық және лексикалық құрамында тарихи дамудың тиісті кезеңдерінде белсенді сауда-экономикалық қарым-қатынас жүргізген халықтар мен елдер тілдерінің ықпалы байқалады. Салық лексикасын дамыту және сөздік қорын байыту процесі шартты түрде бірнеше негізгі тарихи кезеңдерге бөлінеді: ежелгі кезең, ортағасырлық кезең, хандық кезең, Ресей империясының құрамындағы кезең, кеңестік кезең және қазіргі терминология. Өзбек тілінің ішкі тілдік мүмкіндіктеріне негізделген салық терминологиясының даму үдерісіне, атап айтқанда аффиксация, композиция, аббревиатура, семантикалық және т.б. әдістеріне ерекше назар аударылады. Жалпы тілдің дамуында, оның ішінде салық терминологиясын байытуда қарыз алудың алатын орны дәлелденген.

TÜRK KAYNAKLARINDA FARKLI DÖNEMLERDEKİ VERGİ TERİMLERİ: TARİHİ DÖNÜM NOKTALARI VE GELİŞİM YOLLARI

Кілт сөздер: түркі тілдері, өзбек тілі, термин, қарыз алу, салық, тамга, зекет, ушр

(Гүлшан АСИЛОВА. ӘР ТҮРЛІ КЕЗЕҢДЕРДЕ ЖАЗЫЛҒАН ТҮРКІ ТІЛДЕС ӘДЕБИЕТТЕРДЕГІ САЛЫҚ ТЕРМИНДЕРІ: ТАРИХИ КЕЗЕҢДЕР МЕН ДАМУ ЖОЛДАРЫ)

Аннотация

Становление узбекской терминологии принято относить к началу XX столетия. В лексике узбекского языка различных сфер отражается влияние персидского, арабского, русского и европейских языков. В частности, в истории экономической терминологии узбекского языка в определенной степени прослеживаются периоды развития государственности в Центральной Азии. Особый интерес представляет процесс обновления налоговой терминологии узбекского языка под влиянием торгово-экономических отношений с другими странами. В статье рассматриваются различные литературные источники, отражающие основные периоды развития налоговой сферы и ее лексики в регионе. Целью исследования является изучение процесса обогащения налоговой терминологии узбекского языка под влиянием политических событий и развития торгово-экономических отношений с другими странами. Объектом исследования являются налоговые термины, отраженные в тюркоязычной литературе разных периодов. В структурном и лексическом составе терминов этой отрасли прослеживается влияние языков народов и стран, с которыми в соответствующие периоды исторического развития велись активные торгово-экономические отношения. Процесс развития и обогащения налоговой лексики условно разделен на несколько основных исторических этапов: древний период, средневековый период, период ханств, период в составе Российской империи, советский период, современная терминология. Особое внимание уделяется процессу развития налоговой терминологии узбекского языка на основе внутреннего языкового потенциала, а именно способам аффиксации, композиции, аббревиации, семантики и др. Обосновывается роль заимствования в развитии языка в целом, и в обогащении налоговой терминологии в частности.

Ключевые слова: тюркские языки, узбекский язык, термин, заимствование, налог, тамга, закят, ушр

(Гүлшан АСИЛОВА. НАЛОГОВЫЕ ТЕРМИНЫ В ТЮРКОЯЗЫЧНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ РАЗНЫХ ПЕРИОДОВ: ИСТОРИЧЕСКИЕ ВЕХИ И СПОСОБЫ РАЗВИТИЯ)

Yazar Katkı Oranı (Author Contributions): Gulshan ASILOVA (%100)

Yazarların Etik Sorumlulukları (Ethical Responsibilities of Authors): Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Çıkar Çatışması (Conflicts of Interest): Çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

İntihal Denetimi (Plagiarism Checking): Bu çalışma intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir.

UDC 16.01.33

DBTBL 16.01.33

Alper BAHTİYAROĞLU

Dr. Öğretim Üyesi, Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kars, Türkiye (alp_er_b@hotmail.com) <https://orcid.org/0000-0001-7685-6268>

**KARS AĞZINDA SES VE ŞEKİL BİLGİSİ AÇISINDAN
ARKAİK UNSURLAR***

Özet: Tarihi ve kültürel olarak köklü bir geçmişe sahip olması sebebiyle bütün Anadolu ağızlarında olduğu gibi standart Türkçeden farklı olarak Türk boylarının ağız özelliklerinin etkisi ile veya çeşitli sebeplerle kullanımına devam edilen birçok arkaik unsurun varlığı Kars ili ağızlarında da dikkati çekmektedir. Eski Türkçeye ve tarihi Türk lehçelerine ait, söyleyişte karşımıza çıkan bu arkaik unsurlar, zaman içerisinde ya kullanımdan düşmüş ya da bölgesel olarak belli ağız gruplarıyla sınırlı kalmıştır. Bu çalışmada Doğu Grubu Ağızlarından biri olan Kars ili ağızlarında ses ve şekil özellikleri bakımından Eski Türkçenin ve tarihi Türk lehçelerinin kalıntıları üzerinde durulmuştur. Batı Grubu, Doğu Grubu ve Kuzey Grubu Lehçelerinin etkisinin görüldüğü Kars ağızlarıyla ilgili yapılmış olan derleme çalışmalarından ve günlük hayatta kullanılan ağız özelliklerinden hareketle tespit ettiğimiz çeşitli ses ve şekil özellikleri tarihi lehçelerdeki kullanımlarına da yer verilerek tanımlarıyla gösterilmeye çalışılmıştır. Bu açıdan Kars ağızlarına bakıldığında “d > z, p > f, b > m” gibi Türkçenin ünsüz seslerinin doğal eğilimi olan açıklık derecesini artırma yönlü olarak süreksiz seslerden sürekli doğru bir değişimle arkaik ses özelliklerinin; “+n+Ø, -gUÇI” gibi bazı eklerin tarihi devirlerdeki biçimleriyle aynen kullanımlarının yanı sıra “-Ğın > -ginAn, -günen, -yInAn, -nen; -mAzAm > -mAnAm, -mArAm; -IpIdr > -IfdIr > -IfdI” gibi bazı eklerin de farklı kullanımlarıyla arkaik şekil özelliklerinin devam ettirildiği görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Anadolu Ağızları, Kars, Ses Özellikleri, Şekil Özellikleri, Arkaik

Alper BAHTİYAROĞLU

Dr. Faculty Member, Kafkas University, Faculty of Arts and Sciences Department of Turkish Language and Literature, Kars, Turkey (alp_er_b@hotmail.com) <https://orcid.org/0000-0001-7685-6268>

* Geliş Tarihi: 20 Mayıs 2023 – Kabul Tarihi: 12 Haziran 2023

Date of Arrival: 20 May 2023 – Date of Acceptance: 12 June 2023

Келген күні: 2 мамыр 2023 ж. – Қабылданған күні: 12 маусым 2023 ж.

Поступило в редакцию: 20 май 2023 г. – Принято в номер: 12 июня 2023 г.

DOI: 10.59358/ayt.1299874

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License

ARCHAIC ELEMENTS IN TERMS OF PHONOLOGICAL AND MORPHOLOGICAL FEATURES IN THE KARS DIALECT

Summary: Due to the fact that it has a deep-rooted history in terms of history and culture, the presence of many archaic elements that continue to be used due to the influence of the dialect characteristics of Turkish tribes or for various reasons, unlike standard Turkish, draws attention in the dialects of Kars province as well as in all Anatolian dialects. These archaic elements belonging to Old Turkic and historical Turkic dialects, which we encounter in pronunciation, have either fallen out of use over time or have been limited to certain regional dialect groups. In this study, the reflections of Old Turkic and historical Turkic dialects in terms of phonetic and morphological features in Kars province dialects, one of the Eastern Group Dialects, are emphasized. Various phonetic and morphological features, which we identify based on the compilation studies on Kars dialects, in which the influence of the Western Group, the Eastern Group and the Northern Group Dialects are seen, and the dialect features used in daily life, is tried to be shown with witnesses by including their use in historical dialects. From this point of view, when we look at Kars dialects, archaic sound features with a change from discontinuous sounds to continuous sounds in the direction of increasing the degree of clarity, which is the natural tendency of consonant sounds of Turkish such as “d > z, p > f, b > m”; Some suffixes such as “+n+Ø, -gUçI” are used exactly as they were in historical periods, as well as “-GĪn > -ginAn, -gūnen, -yInAn, -nen; -mAzAm > -mAnAm, -mArAm; It is seen that some suffixes such as -İpdİr > -İfdİr > İfdİ” continue their archaic shape features with different uses.

Keywords: Anatolian Dialects, Kars, Phonetic Features, Morphological Features, Archaic

GİRİŞ

Anadolu, Azerbaycan, Gürcistan ve İran toprakları arasında bir coğrafyada yer alan Kars, köklü bir tarihî geçmişe sahip olması sebebiyle yüzyıllar boyu farklı Türk boylarının yerleşim yeri hâline gelmiştir. Kars’ın bugünkü nüfusunu meydana getiren ahali, çok çeşitli tarihî hadiseler sonucunda ve çok değişik zamanlarda bu topraklara gelip yerleşmişlerdir. 19. yüzyılın başlarında artan Rus baskısı, Kafkas coğrafyasının çeşitli yerlerinden farklı

zamanlarda kalkan kitleler hâlindeki Türk topluluklarının Kars topraklarına gelip yerleşmesine sebep olmuştur (Ercilasun, 2002: 31). Anadolu’ya Oğuzlar dışında Kıpçak vb. daha başka bazı Türk boylarının da gelmiş olması Eski Anadolu Türkçesinin şekillenmesinde önemli bir etkidir (Korkmaz, 1999: 159). Anadolu’nun çeşitli bölgelerine eski devirlerde gelmiş olan Oğuzlara oranla çok daha az sayıdaki öteki Türk boylarına mensup unsurlar zamanla Oğuzlarla karışıp kaynaşmışlardır. Bu karışık kaynaşma durumu onların dil yapısında da kendini göstermiş ve özel ağız bölgeleri ortaya çıkarmışlardır

(Korkmaz, 2005: 179). Bu durum Anadolu’da ses bilgisi, şekil bilgisi ve söz varlığı açısından birbiriyle müşterek temel özellikler yanında ağız ayrılıklarından kaynaklanan birtakım özelliklerin de yer almasına yol açmıştır (Korkmaz, 1999: 159). Böylece Anadolu’da kaynağını Batı, Doğu ve Kuzey Grubu Lehçelerinden alan birçok ses ve şekil bilgisi niteliği ortaya çıkmış, günümüz Türkiye Türkçesinin fonetiği, morfolojisi ve söz varlığından ayrı tarihî Türk lehçelerine ait arkaik yani eskicil kullanımların müşahede edilme durumu oluşmuştur.

“*Arkaik*” terimi pek çok araştırmacı tarafından kullanılmış olmasına rağmen bir kısım araştırmacı da bu terimin yerine “*eskicil*” terimini tercih etmiştir. Fransızca bir sözcük olan arkaik terimi Türkçe Sözlükte “*Konuşulan ve yazılan dilde, kullanımdan düşmüş olan (eski söz veya deyim)*” (Türkçe Sözlük, 2011: 153); Ötügen Türkçe Sözlükte “*1. Geçmiş dönemden kalan; kendi zamanından daha eski bir çağın karakterini gösteren; aşını 2. Yazarın yaşadığı çağdan daha önceki devirlere ait kullanmış olduğu kelime, cümle ve anlatım biçimleri*” (Çağbayır, 2017: 322) şeklinde tanımlanmıştır. Zeynep Korkmaz ise arkaik terimi yerine Gramer Terimleri Sözlüğünde “*eskilik*” terimine yer vermiş ve şöyle tanımlamıştır: “*Eskiden kalma; yazı ve konuşma dilinde artık kullanılıştan düşmüş olan, dilin daha eski veya tarihî devirlerine ait kelime, deyim ve şekiller.*” (Korkmaz, 2010: 85). Gürer Gülsevin ise arkaik (eskicil) unsurlar meselesi ile ilgili görüşlerini şu şekilde belirterek kavrama farklı bir bakış açısıyla yaklaşmıştır: “*Eski şekli devam ettirmek, korumak başka bir şeydir, eskicil (arkaik) özellik olarak yaşamak başka bir şeydir. Yazı dilleri, bunların lehçeleri ve onların ağızları zaten dillerinin eski şekillerini büyük ölçüde devam ettirirler. Yani dillerdeki birçok unsur zaten eski şekillerdir. Eski şeklin devam etmesi nasıl doğal bir süreçse, belirli şartlarda eski şeklin değişmesi de aynı derecede normaldir. Arkaik unsurdan bahsedilmesi için muhakkak bir karşılaştırma yapılması gerekir. Bu karşılaştırma ya eşzamanlı olarak o dönemdeki bir başka diyalekt ile ya da artzamanlı olarak söz konusu diyalektin eski dönemi ile yapılır. Ağızlar için de durum böyledir. Bir ağız herhangi bir şekli, diğer bir ağız ise başka herhangi bir şekli daha eski yapısı ile kullanmaya devam ediyor olabilir.*” (Gülsevin, 2015: 3-4).

Zaman içerisinde kullanımları devam eden bu dil unsurları çeşitli etkenlere bağlı olarak bazı ağız gruplarında ya kullanımdan düşmüş ya da kullanımları bölgesel olarak çeşitli ağızlarda sınırlı kalmıştır. Ses ve şekil bilgisi açısından tarihî Türk lehçelerinin izlerini fazlasıyla hafızasında saklamasının yanı sıra

söz varlığı açısından da bu izlerin Kars ağızlarında devam ettirildiği görülmektedir. Bu sebeple yapılacak olan ağız çalışmaları gerek dil yadigârlarının tespit edilmesi gerekse gelecek nesillere bu yadigârların aktarılması açısından oldukça önemlidir.

Ağızlar, yazı dilinin bozulmuş şekli değil, nesiller boyu devam edegelen dil değerleridir. Ağız çalışmaları ise yüzyıllar boyu halkın ağzından nesilden nesile devredilen bu dil değerlerini bilimsel yöntemlerle tespit etme ve değerlendirme işidir (Buran, 1996:3). Çoğunluğu Oğuz boyları olmak üzere Anadolu'da çeşitli zamanlarda yerleşmiş olan Türkler türlü tarihî olayların sebep olduğu durumlar, iç göçler, konuşma dilinde zaman içinde meydana gelen olağan değişmeler Anadolu içindeki türlü etnik unsurları birbirine karıştırmış ve bugünkü Anadolu ağızlarının oluşmasında önemli rol oynamıştır (Üstüner, 2000: 1).

Biz de ağızlardaki bu zenginliğin korunması ve yaşatılması düşüncesiyle Kars ili ağızlarındaki arkaik unsurları ses ve şekil özellikleri bakımından Kars ili ağızları ile alakalı yapılmış olan derleme çalışmalarından¹ ve günlük hayatta kullanmış olduğumuz ağız özelliklerinden hareketle tespit ederek tanıklarıyla göstermeye çalışacağız.

Ses hususiyetleri açısından standart Türkçeden farklı olarak birçok ses hadisesinin görüldüğü Kars ağızlarında, özellikle çeşitli seslerin söz başında Eski Türkçe devrindeki kullanımları dikkati çekerken, bazı ses değişimleri ise bizi Eski Türkçe devrinden sonraki Türk lehçelerinin izlerine götürmektedir. Tarihî lehçelerde görülen ve standart yazı dilinden farklı olarak Kars ağızlarında “*kapalı e sesinin kullanılması, söz başında ‘k, t, ve b’ seslerinin korunması, ilk hece sonunda veya iç seste g/ğ sesinin korunması, söz başında geniş yuvarlak ‘o’ sesinin korunması, b > m değişimi, d > z nöbetleşmesi, p > f değişimi, nazal n kullanımı, söz başında ‘y’ düşmesi ve yuvarlaklaşma*” hadiseleri eski şekillerin devam ettirildiği ses hususiyetlerinin başında gelir.

İlk yazılı metinlerden itibaren yazımını “é” olarak takip ettiğimiz, Anadolu ağızlarında bazı kelimelerin ilk hecelerinde söyleyişte kendini hissettiren

¹ Örneklerin tespitinde Ahmet B. Ercilasun'un Kars İli Ağızları: Ses Bilgisi (**KİA**); Ahmet Caferoğlu'nun Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar: Kars, Erzurum, Çoruh İlbaylıkları Ağızları (**DİAT**); Selahattin Olcay, Ahmet B. Ercilasun ve Ensar Aslan'ın hazırlamış olduğu Arpaçay Köylerinden Derlemeler (**AKD**) ve Salih Turhan, Salih Şahin, Günay Şimşek tarafından hazırlanmış olan Kars-Ardahan-Iğdır Türküleri ve Oyun Havaları (**KAIT**) adlı çalışmalardan yararlanılmıştır.

(Özkan, 2009: 122) ve Eski Türkçedeki “i” sesinin tarihî gelişme seyri içinde gösterdiği genişleme eğilimine uyarak “é”ye dönmesi sonucu oluşan (Günşen, 2019: 19) **kapalı e** sesinin Eski Türkçe devrinden itibaren kelimelerin kök hecesinde bulunduğu düşünülmüş ve Yenisey yazıtlarında ayrı bir harfle karşılanmıştır. Bu farklı işaretten ve benzer kimi kelimelerinin farklı anlamları olmalarından hareketle Eski Türkçede /e/ ile /i/ arasında anlam ayırt edici bir ünlünün varlığından söz edilmiştir (Akar, 2018: 103). Arap harfli yazılı metinlerimizde bu ses çoğunlukla “y (ﻯ)” ile karşılanmıştır. Bu sebeple kimi araştırmacılar bu sesi /i/ kimi ise “/é/ olarak okumuşlardır. Harezmi devri eserlerinden Nehcü'l-Feradis'te ise kapalı e sesi özellikle e/i ve i/e değişimleri hakkında kesin bir hükme varmanın güç olduğu durumlarda sesin é'li telaffuz edilmesini göstermek üzere “y üzeri üstün (ﻯ̇)” işaretiyle karşılanmıştır. Bu durum Türkçenin tarihî devirlerinde kapalı e sesinin varlığına önemli bir delil olarak gösterilebilir.¹

Harezmi ve Altın Ordu Türkçesi metinleri Karahanlı Türkçesindeki e/i karşılığını devam ettirdiği gibi Çağatayca Türkçe kelimelerde ilk hecedeki /e/ ünlüsünün /i/ veya /é/ye dönüşmesi kuralının da başlangıcını teşkil etmektedir. Aynı zamanda bu ses olayı Kıpçakça ile ilgili ses hadisesini de yansıtmaktadır (Ata, 2016: 60). Bölgemizde, yazı dilindeki sekiz ünlüden farklı olarak kullanılan kapalı e sesi bütün Azeri ağızlarıyla birlikte birçok Anadolu ağızlarında da görülmektedir (Olca, Ercilasun, Arslan, 1998: 13). Standart yazı dilinden farklı olarak söyleyişte karşımıza çıkan bu ses Kars ağızlarında “gét- ‘git-‘ (DİAT-19), én- (AKD-41) / yén- ‘in-‘ (DİAT-74), éle- / élle- ‘eyle-‘ (DİAT-21), géy- ‘giy-‘ (AKD-80), yéřiş- ‘eriş-‘ (AKD-36), yéri- ‘yürü-‘ (AKD-80), néçe ‘nasıl’ (DİAT-156), béle ‘böyle’ (AKD-43), éle ‘öyle’ (AKD-43), éyi ‘iyi’ (AKD-54)” gibi bazı sözcük kökleri dışında *şimdiki zaman III. şahıs olumlu/olumsuz çekimlerinde* ve *istek I. tekil şahıs çekiminde* “düşiyér (KİA-52), bilmér (KİA-52), düzém (KİA-52), annadém (AKD-116), verém (DİAT-19), gelér (DİAT-20), diyér (DİAT-65)” meydana gelen çeşitli ses ve şekil değişiklikleri neticesinde eklerde de görülmektedir. Kapalı e sesi Kars ağızlarında ayrıca “hıç > héç/héş (DİAT-62), virān > véran (KİA-51), bī-çāre > béçere/béçara (KİA-51), pişman > péşman (AKD-36), aşk > éşk (DİAT-32), peynir > péndir (DİAT-155)” gibi bazı Farsça veya Arapçadan

¹ Nehcü'l-Feradis'te kapalı e sesinin yazımı için bk. Ali Fehmi Karamanhoğlu, Nehcü'l-Feradis'in Dil Hususiyetleri I, Türk Dili ve Edebiyatları Dergisi, 1968, S. 16, s. 55-72.

geçmiş olan alıntı kelimelerde de $i > é$ değişimi neticesinde ortaya çıkan bir sestir.

Türk dilinin belli ses özellikleri bulunmakta ve bu ses özelliklerinin birçoğu Eski Türkçe devrinden sonraki Türk lehçelerinde de devam ettirilmektedir. Batı Türkçesine geline süreçte bu ses özelliklerinin bazılarının dilin gelişim evresine ve çeşitli sebeplere bağlı olarak devam ettirilmediği görülse de yazı dilinden farklı olarak Anadolu ağızlarında yer yer korunduğu ve günlük konuşma dilinde tercih edildiği görülmektedir. Söz başında bazı seslerin tercih edilmesiyle bu ses özelliklerinin devam ettirildiği durumların başında ince ünlülü kelimelerde “*k-, t-, b-*” *seslerinin korunması* gelmektedir. Ön ünlülü kelimelerde /k/, /t/ seslerinin korunması dilin doğal yönelimine uygun olmayan durumlardır. Olması beklenen, söz konusu seslerin $k > g$, $t > d$ yönlü doğal gelişme sonucunda temas derecelerini azaltarak sürekli seslere doğru geçiş eğilimi göstermesidir. Ağızlarda görülen Türkçenin doğal gelişimine aykırı bu örnekler ağızların ana dilin ses özelliklerini koruma yönünde bir tutum sergilediğinin göstergesidir. Bu örnekler ağızları, dolayısıyla Türkiye Türkçesini Eski Türkçeye yaklaştıran hususiyetlerdir.

Eski Türkçede söz başında /g/ sesi bulunmamakla birlikte Oğuz Türkçesine geçişte ortaya çıkmıştır (Demir, 2019:156). Türkiye Türkçesinde bazı sözcüklerde söz başında /g/ye dönen /k/ sesi Kars ili ağızlarında -Azeri, Yerli veya Terekeme ağızı ayırt etmeksizin- korunarak eski şekilleri devam ettirilmiştir:

Ğızdar geldi, **keşti**. (AKD-27)

...bir ğat don **kömleğ** isderem (AKD-27)

...öler **keçer** gederem (AKD-30)

...bunun üzerine **kölge** duttu. (AKD-47)

...béle ğız **köçürmeği** (AKD-107)

Alttan keten **köynek** üstünnen düyme (DİAT-61)

...ayilesi **köyçek** adamlarmış (DİAT-160)

Söz başında “k-/g-“ seslerinin her iki şekilde de kullanıldığı örneklere rastlanan bölge ağızlarında ayrıca “gibi” edatının özellikle Azeri Türk sahasında “kimi, kimin veya kibi” “...deryanın üzünde ğuş **kimi** ğaralır.

(AKD-97), ...seni **kimin** padişahın... (AKD-59), Dünya gözeli bilmiş **kibi** ğızdar... (AKD-96)” şekillerine de rastlanmaktadır. Bu durum çoğunlukla ince ünlülü kelimelerde karşımıza çıkarken kalın ünlülü kelimelerde söz başı /k/ sesi korunmaktan ziyade daha çok Kars Yerli ağzında kaideleşmiş olarak “**ķ** > **ğ**” değişimi ile görülmektedir: “ķapı > ğapı, ķurt > ğurt, ķış > ğış”.

Eski Türkçede söz başında görülmeyen fakat Anadolu sahasında t- > d- değişimi ile ön seste karşımıza çıkan /d-/ sesinin de yine Kars ağzında standart Türkiye Türkçesinden farklı olarak tonlulaşmanın bazen tamamlanmaması neticesinde;

...bazısının **tökülür** pirinç felan (AKD-28)

...yorğun **tüşecem**... (AKD-30)

...ğaş gabağı **töhmüş**. (AKD-36)

...**tüşündü** padişahın oğlu. (AKD-62)

İçine sıçan **tüşürmüş** (DİAT-176)

tişle- ‘dişle-’ gibi sözcüklerde tarihî lehçelerdeki şekilleriyle yani /t-/ ile kullanıldığı

görülmektedir.

Karahanlı Türkçesinde kelime başında “t-“ sesi korunmakla birlikte Divanü Lügati’t-Türk’te Kaşgarlı Mahmut Oğuzlarla onlara yakın olanların kelimedeki /t-/ sesini /d-/ye çevirdiklerini belirtmiştir. Harezmi ve Kıpçak Türkçesinde ise ağırlıklı olarak /t-/ korunurken bazı sözcüklerde t-/d- kararsızlığı da görülmektedir (Demir, 2019: 123). Buna göre söz başında /t-/ sesinin korunması ile genelde Anadolu ağızlarının özelde de Kars ağzının doğu ve kuzey Türk şivelerine bağlandığı söylenebilir.

Söz başında “k- ve t-” seslerinin korunması dışında bugün standart Türkçeden farklı olarak görülen tonlu çift dudak sesi /b-/nin söz başında “**biş-** > **piş-**“ korunması; ilk hece sonundaki patlayıcı-tonlu /-g/ sesinin veya patlayıcı art damak /-ğ-/ sesinin sızıcılaşarak dış-dudak sesi /v/ye veya sızıcı art damak sesi /ğ/ye dönmesi ile kullanılan “**dög-** (AKD-73) > **döv-**, **ög-** > **öv-**, **sög-** > **söv-**, **deg-** > **değ-**, **koğa** > **goğa** (AKD-144) > **kova**” gibi bazı sözcüklerde eski şekillerin devam ettirilerek ilk hece sonunda ve iç seste “g/ğ” sesinin korunması; söz başında geniş yuvarlak /o/ sesinin “**oyan-** (AKD-72) >

uyan-“ korunması yine Kars ağızlarında görülen belli başlı arkaik ses özelliklerindedir.

Eski Türkçeden beri sınırlı sayıdaki sözcükte görülen söz başındaki “**b-**“ *ünsüzünün genizsilleşerek “m-“ye dönmesi* (Tekin, 2016: 70) durumunu Köktürk ve Uygur Türkçesinde bengü/mengü, bung/mung, bin/min, ben/men, bin-/min- gibi bazı sözcüklerde ikili şekilde görmekteyiz. Karahanlı Türkçesi döneminde de geçerli olup Çağatay Türkçesinde çok daha yaygınlaşan (Demir, 2019: 153) ve kelime başında görülen bu değişim Kars Azerileri ve Terekemeleri ağızında da iç veya son sesteki /n/ ve /ñ/ burun akıcıları tesiriyle meydana gelmektedir (Ercilasun, 2002: 116). Bu ağızları Türkiye Türkçesi yazı dilinden ayıran en önemli ses değişimlerinden biri olan **b- > m-** değişimi daha çok;

Kim éledi **muñu**... (DİAT-70)

...gétđi gemiye **mind**i (DİAT-70)

...**men** onu götdüm... (DİAT)

Don piç **meñe** daşdan (DİAT-74)

...**maña** örgedesen (AKD-31)

Başşetmedin **miñ** ırcaya bir meni (AKD-69) gibi sözcüklerde karşımıza çıkmaktadır.

Gibi > kimi/kimin edatında görülen -b- > -m- değişmesi ise çoğunlukla Azeri sahasına giren Kuzey-Doğu Anadolu ağızlarında görülmektedir (Ercilasun, 2002: 116). Bir dildeki ses olayları; dilin kendi ses özellikleri, güçsüz sesler, diğer seslerin tesiri veya komşu dillerin etkisinden kaynaklanır. Bu açıdan bakıldığında b > m nazal benzeşmesiyle ortaya çıkan ses değişimi Türkçenin ünsüz seslerinin doğal eğilimi olan açıklık derecesini¹ arttırma yönlü bir değişimdir. Dil için bir gelişim olarak değerlendirilebilecek olan bu durum Kars ağızını Eski Türkçeye ve diğer Türk lehçelerine yakınlıştıran bir başka özelliktir.

Kars ağızında az da olsa görülen bir diğer arkaik ses özelliği ise Eski Türkçe dönemindeki kelime içi patlamalı /d/ sesinin Karahanlı ve Harezm Türkçesi

¹ Seslerin açıklık sırasına göre tasnifi için bk. Efrasiyap Gemalmaz, Türkçenin Derin Yapısı, Yayına Haz. Cengiz Alyılmaz, Osman Mert, Belen Yayıncılık, Ankara: 2010, s. 169.

dönemlerinde sızıcılaşarak diş arası /z/ye (Efendioğlu, 2019: 61) dönmesi yani **d > z nöbetleşmesidir**. Standart Türkçede söz sonunda “t/d” ile telaffuz edilen sözcükler Kars ağzında da genellikle aynı seslerle karşılanırken “kağıd > kağız (AKD-53), murad > muraz (AKD-116)” gibi bazı sözcüklerde çoğunlukla da Azeri ağzında nöbetleşerek /z/ ile söylenir.

Kars Terekemeleri ağzında kaideleşmiş olarak görülen en karakteristik hususiyetlerden biri olan ve Kars Azerileri ağzında da rastlanan **p > f değişimi** ise Türkçenin konuşulduğu coğrafyalarda pek görülmeyen bir değişiklik olmakla birlikte Eski Türkçenin son zamanlarına doğru nadiren görülmeye başlamıştır. Çağatay Türkçesine mahsus bir değişim olarak görülen bu ses olayı Kıpçak Türkçesi metinlerinde de muhtemelen Çağatay Türkçesinin etkisi olarak görülmektedir (Demir, 2019: 163).

Kars ili ağızlarında özellikle;

- “-**İp** > -**İf**” *zarf-fiil ekinde ve öğrenilen geçmiş zaman ekinde:*

...serbes gédif gelmehde olsun... (AKD-77)

Millet dağılıf gedennen soñra (DİAT-20)

Bir mehleden dönüf saraya geldi (AKD-103)

Necoluf şeherin gülmür ahalsı (AKD-85)

tafsıruf cellite gurdurdu darı (AKD-86)

...böyün günüm bunnan geçif (AKD-98)

...gelif benim başımı üzümü gırıuf... (DİAT-19)

- “-**İpdİr** > -**İfdİr** > -**İfdİ**” *kesin geçmiş zamanda:*

...nası olsa ejderha ölüfdü. (AKD-38)

...gırıflar elinnen bade içifdi (AKD-64)

Señe ne oluftur. (DİAT-28)

- Tarihi devirlerdeki gibi *sözcük köklerinde:*

...barmağınnan üzühlerini tofladı (AKD-95)

...tafsıruf cellite < tapşır- ‘aktar-, ısmarla-‘ (AKD-86)”

tafdı < tap- ‘bul-‘ (KİA-115) karşımıza çıkmaktadır.

d > z ve p > f ses değişimleri de yine Türkçenin ünsüz seslerinin doğal eğilimi olan açıklık derecesini arttırma yönlü olup süreksiz seslerden sürekli seslere doğru gerçekleşmiştir.

Kars ağızlarında yazı dilinden farklı olarak görülen bu ses değişimleri dışında karşılaştığımız diğer arkaik ses özellikleri ise Eski Türkçeden önce */ng/ seslerinin birleşmesiyle oluşmuş /ñ/ sesinin korunması ve söz başında /y/ sesinin düşmesidir*. Eski Türkçe devrinden itibaren tarihî devirlere ait metinlerde de karşımıza çıkan */ñ/* sesi, Kars yerli ağızında yer yer kendini muhafaza edememiş olsa da Kars Azerileri ve Terekemeleri ağızında çoğunlukla muhafaza edilmiştir. (Ercilasun, 2002: 99). Bölge ağızında */ñ/* sesi *ilgi hālinde* “munuñ (AKD-45), kimiñ”; *2. tekil ve çoğul şahıs iyelik eklerinde* “eliñ, atıñız, tuyuñ ‘tüyün’ (DİAT-80)”; *fiillerin 2. şahıs çekimlerinde* “atladıñ, durørsuñuz”; *1. ve 2. tekil şahıs zamirlerinin yönelme hāl çekimlerinde* “maña / meñe (DİAT-74), saña / señe (DİAT-28)” ve *sözcük köklerinde* “soñra (DİAT-20), puñar (DİAT-157)” Eski Türkçedeki gibi kullanımını devam ettirmektedir. Eski Türkçe devrinden önce birleşmesi gerçekleşen */ng/ > /ñ/* sesinin “yengi (DİAT-56) ‘yeni’, yüngül (AKD-91) ‘hafif’, dingel- (AKD-78) > diñel- ‘ayakta dur-’” gibi bazı sözcük köklerinde ise birleşmeyerek kullanıldığı örneklerle de rastlamaktayız.

Akıcı yarı ünlü ön ses */y/sinin* Eski Türkçede dar ünlüler önünde eriyip düşmesi veya ilişmeye (prothese) uğraması ile */y/li* veya */y/siz* ikili kelimeler oluşturduğu bilinmektedir. Aynı durum Eski Anadolu Türkçesi kanalıyla Anadolu Ağızlarına da geçmiş ve yaygın */y/li* biçimler yanında pek çok */y/siz* biçimler de kullanılagelmiştir (Korkmaz, 1999: 162). Ön sesteki */y/* düşmeleri Kars ağızlarında çok yaygın olmamakla birlikte özellikle uca ‘yüce’, it- ‘yit-’, üz ‘yüz’, ilan ‘yılan’, il ‘yıl’, üreğim ‘yüreğim’, igirmi ‘yirmi’, ulduz/ıldız ‘yıldız’, igit ‘yiğit’ gibi bazı kelimelerde ve çoğunlukla da Azeri sahasına giren ağızlarda görülmektedir (Ergin, 2002: 135).

Ses hususiyetleri bakımından değineceğimiz son arkaik görünüm ise Kars Yerli ve Terekeme ağızlarında Kıpçak Türkçesinin tesiri ile ortaya çıkan ve daha çok dudak ünsüzlerinin etkisiyle meydana gelmekle birlikte benzeştirme, eski şekillerin korunması gibi sebeplerle de görülen *yuvarlaklaşma* hadisesidir. Çeşitli sebeplerle meydana gelmiş ve standart Türkiye Türkçesinin aksine Kars Yerli ve Terekeme ağızlarında yer yer yuvarlak ünlülü kullanılan “*avcu/oççu* ‘avcı’ (DİAT-77), *yalağuz* ‘yalnız’ (DİAT-19), *altun* ‘altın’ (KİA-88), *gözel* ‘güzel’ (DİAT-162), *tülkü* ‘tilki’ (DİAT-80),

dögül ‘değil’ (DİAT-21), *çevür-* ‘çevir-’ (DİAT-63), *bül-* ‘bil-’ (DİAT-62), *on-uçun* ‘onun için’ (DİAT-65), *ne-üçün* ‘niçin’ (DİAT-80), *öy* ‘ev’ (DİAT-70), *puçah* ‘bıçak’ (DİAT-70), *piloy* (AKD-37)/*pilov* ‘pilav’ (AKD-53) *dövlet* ‘devlet’ (DİAT-155), *yuvu* ‘yuva’ (AKD-32)” gibi bazı sözcüklerin düzlük-yuvarlaklık uyumuna aykırılığını bir yuvarlaklaşma hadisesinden ziyade Kıpçak Türkçesinin devamı olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır. Bu yuvarlak ünlülü söyleyişleri sadece sözcük köklerinde değil aynı zamanda “söz *söylüm* (DİAT-20), *bilürüm* (KİA-89), ...*ölöydüm* (DİAT-49), *olmayunca* (DİAT-35)” gibi çeşitli eklerde veya eklerin bağlayıcı ünlülerinde de görmekteyiz. Türk dilinde açıklık derecelerini azaltma yönünde eğilim gösteren ünlüler, aynı zamanda yuvarlak seslerden düz-dar seslere geçiş eğilimi de gösterir. Türk dilinin bazı dönemlerinde bu yasaya aykırı fonetik değişiklikler yaşanmıştır. Burada görülen yuvarlaklaşmalar da aykırı bir değişim örneğidir. Bu durumun gerçekleşmesinin öncelikli nedeni dudak ünsüzleridir. Aynı zamanda komşu dil, lehçe ve ağızların tesirlerini de göz ardı etmemek gerekir.

Ses özellikleri dışında şekil özellikleri bakımından da tarihî lehçelerin izlerine fazlasıyla rastlanan Kars ili ağızlarında özellikle bazı eklerin kullanımı dikkati çekmektedir.

Eski Türkçe devrinden itibaren “...sabımın tüketi işidgıl... (KT G1) (Tekin, 2010: 20), ...yälme qarğu ädgüti urgıl... (T34 I/K-10) (Akar, 2020: 105)” örneklerinde görüldüğü üzere II. tekil şahıs emir kuvvetlendirme çekiminde görülen /-Gİl/ ekinin Türkçenin tarihî devirleriyle birlikte kullanımına devam edilirken, ekin -l > -n değişimi neticesinde Karahanlı devri eserlerinden Kutadgu Bilig’in Herat Nüshasında “-Gİn” biçimine de “işidgin, okıgin, kelgin” rastlanmaktadır (Mert, 2017: 188). Çağatay Türkçesi “bolgin, koygin, ötegin” (Argunşah, 2014: 173) ve Kıpçak Türkçesi “kétmegin, yatqın, turğun” (Argunşah ve Sağol Yüksekaya, 2016: 342) eserlerinde de /-Gİl/ biçimiyle birlikte emir kipinin II. tekil şahıs çekiminde kullanılan /-Gİn/ eki Kars Terekeme ve Azeri ağızlarında anlamı pekiştirmek ve kuvvetlendirmek için çoğunlukla /-ginen/ biçiminde görülen en önemli arkaik şekil unsurlarındandır. /-Gİn/ eki üzerine gelen /+En/¹ ekini inceleyen Osman Fikri Sertkaya ekin, Orta Türkçe metinlerinde şart ya da dilek-şart kipi II. teklik

¹ “+En” eki için bk. Muharrem Daşdemir, Anadolu Ağızlarında Çekimli Yapılarda Ortaya Çıkan /+(E)n/ Eki ve Buna Bağlı Ses Değişmeleri, A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 2008, S. 36, s. 1-16.

şahıs çekiminden sonra /-sE+nġ+En/, bütün tarihî lehçelerde /-(İ)P/ zarf-fiil ekinden sonra /-(İ)P+En/ ve Azeri Türkçesi emir II. şahıs kuvvetlendirme eki /-GĪn/ ile birlikte /-GĪn+En/ biçiminde olmak üzere üç türlü kullanımını tespit etmiştir (Daşdemir, 2008: 10-11). Tarihî Türk lehçelerinde görülen /-GĪn/ eki üzerine anlamı kuvvetlendirmek ve pekiştirmek üzere getirilen /+En/ ekiyle birlikte kullanılarak /-ginen/ biçiminde “...o gızdarı **alginen** oğullarına... (AKD-27), Sen emir **verginen** oğullarına... (AKD-28), ...on degge **yatginen**... (AKD-30), ...hesabı düzgün gör**ginen** (AKD-68), ...geti gel**ginen** (DİAT-33)” Kars ili ağızlarında görülen ekin; “Hazır **olginan** (DİAT-28), ...çalış**ginan** hırda hırda... (AKD-49), ...bir pusla yaz**ginan** (DİAT-45), Tek meni götü**günen**... (DİAT-43), ...ben diyim dinney**inen**. (AKD-70), ...şeherin gızlarını toplay**ınan** (AKD-28), ...sen **denen** göcam evde yoġ... (AKD-115)” örneklerindeki gibi çeşitli ses ve şekil değişimleri neticesinde ortaya çıkmış olan “/-ginan/, /-günen/, /-yĪnAn/, /-nen/” biçimleri de görülmektedir.

Eski Anadolu Türkçesi devrinde görülen ancak bugün standart Türkiye Türkçesinde kullanımdan düşmüş olan dönemin karakteristik zarf-fiil eklerinden /-uban/ eki ve bu ekin düz-dar ünlülü biçimi /-iban/ “Duam budu şad **oluban** gülmesi (AKD-88), Ayva kimi **sarariban** solmuşam (KAIT-117/2)”¹; Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Eski Anadolu Türkçesi devirlerinde rastladığımız emir I. tekil kişi /A+y(ġ)+In/ ¹ > /-eyin/ eki “**Götüreyin** göğuşa, atına **bindiriyin**... (AKD-62)”¹; Oğuz Türkçesinin etkisi ile zamirin eklediği (Argunşah, 2014: 167) Çağatay devrinde geniş zaman I. tekil şahıs olumsuz çekimi için kullanılan /-mAzAm/ (Argunşah, 2014: 167) eki veyahut da ekin /-mAnAm/, /-mArAm/ biçimleri “**Ah dolu kaldı aşk badesi içmezem** (KAIT-299), **Ben sırrımı yad ellere açmazam** (KAIT-299), ...sen gelmemiş ad **goşdurmazam** (DİAT-21) Gebilden unutm**anam** (DİAT-157), ...men dilden diyem**menem**... (AKD-80), ...men ġapıyı açam**maram** (AKD-115)”¹; Karahanlı devrinden itibaren Çağatay, Harezmi, Kıpçak ve Eski Anadolu Türkçesi devirlerinde olmak üzere hem Oğuz lehçesinde hem de Doġu lehçelerinde görülen belirtme hâl eki /+n+Ø/ “Telli bürünce**gin**+Ø çalmış beline (DİAT-161), ...ben senin hesabın**+Ø** veririm (DİAT-147), Al işli**gin**+Ø ekleme (DİAT-167) nadiren de olsa kullanımına rastladığımız arkaik şekil özellikleri olarak Kars ağızlarında devam ettirilmektedir. Ayrıca

¹ A+y(ġ)+In eki için bk. Mehmet Cihat Üstün, Erzincan Ağızında Görülen “-(y)AġIn” Eki Hakkında, Diyalektolog Ağız Araştırmaları Dergisi, 2012, S. 4, s. 79-87.

Kars ili ağızlarında “Letif Şah’nan *yemehlerni* yediler... (AKD-82), Bu götdü *altınarnı* (AKD-114), ...gendi *çadımi* vurdi (DİAT-64)” gibi örneklerde karşımıza çıkan **/+nI/** yapısı her ne kadar tarihî lehçelerde gördüğümüz belirtme hâl eki **/+nI/**yı bize anımsatsa da bu yapının 3. tekil şahıs iyelik eki olan orta hece dar ünlüsü “I”nın düşmesi neticesinde zamir n’si ve belirtme hâl eki **/+I/**nın kalması ile ortaya çıktığını düşünmek daha doğru olacaktır.

Eski Anadolu Türkçesinde anlatılan geçmiş zamandan biraz farklı olarak, geçmişte ortaya çıktığı bildirilen hareketle ilgili kesin hüküm veren “/-Up dUrUr/ veya /-UpdUr/” yapısı (Köktekin, 2008: 118) “/-UpdUr/, /-IpdIr/” biçimleriyle hem Oğuz lehçesinde hem de Çağatay, Harezmi, Kıpçak lehçelerinde görülürken özellikle Kars Azerileri ağızında “/-UpdUr/, /-IpdIr/” biçimlerinden farklı olarak “p > f” değişimi ve sonda “-r” düşmesi ile “/-IpdIr/ > /-IfdIr/ > /-IfdI/” biçimleriyle de kullanılmaktadır: Dostlar ağlar düşmanlarım gülüpdür (DİAT-171), Señe ne oluftur. (DİAT-28), ...ğırhlar elinnen bade içifdi (AKD-64), ... nası olsa ejderha ölüfdü. (AKD-38).

Son olarak şekil özellikleri bakımından örneğine rastladığımız diğer bir arkaik ek ise Eski Türkçe devrinde kullanılan ve Eski Anadolu Türkçesi devrinden itibaren ek başındaki /g/nin düşmesi neticesinde “/-IcI/, /-UcU/” olarak devam ettirilen fiilden isim yapma eki “/-gUçI/”dır: “...emir verdi padişah üzgüçüler, dalğıçılar indiki kimi motor mu var-ıdı? (AKD-79)”. Bu ekin Eski Türkçede fiilden isim yapma eki “/-ğ/, /-g/, /-ğu/, /-gü/” ile isimden isim yapma eki “/-çI/”dan yani “/-(I)ğçI/” yapısından geldiği düşünülmektedir (Ergin, 1999: 191).

SONUÇ

Kars ağızında tarihî Türk lehçelerinin izlerine dair tespit ettiğimiz ses ve şekil özellikleri bakımından arkaik unsurlar aynı zamanda yüzyıllar boyu yörede ortaya çıkmış olan kültür birikiminin ve dilin zenginliğinin bir yansımasıdır. Bu doğrultuda incelemeye esas aldığımız ses ve şekil özelliklerini gösteren çeşitli arkaik unsurlar, Kars ağızına kaynaklık eden tarihî lehçeleri de bizlere göstermektedir. Tarihî Türk lehçelerinin izlerini gösteren özelliklerin kayıt altına alınarak bu zenginliğin devam ettirilmesi dil tarihimiz açısından büyük önem arz etmektedir. Tabii olarak tarihî Türk lehçelerinde görülen ve Kars ağızında da kullanımlarına rastladığımız arkaik ses ve şekil özellikleri çalışmamızda değindiğimiz tespitlerden ibaret değildir.

Kars ili ağızları ile alakalı çeşitli derleme metinlerinden hareketle tespit edilen ses ve şekil özellikleri Kars ağızlarının hem Oğuz lehçesinin hem de Doğu Türk lehçeleri ile Kıpçak lehçesinin izlerini belirgin bir şekilde taşıdığını göstermektedir. Tarihî lehçelere dair tespit edilen ses özelliklerine bakıldığında söz başında /k/ “keç-, kölge, köçür-, köyçek” ve /t/ tüş-, töh-, tüşün-, tüşür-” seslerinin korunması; **d > z** kağıd > kağız, murad > muraz, **p > f** “ölüfdü, içifdi, oluftur, tof-, tafşır-“ gibi ses değişimleri; **b > m** nazal benzeşmesiyle ortaya çıkan ses değişimi “men, min, muñu, min-“; /ñ/ sesinin korunması “munuñ, eliñ, atıñız, durõrsuñuz, meñe/maña, puñar” Türkçenin ünsüz seslerinin doğal eğilimi olan açıklık derecesini arttırma yönlü olup süreksiz seslerden sürekli seslere doğru ana dilin ses özelliklerini koruma yönünde bir tutum sergilediğini göstermektedir. Yine Türk dilinin bazı dönemlerinde, açıklık derecelerini azaltma ve yuvarlak seslerden düz-dar seslere geçiş eğilimi gösteren ünlülerin bu fonetik değişikliklere aykırılık göstermesi ile özellikle Kars Yerli ve Terekeme ağızlarında bazı sözcük köklerinde “avcu, yalağuz, tülkü, döğül, on-uçun, öy, puçah” ve çeşitli eklerin bağlayıcı ünlülerinde Kıpçak Türkçesinin ve dudak ünsüzlerinin etkisiyle yuvarlaklaşmanın devam ettirilmesi başlıca arkaik ses özellikleri olarak dikkati çekmektedir.

Şekil özelliklerinde ise çeşitli ses ve biçim değişikliğine uğrayarak veya hiçbir değişikliğe uğramadan tarihî lehçelerdeki gibi kullanımlarına devam edilen ekler görülmektedir. İlk kez Eski Türkçe devrinde “/-GİL/” biçimiyle görülen ve Türkiye Türkçesi ağızlarında da çekimli fiillerin yanında anlamı pekiştirmek ve kuvvetlendirmek için kullanılan “/-GİL/ > /-GİN/” ekinin Kars’ta Terekeme ve Azeri ağızlarında emir kipinin II. tekil şahıs çekiminde “/-gInAn/, /-günen/, /-yInAn/, /-nen/” biçimlerinde kullanılması; Eski Anadolu Türkçesi devrinin karakteristik zarf-fiil eklerinden “/-uban/” “oluban” ekinin ve bu ekin düz-dar ünlülü “/-ıban/” “sararıban” biçiminin kullanılması; emir I. tekil kişide “/-eyin/” “götüreyin” ekinin kullanılması; geniş zaman I. tekil şahıs olumsuz çekimi için kullanılan “/-mAzAm/” eki “içmezem, açmazam” ve bu ekin “/-mAnAm/, /-mArAm/” “unutmanam, diyemmenem” biçimlerinin kullanılması; hem Oğuz lehçesinde hem de Doğu Grubu lehçelerinde görülen belirtme hâli “/+n+Ø/” “bürüncegin+Ø, işliğin+Ø” eki; kesin geçmiş zaman için kullanılan “/-UpdUr/, /-İpdIr/ > /-İfdIr > /-İfdI/” “gülüpdür, oluftur, içifdi, ölüfdü” yapısı; Eski Türkçe devrinde “/-gUçI/” “üzgüçüler, dalgıçılar” biçimiyle kullanılan ve Eski Anadolu Türkçesi devrinden itibaren /g/nin düşmesi neticesinde “/-IcI/, /-UcU/” olarak devam

ettirilen fiilden isim yapım eki Kars ağızını Eski Türkçeye ve diğer Türk lehçelerine yakınlaştıran tespit ettiğimiz belli şekil özellikleridir.

KAYNAKÇA

- Akar, A. (2018). *Oğuzların Dili Eski Anadolu Türkçesine Giriş*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Akar, A. (2020). *Bilge Tonyukuk Yazıtı*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Argunşah, M. (2014). *Çağatay Türkçesi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Argunşah, M., Sağol Yüksekaya, Gülden. (2016). *Karahanlıca-Harezmece- Kıpçakça Dersleri*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Ata, A. (2016). *Çağatay Türkçesinin İlk Devresi: Harezme-Altın Ordu Türkçesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi.
- Buran, A. (1996). *Anadolu Ağızlarında İsim Çekim (Hâl) Ekleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Caferoğlu, A. (1995). *Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar: Kars, Erzurum, Çoruh İlbaylıkları Ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Caferoğlu, A. (1993). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Çağbayır, Y. (2017). *Ötüken Türkçe Sözlük*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Daşdemir, M. (2008). *Anadolu Ağızlarında Çekimli Yapılarda Ortaya Çıkan /+(E)n/ Eki ve Buna Bağlı Ses Değişmeleri*. A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. S. 36. s. 1-16.
- Demir, N. (2019). *Türkçe Ses ve Biçim Bilgisi*. Ankara: Altınordu Yayınları.
- Derleme Sözlüğü*. (2009). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Efendioğlu, S. (2019). *Mevlânâ Lutfi Gül ü Nevruz*. Erzurum: Eser Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2002). *Kars İli Ağızları, Ses Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ergin, M. (1999). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları.
- Gemalmaz, E. (2010). *Türkçenin Derin Yapısı*, Yayıma Haz. Cengiz Alyılmaz, Osman Mert, Ankara: Belen Yayıncılık.
- Gülensoy, T. (2007). *Köken Bilgisi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Gülsevin, G. (2015). *Arkaik-Periferik Kavramı ve Bu Kavramın Tarihi Batı Rumeli Türkçesi Ağızlarının Tespitindeki Önemi*. The Journal of Academic Social Science Studies, Number: 32 , p. 1-12, Winter III.
- Günşen, A. (2019). *Kırşehir ve Yöresi Ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karamanlıoğlu, A. F. (1968). *Nehcü'l-Feradis'in Dil Hususiyetleri I*. Türk Dili ve Edebiyatları Dergisi. S. 16. s. 55-72.
- Korkmaz, Z. (2005). *Anadolu Ağızlarının Etnik Yapı ile İlişkisi Sorunu*. Türk Dili Üzerine Araştırmalar. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Z. (1999). *Türk Dilinin Eski Kültür Mirasının Anadolu Ağızlarındaki Devamı*. Ankara: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten.
- Korkmaz, Z. (2010). *Grammer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Köktekin, K. (2008). *Eski Anadolu Türkçesi*. Erzurum: Fenomen Yayınları.
- Mert, A. (2017). *Kutadgu Bilig Nüshalarının Eskicilik Açısından Karşılaştırılması*. Bilig. Sayı 80, 179-215.
- Olçay, S., Ercilasun, A. B. ve Aslan, E. (1998). *Arpaçay Köylerinden Derlemeler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özkan, M. (2009). *Türkiye Türkçesi Ses ve Yazım Bilgisi*. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Paçacıoğlu, B. (2016). VIII.-XVI. Yüzyıllar Arasında Sözcük Dağarcığı. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Tekin, T. (2016). *Orhun Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (2010). *Orhun Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Turhan, S. Şahin, S. ve Şimşek, G. (2010). *Kars-Ardahan-Iğdır Türküleri ve Oyun Havaları*. Ankara: Kültür Ajans Yayınları.
- Türkçe Sözlük* (11. Baskı). (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Üstüner, A. (2000). *Anadolu Ağızlarında Sıfat-fil Ekleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Üstün, M. C. (2012). *Erzincan Ağzında Görülen “-(y)AğIn” Eki Hakkında*. Diyalektolog Ağız Araştırmaları Dergisi. S. 4.

Андатпа

Ғасырлар бойы әртүрлі түрік тайпаларының қонысына айналған Карс провинциясының тарихи тамыры тереңде жатыр. Карс қаласының қазіргі халқын құрайтын адамдар бұл жерлерге әртүрлі тарихи оқиғалардың нәтижесінде және әр уақытта келіп қоныстанған. Уақыт өте келе барлық Анадолы диалектілері сияқты Карс провинциясының диалектілері де зерттеуші ғалымдардың назарын өзіне аударды. Көне түрік және тарихи түркі диалектілеріндегі мәтіндерде кездесетін архаикалық элементтер уақыт өте келе қолданыстан шығып қалған немесе белгілі аймақтық диалекті топтарымен шектелген. Бұл зерттеуде шығыс тобындағы диалектілердің бірі Карс диалектісіндегі ескі түрік тілі мен тарихи түрік диалектілерінің фонетикалық және морфологиялық ерекшеліктеріне назар аударылды. Карс диалектілері бойынша жасалған зерттеулер негізінде әртүрлі фонетикалық және морфологиялық ерекшеліктерді анықтадық, онда батыс тобының, шығыс тобының және солтүстік диалектілер тобының ықпалы байқалды, сондай-ақ күнделікті өмірде қолданылатын диалект ерекшеліктерін, оның ішінде тарихи диалектілерде қолданылуын нақты дәлелдермен көрсетуге тырыстық. Осы тұрғыдан, Карс диалектілеріне қарасақ, “д > ғ, п > ф, б > м” сияқты Түрік тілінде дауыссыз дыбыстардың табиғи бейімділігі болып табылатын айқындық дәрежесін арттыру бағытында созылыңқы емес дыбыстардан созылыңқы дыбыстарға қарай ауысқан архаикалық дыбыс ерекшеліктері; “+n+Ø, gUçI” сияқты кейбір жұрнақтардың тарихи кезеңдердегідей қолданылуымен қатар одан басқа “-Gĭn > ġinAn, ġĭnen, yĭnAn, nen; mAzAm > mAnAm, mArAm; IpdIr > IfdIr > IfdI” сияқты кейбір жұрнақтардың әр түрлі қолданылуымен архаикалық пішін ерекшеліктері жалғасатыны байқалады.

Кілт сөздер: Анадолы диалектілері, Карс, дыбыс ерекшеліктері, пішін ерекшеліктері, архаикалық

(Алпер БАХТИЯРОҒЛУ. КАРС ДИАЛЕКТІСİNДЕГІ ДЫБЫС ЖӘНЕ ПІШІН ТҰРҒЫСЫНАН АРХАИКАЛЫҚ ЭЛЕМЕНТТЕР)

Аннотация

Диалекты провинции Карс привлекают внимание исследователей, так как с точки зрения истории и культуры множество архаичных элементов имеют глубокие корни. Данные элементы, испытывая влияние диалектов других тюркских племен, продолжают использоваться в настоящее время. Эти архаические элементы, с которыми мы

сталкиваемся в текстах на старотурецких и древнетюркских диалектах, со временем вышли из употребления или были ограничены региональными диалектными группами. В данном исследовании подчеркиваются отражения древнетюркских и исторических тюркских диалектов с точки зрения фонетических и морфологических особенностей в карских диалектах, одном из диалектов восточной группы. Различные фонетические и морфологические особенности, выявленные нами на основе компиляционных исследований по карским диалектам, в которых прослеживается влияние западной группы, восточной группы и северной группы диалектов, а также диалектные особенности, употребляемые в повседневной жизни пытались показать со свидетелями, включив их использование в исторических диалектах. С данной точки зрения, в карских диалектах архаичные звуковые особенности с переходом от прерывистых звуков к непрерывным звукам в сторону увеличения степени ясности являются естественной тенденцией согласных звуков тюркского языка, таких как “d > ÷, p > f, b > m”. Некоторые суффиксы, такие как “+n+Ø, -gUçl” используются именно так, как они были в исторические периоды, а также “-Gĭn > ğinAn, ğünen, yĭnAn, nen; mAzAm > mAnAm, mArAm”. Некоторые суффиксы, такие как “-İpdİr > -İfdİr > -İfdİ”, продолжают использовать свои архаичные черты формы с различным использованием.

Ключевые слова: Анатолийские диалекты, карс, свойства звука, свойства морфемы, архаика

(Алпер БАХТИЯРОĞЛУ. АРХАИЧЕСКИЕ ЭЛЕМЕНТЫ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ФОНЕТИКИ И МОРФОЛОГИИ В КАРСКОМ ДИАЛЕКТЕ)

Yazar Katkı Oranı (Author Contributions): Alper BAHTIYAROĞLU (%100)

Yazarların Etik Sorumlulukları (Ethical Responsibilities of Authors): Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Çıkar Çatışması (Conflicts of Interest): Çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

İntihal Denetimi (Plagiarism Checking): Bu çalışma intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir.

¹Ерлан ЖИЕНБАЕВ, ²Әсия АБДУЛХАЙ

¹PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан (yerlan.zhiyenbayev@ayu.edu.kz)
<https://orcid.org/0000-0001-9234-4780>

²магистрант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан (assiya.abdulkhay@ayu.edu.kz)
<https://orcid.org/0000-0001-7436-5350>

**ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ӘДЕБИЕТІНДЕ ЛАҚАП
ЕСІМДЕР ЖӘНЕ ОНЫҢ БЕРІЛУ СИПАТЫ***

Аңдатпа: Әр халықтың өзіне тән тілдік ерекшеліктері бар. Бұл ерекшеліктердің ішінде лақап есім қою үрдісінің орны бөлек. Тұлғаның азан шақырып қойған есімімен қатар лақап немесе бүркеншік атының болуы да әдебиет саласында кеңінен танымал. Мағынасы мен мәні үйлескен, айтуға оңай, ықшамдалған есімдерді байқап, таңдап қою – халықтың санасынан берік орын алған, жалпыхалықтық дәстүр. Көптеген тарихи оқиғалар арқылы аңыз адамдардың іс-әрекеті бүгінге жетіп, белгілі есімдері арқылы ұрпақтар жадынан орын алған. Осы тұрғыда қазақ және түрік әдебиеттерінде де ақын, жазушылардың лақап аттарды көптеп қолданғаны жасырын емес. Дегенмен, сан түрлі себептермен адам аттары өзгеріске ұшырап, тіпті кейбір зиялылардың аттары ұмыт болып, тарихи маңыздылығы күңгірт тартқан. Кейбірі саясаттың әсерінен бүркеншік есім пайдалануға мәжбүр болса, екінші бірі лақап ат қолдануды сән деп білген. Қазақ әдебиетінде танымал ақын жазушыларға құрмет көрсетіліп, «Ұлт ұстазы», «Отан ақыны», «Жыр падишасы» т.б. есімдермен аталып жүргені белгілі. Бұл үдеріс түрік әдебиетінде де кездеседі. Мақалада қазақ және түрік әдебиеттерінің ономастикалық кеңістігіндегі бүркеншік және жанама есімдер мен лақап аттардың түрлерін анықтау, оның себептерін көрсету мәселесі қарастырыла отырып, өскелең ұрпаққа есімдердің ортақ және өзіндік ерекшеліктерін нақтылай келе, оларды ажыратудың критерийлері ұсынылды. Қазақ және түрік зиялыларының қосалқы есімдерінің ортаға шығу себептері жан-жақты талданды. Сонымен қатар өткен ғасырда көптеп белең алған бұл дәстүрдің қазіргі жалғасы жайлы сөз қозғалып, лақап есімдерге қатысты бірнеше терминдердің мағынасы берілді.

Кілт сөздер: ономастикалық кеңістік, қазақ және түрік зиялылары, бүркеншік есім, лақап аттар, қоғам белсенділері, бейресми есім

* Келген күні: 1 наурыз 2023 ж. – Қабылданған күні: 5 мамыр 2023 ж.

Geliş Tarihi: 1 Mart 2023 – Kabul Tarihi: 5 Mayıs 2023

Date of Arrival: 1 March 2023 – Date of Acceptance: 5 May 2023

Поступило в редакцию: 1 март 2023 г. – Принято в номер: 5 май 2023 г.

DOI: 10.59358/ayt.1258787

¹Yerlan ZHIYENBAYEV, ²Assiya ABDULKHAY

¹PhD, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkistan, Kazakhtan (yerlan.zhiyenbayev@ayu.edu.kz)
<https://orcid.org/0000-0001-9234-4780>

²Master's student, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkistan, Kazakhtan (assiya.abdulkhay@ayu.edu.kz)
<https://orcid.org/0000-0001-7436-5350>

NICKNAMES IN KAZAKH AND TURKISH LITERATURE AND THE NATURE OF THEIR TRANSFER

Abstract Each nation has its own linguistic characteristics. Among these features, a special place is occupied by the process of nickname. Along with the main name of a person, the existence of a nickname or pseudonym is widely known in the field of literature. To observe and choose abbreviated names that have a euphonious meaning and meaning is a national tradition that has firmly taken its place in the minds of the people. Through many historical events, the deeds of legendary people have reached our days and are remembered by generations under their famous names. It's no secret that poets-writers often use nicknames in Kazakh and Turkish literature. However, for various reasons, the names of people have changed, and even the names of some intellectuals have been forgotten, and their historical significance has faded. In Kazakh literature, there are some poets and writers known by the nicknames "Poet of the Motherland", "King of Songs", etc. It can be seen that this process is also widely used in Turkish literature. Some were forced to use pseudonyms due to political influence, while others knew it was fashionable to use nicknames. The article, considering the problem of determining the types of pseudonyms and indirect names and nicknames in the onomastic space of Kazakh and Turkish literature and showing their causes, presents the criteria for their delineation before the younger generation, clarifying the common and unique features of names. The article comprehensively analyzes the reasons for the appearance of secondary names of the Kazakh and Turkish intelligentsia. Also, "Why are there so few adherents of this popular tradition in the last century?" In addition, the meaning of several terms associated with nicknames was given.

Keywords: onomatopoeic space, Kazakh and Turkish intelligentsia, pseudonym, nicknames, public figures, unofficial name

КІРІСПЕ

Қазақ және түрік халықтарының дәстүрі, мәдениетінде туған соң қойылатын жеке есімнен басқа қосымша, лақап немесе бүркеншік аттары болады. Осы тұрғыда халқымыз дүниеге келген нәрестеге есім қоюға, мән-мағынасына жауапкершілікпен қараған. Қойылған есім баланың өмір жолына ұқсайды, өмір жолы нәрестеге қойылған есімге де байланысты деп нанған. Сол үшін жаңа дүниенің есігін ашқан балаға ниеттеніп, үлкен үмітпен танымал тұлғалардың, атақты адамдардың есімін немесе мәні, мағынасы терең ат қоюға әрекет еткен. Бала мінезі, түрі, әрекеттері мен тіптен өмірі де қойылған аттың, берілген аттың тарихи ауыртпалығына да байланысты деп ойлаған. Бірақ өмірде шын есімінен бөлек лақап аттарға ие, сол лақап аттарымен танымал болған тұлғалар көп. Қазақ және түрік әдебиеттеріндегі лақап аттарды зерттеу мақсатымыз – шын атымен емес, лақап немесе бүркеншік атымен әлемге әйгілі, танымал тау тұлғалар жайлы, оларға лақап аттардың берілу сипатын қарастыру. Зерттеуімізге арқау болған тақырыптың көлемді болуына байланысты біз бұл мақаламызда қазақ және түрік әдебиеттеріндегі лақап және бүркеншік аттар мәселесіне тоқталдық. Осы орайда зерттеуіміздің ауқымы қазақ және түрік елдеріндегі әдебиет саласымен шектелді. Тақырып аясында лақап ат қойылуының себебі, лақап есімдердің берілу сипаты мен тарихтағы алатын орнын анықтауға тырыстық.

Әдіс-тәсілдер: ғылыми-зерттеу ізденіс жұмысымызды әр кезеңдердегі шетелдік зерттеулерді салыстырмалы әдіс арқылы, отандық зерттеулер мен ғылыми еңбектердегі материалдарды сипаттау әдісі арқылы қарастырып, зерттеу тобы ретінде қазақ пен түрік ақын-жазушыларының лақап және бүркеншік есімдерін алдық.

Зерттеу нәтижесі. Мақаламызды лақап аттардан бастамас бұрын, жалқы есім, соның ішінде қазақ тіліндегі лақап аттардың ұғымдарын көрсетуге болады. Тарқатып жазар болсақ, жалқы есімдер туралы «Қазақ грамматикасы» атты жинақта былай дейді: «Қазақ тіліндегі зат есімдер семантикалық сипаты жағынан жалпы есім жалқы есім деген екі топқа бөлінеді. Жалқы есім деп жеке адамдарға, дүниедегі жеке құбылыстар мен заттарға атауыш болып келетін сөздерді атайды» (Қазақ грамматикасы, 2022: 443-б). Қазақ пен түрік тілдері түбі бір түркі тілдерінің тармағы болғандықтан, грамматикалық сипаттамалары да ортақ. Жалқы есімдерге келетін болсақ, қазақ тілі мен түрік тіліндегі жалқы есім болатын сөздердің ең ірі, ең көлемді мағыналық тобы –

кісінің аты-жөні мен лақап аттары. Қазақ пен түрік ономастикасында ат тергеу, *лақап ат* секілді ұғымдар бар. Ендеше, «*бүркеншік ат*», «*лақап ат*» деген ұғымдар қандай мағынаны білдіреді, қандай жағдайларда не себепті бүркеншік аттар берілетініне қысқаша тоқтала кетсек. Сондай-ақ, халық арасында *бүркеншік ат, лақап ат, псевдоним* – (гректің тілінен аударғанда *pscudos* – жалған, *опута* – есім) ат иесінің өзінің ақиқат есімін басқаша атпен қолданатын, ойынан құрастырылып шығарған есімдері көптеп кездеседі. Қазақ антропонимикасында лақап, бүркеншік аттарды алғаш рет ғалым Т. Жанұзақ зерттеген: «Бүркеншік есім (псевдоним) деп о бастағы атынан басқаша, ойша құрастырылған, ат қоюды айтады. Ол гректің псевдонимес сөзінен, мәнісі «жалған аталған, жасырын» деген ұғымды білдіреді» (Жанұзақов, 1971: 86-б).

Түркі халықтарында лақап сөзі кішігірім өзгешелікпен қолданылады. Бұл сөз әзербайжан тілінде «лэкәп», татар мен башқұрт тілінде «ләқап», қырғызша «лақап», өзбекше «лакаб», түркіменше «лакам», ұйғырша «ләкәм» болып жазылады. Ал гагауыз тілінде болса «сокакча» деп қолданылады. Татар мен башқұрт тілінде «кушамат» деген де нұсқасы да бар. Лақап сөзі армиян, серб, арнауыт, македон тілінде де кездеседі (Ercilasun, vd. 1991: s. 534–535).

Түрік ақын жыраулар мен жазушылар шығармаларында автор ретінде қолданған символикалық сөздерге махлас, мүстear есім, бүркеншік ат немесе тапшырма деп аталады. Ежелгі дәуір түрік әдебиетінде лақап, мухур, таңба сөздері де символикалық сөз ретінде қолданылған (Etem, 1999: s. 1).

Кісі есімдеріне қатысты жасалған талдауға сүйене отырып, тізімін былай көрсетуге болады:

Кісі аттары:

1. Жеке есімдер
 - a. Туған кезде берілген есімдер
 - b. Негізгі есім
 - c. Тегі
 - d. Кіндік аты
2. Кейіннен берілген есімдер
 - a. Қаратпа есім

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ӘДЕБИЕТІНДЕ ЛАҚАП ЕСІМДЕР ЖӘНЕ ОНЫҢ БЕРЛУ СИПАТЫ

b. Бүркеншік есім

c. Лақап

d. Атақ, дәреже, мамандық есімі (Zengin, 2014: s. 19).

Қазіргі таңда кісі есімдерінің бұл тобын зерттеген ғалым Т.Т. Джарасова бүркеншік атты туылған кезде берілген шынайы кісі есімімен салыстырғанда, неғұрлым кештеу қойылатын бейресми ат ретінде есептейді (Джарасова, 2005: 86-б).

Бүркеншік атқа қоғам қайраткерлері (Әлихан Бөкейханов – *қыр баласы*, *Арыс ұлы*, *Читатель* т.б.), жазушылар (Сәкен Сейфуллин – *Сәдуақас*, Абай Құнанбайұлы – *Ибрахим*), суретшілер мен әртістер (Лидия Досалина – *Лидо*, Айбек – *Бүркіт* т.б.) түрлі себептердің салдарынан лақап атқа ие болған немесе өздері аттарын бүркемелеп, жасырып бүркеншік есім ойлап тапқан. Біз өз зерттеуімізде осының ішінде жазушылардың лақап аттары туралы зерделейміз. Қазақ әдебиетіндегі ақын-жазушылардың көпшілігі өздеріне бүркеншік есімді ойлап табуының себебін – сынға ұшырамау, құдалауға түспеу мақсатында өз есімдерін бүркемелеп отырған деген ойға толық қосыламыз. Әдебиет атты үлкен әлемде саяси сынның ізіне түсуіне жол бермеу үшін, жеке бас қасиетінің және өз туындысының бағасын арттыру үшін қолданған әдеби-мәдени жамылғыш. Сондай-ақ, бастапқыда өзінің әдеби жағынан болсын, саяси жағынан болсын дайын емес кезінде және аттас адамдармен есімі сәйкес келгенде «*бүркеншік ат*» қолданылған. Қосымша лақап аттар адамдар арасындағы байланыстың алуан түрлілігіне қарай өзгеріп, алуан түрлі формаларға еніп, яғни тиісті формасын өзгертіп, өздерінің даралығын көрсету үшін, өзін ерекше қырынан таныту мақсатында жұмсалады. Қазақ халқында, әсіресе, ақын-жазушылар арасында лақап атпен танымал болған тұлғалар көп. Ал жеке өмірде өмірдің әртүрлі жағдайларына байланыста қойылған лақап есімдер тіптен көп.

А.Әлиакбарова «Жаңа әлеуметтік-мәдени жағдайдағы заманауи қазақ антропонимиясы: трансмиссия, трансформация» атты диссертация жұмысында: «Соңғы жылдары әр түрлі гуманитарлық ғылым салаларында бүркеншік атқа (псевдоним) деген қызығушылық туындағаны байқалады» (Әлиакбарова, 2020: 144-б), – дейді. Бір ескерте кететін мәселе, соңғы жылдарда ғана емес, бүркеншік аттарды ақын-жазушылар бұдан да алдыңғы уақыттарда қолданған. Кейбірінің он шақты лақап аттары болса, кейбірінің лақап аттары 30-дан асып

жығылады. Қазақ антропонимдері талай ғылыми-зерттеулерге арқау болған тың сала, бұл мәселеге шетелдік ғалымдардың да, отандық ғалымдардың ізденіс еңбектерінен көптеп мысалдар келтіруге болады. Мәселен, көптеген лексикограф ғалымдар бүркеншік аттарды зерттеу нәтижесінде сөздік құрастырған. Олардан атап айтсақ, И.Ф. Масанов, В.Г. Дмитриев, А.В. Сулова, А.В. Суперанская, М.В. Голомидова, қазақ ғалымдарынан жалқы есімдер, соның ішінде бүркеншік есімдер жайлы тыңғылықты зерттеулер жүргізген ғалымдардан Т.Жанұзақов, Ә.Қайдар т.б. ғылыми еңбектерінде лақап аттарға түсініктеме беріп, жан-жақты сипаттайды. Бүркеншік атқа берілген бірнеше анықтаманы ұсынуға болады. Орыс лингвисті И.Ф. Масанов «В мире псевдонимов, анонимов и литературных подделок» еңбегінде бүркеншік ат, яғни лақап атқа мынадай түсініктеме береді: «Лақап – шығарма соңына қойылатын автордың шын атына сәйкес келе бермейтін қосымша аты» (Масанов, 1960: 178-б). Орыс зерттеушісі А.В. Суперанская, қазақ лингвисті Т.Жанұзақов бүркеншік аттарды жалқы есімнің ерекше тобы ретінде қарастырады. А.В.Суперанскаяның пікірінше: «Егер оның лақап аты бар болса, жекеменшік есімі де міндетті түрде болады» (Суперанская, 1969: 38-б). Яғни адамда бүркеншік аттың болуы дегеніміз оның міндетті түрде шын есімі бар екендігін білдіреді деген сөз.

Жоғарыда келтірілген анықтамалардың айырмашылығына қарамастан, ғалымдар бүркеншік аттың кісі есімімен салыстырғанда жалған, ойдан шығарылған есім екендігін атап көрсетеді. Мұндай лақап аттарды ақын-жазушылардың ойлап табуының себебі – өмір сүрген ортасы, сол кезеңдегі саяси ахуалмен тікелей байланысты. Кеңес дәуірінде ақын, жазушылар лақап аттарды көп қолданған болса, дәл қазіргі кезеңде сахна адамдары, яғни өнер адамдарының лақап аттарды жиі қолдануы белең алып отыр. Бірінші жағдай бойынша сынға ұшырамау мақсатында лақап ат ойлап тапса, екінші жағдай бойынша басқа сахна адамдарынан ерекшеленіп тұру мақсатында өз аты немесе тегімен емес, лақап атпен шығуды орынды деп тапқан әншілер көптеп кездеседі. Таң қаларлығы – тарих сахнасында лақап атпен аты әйгіленген тұлғаларды көптігі.

1. Қазақ әдебиетінде лақап есімдердің берілу сипаты

Қазақ тіл білімінің антропоним саласында лақап немесе бүркеншік есімдерді жүйелеп тұңғыш рет зерттеуші Т. Жанұзақ қарастырған: «Бүркеншік ат (псевдоним) деп шын аттан бөлек, ойдан шығарылған, көп реттерде тегі мен есімдерорнына жүретін атауларды айтады. Ол гректің псевдонимес сөзінен алынып, мағынасы «жалған аталған,

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ӘДЕБИЕТІНДЕ ЛАҚАП ЕСІМДЕР ЖӘНЕ ОНЫҢ БЕРЛУ СИПАТЫ

жасырын» деген ұғымды білдіреді» (Жанұзақов, 1971: 86-б). Қазіргі кезде кісі есімдерінің ішінде бүркеншік есімдерді қарастырған ғалым Т.Т. Джарасова бүркеншік есімді туыла сала берілетін есімімен салыстыра келгенде, анағұрлым кейіндеу берілетін ресми емес ат деп есептейді. Профессор Т.Жанұзақов лақап аттарды лексикалық мағынасына қарай мынадай топтарға бөледі:

I. Адамның түрлі белгілеріне тән лақап аттар.

а) Кісінің кескін-келбетіне байланысты. Мысалы: Қаракөз Айша, Қасқыркөз, Телқара, Сары Асан, Шұбар Малыбай, Жылтырбет Төрехан, Күлімкөз Ботан, Бұжыр Мақан, Қызылбет Әли, АқбасӘзім, ҚасқабасСәлім, Шоңмұрын Кәдір, Жылтыр Хасен, Шегір Асаубай, Алакөз, Көккөз т.б. Аталған түрге қатысты бай әдебиетіміздегі: Қарашаш, Қара Көжік, Қаракөз Айым секілді есімдердің (қара, қаракөз, сұлу) тіркестерін ресми емес, яғни лақап есімдерге жатқызуға болады.

б) кісінің қимыл-әрекетіне, дене бітіміне тән лақап аттар. Мысалы: жорға Жұмабай, Ұзын Ахмет, Қисық Әлтай, Қалтақбас Ғабдеш, Ұзын Әшкер, Бүкір, Түйе балуан, Майысқақ Қаратай, Шойынқұлақ, Шойықара, Қортық Сәми т.с.с.

в) адамның дене мүкістігіне тән. Мысалы: Бүкір, Сақау Баймағамбет, Шолақ Шаймерден, Таз Сұлताқай, Балуан-Шолақ, Пысылдақ Омар, Қалтақбас Әспет, Төкір Сойдақтіс, Манап таз, Кекеш, Ораз т.с.с.

II. Кісі мінезіне, бейімділік әрекетке, ерекше қасиеттеріне тән. Мысалы: Найзағай Асан, Қиясбай, Қисық, Дарабоз.

III. Негізгі кәсібі мен атқаратын қызметіне қарай: Етікші Ахмет, Оташы Мәлібек, Саятшы Ораз, Ұста Сұлтанбек.

IV. Әлеуметтік жағдайларға тән лақап есімдер. Мысалы: Күшікбай би, Алғазы сұлтан, мырза Боранбай т.т. Мұндай лақап аттар қазір жоқ (Жанұзақов, 1971: 86-б).

Лақап аттар адамның ақиқат қойылған атымен қатар өмір сүреді. Оның кейбірі әбден үйреншікті болып кетеді де, шын аты сияқты қалыптасып кетеді, тіптен адам сол шын атқа айналған лақап атымен дүниеден өтеді. Бұған дәлел ретінде атақты ақын, жазушылардан *Абай*, *Сәкен*, *Шоқандарды* айтуға болады. Ал екінші бірі, кейбір уақыт аралығына дейін солай аталып келеді де, ескерілмей кетіп, шын аты өміршен болады. Яғни шын аты қолданысқа актив түседі де, лақап атын қолданыстан ығыстырып тастайды. Мәселен, дене бітіміне байланысты

кішкентай кезінде қойылған лақап аттар басының жалпақтығына қарай *Жалтақбас*, аяғының қисықтығына қарай *Маймақ* секілді аттар есейген соң қолданыстан қалып кететін түрлері де өмір барысында кездеседі. Ал кейбір бүркеншік аттар кісінің шын атымен тіркесе айтылып қолданыстан шықпайды. Оған қазақ әдебиетінде өзіндік орны бар, лақап аттың осы бір қосалқы түрімен жақсы таныс *Қозы Көрпеш*, *Алдар Көсе*, *Жиренше Шешен*, *Ақан сері*, *Біржан сал* секілді мысалдарды келтіруге болады. Осы лақап есімдердегі «көрпеш», «көсе», «шешен» сөздері профессор Т.Жанұзақ айтқандай, кісінің қасиетін, пішінін және сапасын білдіртіп тұр. Енді осыларды талдап көретін болсақ, өзіндік ерекшеліктерін байқаймыз.

Әдебиеттанушы ғалым Б.Кенжебаев бүркеншік аттарды қою әдісін былай жіктейді:

1. Бүркеншік аттардың жасау, туу жайымен байланысты немесе географиялық принцип бойынша (туған жер, ру атымен қою) Мысалы: *Ақмола*, *Омбылық*, *Қоңыр*, *Семей* т.б.

2. Криптонимдік әдіс бойынша (өз атының немесе фамилиясын бас әрпін қысқартып қою) Мысалы: *М.Ә.* – *Мұхтар Әуезов*, *М.Ж.* – *Мағжан Жұмабаев*, *С.С.* – *Сәкен Сейфуллин*.

3. Лақап аттармен атау (дене пішіні, психологиялық ерекшелігіне байланысты) Мысалы: *Қараша бала* – Б.Майлин, *Зайсан жігіті*, *Жаны ашыған* – Ж.Байболов, *Семинарист Әуезов* – М.Әуезов т.б.

Зерттеушілер С.Талжановтың, Б.Кенжебековтың, Е.Байболовтың материалдары бойынша төмендегі қазақ әдебиетінің өкілдері мен қоғам қайраткерлері мынадай лақап аттарды, ғылым тілімен нақтылап айтсақ, аллонимдерді қолданған:

Сәкен Сейфуллин, «*Манап*», «*Дүйсенбі*», «*Жұмақан*»;

Бейімбет Майлин – «*Шаңқан*», «*Малай*», «*Быж*», «*Б.М.*», «*Қойшы*», «*Кедей*», «*Шаңқа*», «*Қара бала*»;

Ілияс Жансүгіров – «*Таңқыбай*», «*Матай*», «*Мерген*», «*Бөкейше*», «*Тіліші*», «*Марқа*», «*Сақа*», «*Қордай*», «*Ақжол-Қаптағай*»;

Мұхтар Әуезов – «*Арқар*», «*Арғын*», «*Қоңыр*»;

Қадыр Тайшықов – «*Бұйрас*», «*Мәлтең*», «*Бөгде*», «*Қапсыңқа*»;

Ерғали Алдоңғаров – «*Тамшы*», «*Студент*», «*Сартай*», «*Е.А.*»

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ӘДЕБИЕТІНДЕ ЛАҚАП ЕСІМДЕР ЖӘНЕ ОНЫҢ БЕРЛУ СИПАТЫ

Сәбит Дөнентаев – «*Жетім*»;

Аманғали Сегізбаев – «*Жөнеу*», «*Оқушы*», «*Сыныш көз*»;

Сәбит Мұқанов – «*Сым*»,

Сұлтанбек Қожанов – «*Тоқпақ*», «*Тарпаң*», «*Замандас*»;

Қалмақан Әбдіқадіров – «*Жалишы*»;

Жұмат Шанин – «*Ш*», «*Атығай*»;

Жақан Сыздықов – «*Жаңқа*», «*Ұлпан*», «*С.Ж.*» (Сейдімбек, 2009: 21–27-б).

Осы мысалдарға тағы да қоса кетсек, Шәкәрім Құдайбердіұлы кейбір шығармаларының астына «*Ұмытылған*» деп қол қойса, Әлихан Бөкейханов өзінің бірқатар зерттеу, мақалаларында «*Қыр баласы*», «*Арысұлы*», «*Қалмақбай*» деп қол қойып отырған екен. Ұлы ақынымыз Абайдың өзі алғаш өлеңдерін Көкбай атынан жариялауы да бүркеншік атты пайдалануының бір түрі. Деректерге сүйенсек, қоғам қайраткері Әлихан Бөкейхановтың 30-дан аса лақап аттары бар екен. 1923 жылы «К.Степняк» деген лақап атпен «Кенесары Қасымовтың тарихына қатысты материалдар» атты еңбегі жарыққа шықса, одан басқа да *V, Ә.Н., Ғали хан немесе Әли хан, Қыр баласы, Арыс ұлы, А.Н., Сын степей, А.Б., Омский казак, Уак, Наблюдатель, Читатель, Н.Ш.* сияқты лақап аттардың әр кездері қолданылғанын білеміз.

Адамдардың жеке есімдерін, яғни жалқы есімдерді тіл ғылымының антропонимика саласы зерттесе, антропонимика лақап аттармен айналысатын саласы. Ономастика саласы бойынша бөлімдер өте көп, бірақ оның көптеген бағыттарының арасында әлі күнге дейін адамдардың лақап аттарын зерттейтін ғылым жоқ. Рас, бұл бағыттағы жұмыстар қазір ғылыми тұрғыда зерттеліп жатқанын жоққа шығармаймыз. Сондықтан бұл мәселе қызығушылығымызды оятты. Сонымен, тілімізде ресми шын аттармен қатар, лақап аттар да өте көп қолданылатынына көз жеткіздік. Мақаламыздың басында қазақ халқы ежелден есім таңдауға жауапкершілікпен қарағанын, бала есімі оның өмір жолын анықтайды деп сенгендігін жазған болатынбыз. Бүркеншік есімдердің, лақап аттардың елуден астам түрі бар, солардың бірнеше түрлеріне тоқтала кетсек:

Автонимдер – грек тілінде «нағыз есім» сөзінен алынған лақап атпен жазатын адамның шын есімі. Мысалы: Әкім Таразидың автонимі – Әкім Ұртайұлы Әшімов.

Анаграммалар – грек тілінде «қайта» және «әріп» сөздерінен алынып, сөз ішіндегі әріптердің орнын алмастырып айту арқылы бүркеншік ат жасау. Мысалы: Мұзаффар Әлімбаевтың – «Мәлім», Нұрсұлтан Әлімқұловтың «ӘН», Қадыр Мырзалиевтің – «Мырза Әли» деген лақап аттары бар.

Аллонимдер ағылшынша адам аттарының, географиялық атаулардың т.б. жарыспа түрлері, бұл лақап есім түрінде шын есімін қолданбай, басқа бір есімді бүтіндей иеленіп, лақап атқа айналдырып, үнемі қолданады. Мәселен, қазақ әдебиетінде аллонимді лақап есімдері бар ақын-жазушылар: Матай, Қаптағай – Лияс Жансүгіров. Мырқымбай, Малай, Жолаушы, Балықшы – Бейімбет Майлин, Қоңыр – Мұхтар Әуезов, Әкім Тарази – Әкім Тарази – Әкім Әшімов, Сандуғаш Адаева – Фариза Оңғарсынова т.б. (Сейдімбек, 2009: 22-б).

Қазақ әдебиетіндегі ақын-жазушылар арасында бүркеншік есіммен белгілі болған атақты адамдардың шын аттарының бірін білсек, бірін біле бермейміз. Сондай лақап аттарымен танымал болған тұлғалардың лақап есімдерін біле жүргеніміз жөн дей келе, қазақ әдебиетіндегі біраз тұлғалардың лақап есімдеріне шолу жасасақ.

Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы – атақты, танымал ақын. Абайдың өлеңдерін оқымаған, танымал дегендерін жатқа білмейтіндер жоқ шығар, сірә. Дана Абайдың азан шақырып қойған есімі – ИБРАҺИМ. «Ибраһим» сөзі пайғамбардың аты екені баршамызға аян. Ибраһим қалай Абай атанды? Абай есімі – қазақ және әлемнің тарих беттеріндегі ұлы есімдердің бірі десек еш әбестігі жоқ. Оған Абайдың ғибратқа толы ғұмыры, артынан бізге аманаттап қалдырған өлмейтін, өшпейтін рухани мұрасы айғақ. Біз қазақ туралы, қазақтың өлең-жырлары жайлы айтқанда ең алдымен ұлы Абайды мысал ретінде айтамыз. Бұл дегеніміз – ұлтына деген жанашырлықтың, қазақтың маңдайына біткен жарық жұлдыз ретінде, елін сүйген ұланға деген құрметтің белгісі. Әрі Мұхтар Омарханұлы Әуезов те қазақ әлемін «Абай жолы» шығармасы арқылы әлемге әйгілі етті емес пе! Осы ретте ұлы ағартушы Ахмет Байтұрсынұлының мына сөзі еріксіз ойға оралады: «Қазақтың бас ақыны – Абай (шын аты Ибраһим) Құнанбаев. Онан асқан бұрынғы-соңғы заманда қазақ баласында біз білетін ақын болған жоқ...». Жоғарыда атап өткеніміздей, Абайға әкесі Құнанбай қажының ескіше азан шақырып қойған есімі – Ибраһим. Бұл есімді қазақ топырағынан қасиетті Меккеге аттанып, қажылық парызын өтеп, сонда «такия» (қажыларға арналған қонақ үй) салдырған әкесі Құнанбай қойған. Ал

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ӘДЕБИЕТІНДЕ ЛАҚАП ЕСІМДЕР ЖӘНЕ ОНЫҢ БЕРЛУ СИПАТЫ

Абайды жеңгелері қазақы дәстүр бойынша атын атамай «Телғара» десе, Зере әжесі Абай деп еркелеткен (URL-1). Біз ең бастысы қазақ есімдерінің мағыналары мен оның мәні жайлы жазылған еңбектерге шолу жасағанда Абай есімінің түрлі мағына беретініне көз жеткіздік: *абайлағыш, байқағыш, ойшыл* (URL-2).

Әкесі Құнанбай қажы азан шақырып қойған Ибраһим есімін қазақ даласында арабша сауаты бар адамдардан бөлек қарапайым халық өз тіліне ыңғайлап «Ыбрайым» деп атаған (URL-2). Өйткені қазақ тілінің өзіндік дыбысталу заңдылығы құрамында «h» дыбысы бар араб сөздерін өзгеріске түсіріп, аталған дыбыстан «й» дыбысын жасауға бейім. Мәселен, арабтың «Илах», яғни «Илаһым» сөзі тілімізде «лайым» болып айтылатынын біреу білсе, біреу білмейді. Сол секілді «Ибраһим» сөзі де «Ыбрайым» ретінде кең қолданысқа енген. Бұл атау кейіннен «Ыб(ы)рай» болып қысқарған (Ыбырай Алтынсарин, Үкілі Ыбырай). Сөйтіп «Ыбрай» сөзінің «р» дыбысы шала айтылып, «Ыбай» дегенге жақындаған болса керек. Бәрімізге белгілі, әлем тілдерінің біразында (қытай, француз, ағылшын, т.б.) «р» дыбысы жазылса да жартылай немесе мүлдем оқылмайтын кездері болады. Яғни «р» дыбысының тіл ұшынан шығатынын ескерсек, ауызекі тілде бұл дыбыстың «Ыбрай» сынды сөздерде түсіп қалу ықтималдығы барын көреміз. Жалпы кейбір сөздердегі «р» дыбысының өзгеру, ауызекі айтылымда түсіп қалу мәселесі Б.Сағындықұлының «Қазақ тілінің тарихы» атты еңбегінде айтылады. Мәселен, онда «бір» сөзінің құрамындағы «р» дыбысының тілдің даму эволюциясында өзгерістерге ұшырап, тіпті түсіп қалуын былайша түсіндіреді: *бирлан-билан-биан-бен...* (Сағындықұлы, 2011: 85-б.).

Б.Сағындықұлының ойын ары қарай тұжырымдап, Б.Мырзақұл: «Содан жасы келген Зере әженің Ыбрай(ым) немересін «Ыбай-Ыбай» деп еркелетіп, артынан бұл есім Абай деп өзгеруі әбден мүмкін. Сонымен қатар «Ыбрай» сөзіндегі «б» және «й» дауыссыз дыбыстары – «Абай» сөзіндегі «б» мен «й» дауыссыз дыбыстарымен сәйкесіп тұр» дегенді айтады (Сағындықұлы, 2011). Міне, біз осылайша ғылым тіліне тән заңдылықты сақтай отырып, зерттеуші-ғалымдардың пікірлерін сөзбе-сөз беруді жөн көрдік. Мақсатымыз – зерттеулерге сүйене отырып, қазақ әдебиетіндегі лақап есімдер мәселесін азды-кем салыстыра зерттеу.

Шоқан (Мұхаммедқанафия) Шыңғысұлы Уәлиханов – ағарту саласындағы алғашқы мәдениет өкілдерінің бірі, шығыстануды, тарихты, фольклорды, этнографияны, географияны талмай зерттеген

ғалым. Шоқанның туылған кезде қойылған шын аты – Мұхаммедқанафия. Хазірет Әлидің ең батыр ұлының құрметіне әрі «Болашақтың Мұхаммед-Ханафиясы болар ма екен?» деген тілекпен Қалқай ишан балаға осы атты қоятыны туралы Шоқанды зерттеп жүрген Р.Рахымқызы айта келе, анасы Зейнептің оған тілі келмей, баласын «Қанаш» деп, ал былайғы жұрт «Шоқан» деп атап кетеді деген пікір білдіреді (Рақымқызы, 2011: 5–9-б.).

Мәшһүр Жүсіп Көпеев – шын аты Адам Жүсіп. Тоғыз жасында қисса дастандарды жатқа айтып, талайды таңдай қақтырған Жүсіпке есімің Мәшһүр, яғни танымал, атакты болсын деп танымал тұлға Мұса Шорманұлы атаған екен. Ат қоюдың сыры осы ма дерсің?! Атына лайық Жүсіп мәшһүр болғаны анық.

Сәкен (Сәдуақас) Сейфуллин – қазақ кеңес әдебиетінің негізін қалаушылардың бірі, ақын, қоғам және мемлекет қайраткері. Сәкеннің шын есімі – СӘДУАҚАС. Автор өзінің мақаласы мен шығармаларын «Манан», «Дүйсенбі», «Жұмақан» деген лақап аттармен шығарған.

Бейімбет (Бимұхаммед)Жармағамбетұлы Майлин. Бейімбеттанушы, әдебиет зерттеушісі Токтар Бейісқұлов Бейімбеттің 74 лақап есімі барын айтады. Сол тұстағы қалам қайраткерлерінің бүркеншік есімді көптеп пайдалануының бірнеше объективті себептері бар. Ең бірінші, әуелгі патша үкіметінің, кейінгі кеңестік партияның соңына түсуінен сақтанып, ізіне түсуіне жол бермеу еді. Екінші бір себебі әлі көпшілігі оқу оқып, жазу жазудан бейхабар кезде баспа беттерін толтырып отыру, баспаға шығарылатын материалдарды жариялау көп ретте баспагерлердің өзіне міндеттелген. Автордың еңбектері: «Шаңқан», «Малай», «Быж», «Б.М», «Қойшы», «Кедей», «Шаңқа», «Қара бал» секілді бүркеншік есімдермен жарияланып отырған. Бимұхаммед – Бейімбет Майлиннің шын аты.

Мұхтар Омарханұлы Әуезов – өзі жазған туындыларының соңында «Қоңыр», «Арғын», «Жаяусал», «Айғақ» деген бүркеншік есіммен қол қойып әрі жазып отырған.

Ілияс Жансүгіровтің – «Таңқыбай», «Матай», «Мерген», «Бөкейше», «Тіліш», «Марқа», «Сақа», «Қордай», «Ақжол-Қантағай» деген бүркеншік аттары мәлім.

Міржақып Дулатұлының – дерлік әңгімелері бүркеншік есімдерімен жарияланған. Соның ішінде өте көп қолданған бүркеншік

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ӘДЕБИЕТІНДЕ ЛАҚАП ЕСІМДЕР ЖӘНЕ ОНЫҢ БЕРЛУ СИПАТЫ

есімдері: «*Азамат*», «*Мадияр*», «*Таймінер*», «*Түрік баласы*» және «*Арғын баласы*».

2. Түрік әдебиетінде лақап есімдердің берілу сипаты

Түрік әдебиетінде лақапты түрлі жағдайға байланысты автордың өзі таңдайды немесе оған беріледі. Тіпті әдебиет саласында лақапсыз автор жазылған өлең қақпақсыз ыдысқа ұқсатылады. Символикалық тұрғыдан берілген лақаптың таралғаны соншалық кейбір ақын, жазушылар шын есімі беймәлім болып, шығармаларында қолданған лақап есімдерімен аталып кеткен (Çalik, 1999: s. 1).

Түрік әдебиетінде XV ғасырдың танымал ақыны Шейхидің шын есімі – Юсуп Синануддин; XVII ғасырдың қарымды ақыны Нефидікі – Өмер; XVIII ғасырдың ақиық жырауы Недимдікі – Ахмет; XVI ғасырда жалғыздық тақырыбын жырлаған ақын Фузулидікі – Мехмет; XVII ғасырдың ойшыл ақыны Набидің шын есімі – Юсуф екенін Анадолы елінде көпшілік қауым біле бермейді. Бұл үдеріс XIX және XX ғасырларда да жалғасын тапқан. Муаллим Нажидің есімі – Өмер; Намык Кемалдікі – Мехмет Кемал; Хекимоғлу Исмайлдың есімі – Өмер Окчу; Ака Гундуздікі – Эмин Али; Явуз Бахадыроғлуның есімі – Ниязи; танымал жырау Гевхеридікі – Мехмет; Дадалоғлуның есімі – Уәли; жыршы Шенликтікі – Хасан; Сумманидің есімі – Хүсейін екенін зерттеушілерден басқа кісілер өте аз біледі.

Түрік әдебиетінде лақап есім ақын жазушының сипатына қарай екі немесе үш буыннан тұратын сөзден құралады. Үш буыннан құралған лақаптар аруз өлшеміне сәйкес болуы үшін бір буыны қысқа болған. Ақындар өлеңдерінің соңғы бәйтіне лақап атын қосып жырлаған. Лақабы жазылған бәйіт махлас бәйіт деп аталады (Çalik, 1999: s. 2).

Түрік диуан әдебиетінде лақап есім үрдіске айналғандықтан, бір лақап есімді бірнеше ақынның қолданғанын байқауға болады. Бұл мәселе әдебиет зерттеушілері үшін кедергі болары анық. Өйткені ескірген дереккөздерінен табылған өлеңдердің кімге тиесілі екенін лақап есіміне қарап анықтау оңай шаруа емес. Шығарманың авторын анықтау үшін ақынның сөз саптауы мен стилі басшылыққа алынады.

Османлы кезеңінде түрік ақындары арасында өлеңдерінің авторы ретінде шын есімін емес, лақап атын қолдану үрдіске айналған. Қай лақапты кімнің қолданып жүргені көпшілікке белгілі болған. Тіпті бір лақап есім бірнеше ақын тарапынан қолданыла берген. Мысалы: Кудси (қасиетті) деген лақап 74 ақын тарапынан қолданылғаны анықталған (Çetin, 2012: s. 14).

Түрік әдебиетінде авторлармен қатар шығармаларындағы кейіпкерлер де кейде лақап аттарымен аталғанын байқауға болады. Әдеби шығармаларда қолданылған бұл лақаптардың халықтың ауызекі сөйлеу тіліндегі қолданысымен ұштастырылған. Осы тұрғыда түрік әдебиетінде лақап аттарды ақын-жазушылардың *өздері қалап алған есімдер және халық немесе белгілі бір кісі тарапынан берілген есімдер* деп екіге бөлуге болады (Sakaoğlu, 2018: s. 328).

Түрік ақын-жазушыларының өздері қалап алған есімдеріне мысал келтірер болсақ, танымал жазушы **Халит Зия Ушаклыгил** (1866–1945) шығармаларында Мехмет Халит, Халит, Накил, Измир Мекитарист Шакиданынан Халит Зия, Ушакизаде Халит Зия сынды лақап есімдерін қолданған.

Ахмет Агах Бейатлы (1884–1958) есімді ақын – Агах Кемал, Эсрар, Мехмет Агах, Сулейман Сади, Үскуплу Агах Кемал, С. Сади, Үскуп Беледие Рейси Ибрахим Нажи Бейзаде Агах Кемал, Лаедри, Сулейман Яхия, Яхия Кемал Бейатлы, Я.К., С.С.Э., Үскуптен А.Агах сынды лақап аттарымен белгілі.

Халық немесе белгілі бір кісі тарапынан берілген есімдерді 5-ке бөліп қарастыруға болады.

1. Шәкірттердің ұстазына берген лақап аттары: Гардиан (күзетші), Кетон (Кетон формуласы), Жеввал/Жавал (жылдам) т.б.

2. Шәкірттердің жолдастарын атаған лақап аттары: Мохини (жалғызым), Былдыржын (толық), Бимар (әлсіз), т.б.

3. Отбасындағы лақап аттар: Кожиш (күйеуім), Ашкым (ғашығым), Бабишко (әкетайым), т.б.

4. Спорт жанкүйерлерінің ойыншыларға берген лақап аттары: Учан Калежи (Ұшатын қақпашы), Берлин Пантери (Берлин барысы), Шейтан (шайтан), т.б.

5. Кәсіпкер, маман, көршіге берілген лақаптар: Айнажы (әйнекші), Касырга (дауыл), Силлели (шапалақ), т.б.

Түркиялық әдебиет зерттеушісі Четин, лақап есім қою үрдісі ежелден бері келе жатқанын алға тартып, негізгі ерекшелігіне қарай жетіге бөліп көрсетеді (Çetin, 2012: s. 12).

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ӘДЕБИЕТІНДЕ ЛАҚАП ЕСІМДЕР ЖӘНЕ ОНЫҢ БЕРЛУ СИПАТЫ

1. Кісінің тұлғалық сипаты, кемістігі, күлкілі жағы, ерекшелігіне қарай лақап есім беріледі. Мысалы: Бүкір Али, Керең Айша, Тазша Халит, т.б.
2. Кісінің қызық әрі аз кездесетін мінезі мен ерекшелігіне қарай беріледі. Мысалы: Хопхоп Ахмет, т.б.
3. Кісінің жануарларға ұқсастығына қарай қойылады. Мысалы: Мысық Осман, Борсық Камил, Аю Өмер, Жылан Хусейін, т.б.
4. Әкесінің лақап атымен аталатындар. Мысалы: Кел Мехметұлы, т.б.
5. Кісінің кәсібіне қарай лақап беріледі. Мысалы: Ұншы, Егерші, т.б.
6. Қарсы жыныспен салыстырылады. Мысалы: Қыз Нури, Ибне (Қызтеке) Супхи, Еркек Фатма, т.б.
7. Кісінің психологиясы мен ақылына қарай лақап беріледі. Мысалы: Эмбесил (жарымес) Талат, Дангалак (ақымақ) Кемал, Аптал (жынды) Сами, т.б.

Түрік әдебиетінің өкілдері арасында лақап (махлас) есімді үнемі, бүркеншік есімді кей уақыттарда қолданғанын байқауға болады. Бұл тұрғыда лақап есім бір кісіге өзгелер тарапынан берілетіні белгілі. Ал бүркеншік есімді ақын-жазушылардың өздері таңдаған.

Анадолы жерінде танымал ақын, жазушыларға құрмет көрсетіліп, олардың шын есімдерімен қатар атақ ретінде берілген лақаптарымен де атала береді. Мысалы: Баки: Sultanü'ş Suara (Ақындар сұлтаны); Фузули: Izdırar Şairi (Қиындық ақыны); Недим: Zevk, Eğlence Şairi (көңіл көтергіш ақын); Недим: Lale Devri Şairi (Қызғалтақ кезеңінің ақыны); Нефи: Hiciv Üstadı (Сын ұстазы); Катип Челеби: Наси Kalfa (Қажы көмекші); Намык Кемал: Vatan Şairi (Отан ақыны) және Hürriyet Şairi (Егемендік ақыны); Абдулхак Хамид Тархан: Şair-ı Azam(Ақындардың ұстазы) және Tezatlar Şairi (Қарама қайшылықтар ақыны); Нежип Фазыл Кысақүрек: Mistik Şair (Мистик ақын); Мехмет Эмин Юрдакул: Milli Şair/Türk Şairi (Ұлтшыл ақын/Түрік ақыны); Хусейін Рахми Гурпынар: Sokağı Edebiyata Getiren Romancı (Көше тілімен әдеби шығарма жазған жазушы); Пеями Сафа: Server Bedii(Сервер Беди); Режайзаде Махмут Экрем: Ağıtlar Şairi (Жоқтау ақыны); Ариф Нихат Азия: Bayrak Şairi (Байрық ақыны); Бехчет Нежатирил: Evler Şairi (Үй ақыны); Ясуф Зия Ортач: Çimdik (Шымшығыш); Рефик Халит Карай: Kırpi (Кірпи); Ахмет Митхат Эфенди: Nace-ı Evvel(Алғашқы ұстаз) және Yazı Makinesi (Жазу

машинкасы); Джахит Сытқы Таранжы: Ölüm Şairi (Өлім ақыны); Сайт Файк Абасыянык: İstanbul Öykücüsü (Стамбул хикаяшысы); Ждеват Шакир Кабаағачлы: Halikarnas Balıkcısı(Халикарнастық балықшы); Фарук Нафыз Чамлыбел: Deli Ozan (Асау жыршы), Çamdeviren (Қарағай қопарған); Яхия Кемал Бейатлы: İstanbul Şairi (Стамбул ақыны); Мехмет Акиф Эрсой: Ümmetçi Şair (Мұсылмандардың ақыны); Орхан Вели Канык: Sokağı Şiire Getiren Şair (Көше тілімен жырлаған ақын); Өмер Бедреттин Ушаклы: Anadolu Şairi (Анадолы ақыны); Ахмет Хашим: Akşam Şairi (Кешқұрым ақыны); т.б. сынды лақап есімдер Түркия халқының көпшілігіне танымал. Бұл лақаптар ақын-жазушылардың әдеби тұлғасына және шығармаларындағы басым тақырыптарға қарай берілгенін атап айтуға болады.

Түркияда 1934 жылы 21 маусым күні «сойады (әулет аты) заңы» бекітілді. 1935 жылдың 2 қаңтарынан бастап күшіне енген осы заң бойынша әрбір азаматтың атымен бірге фамилиясының болуы шарт. Осы заң аясында азаматтардың фамилиясы кісінің өз қалауы бойынша немесе кеңсе қызметкерінің шешіміне қарай белгіленген. Яғни бұл үдерісте көп жағдайда кісінің шыққан тегінен гөрі лақап аты назарға алынғанын байқауға болады. Басқаша айтқанда, Түркия азаматтарының фамилиясы көп жағдайда атасының атынан емес, әулетіне берілген ресми есім негізінде жалғасады. Аталған заң қабылданған кезеңге дейін де Түркия азаматтарының атымен қоса лақабы немесе әулетінің және әкесінің аты қоса аталатын. Сойады заңынан кейін 1935 жылы 26 қараша күнгі №2590 бұйрық бойынша ресми құжаттарда азаматтардың негізгі атының жанында аға, қажы, қожа, бей, ханым, хазрет, паша, т.б. секілді дәрежелері мен өзге лақаптарының қолданылуына тыйым салынған.

Нәтижелерді талқылау. Міне, осылайша әдемі әрі ерекше лақап аттарын шығармаларының астына қолтаңба етіп қалдырып, тарих бетінде қалған қазақ пен түрік ақын, жазушылардың лақап және бүркеншік аттары мен қойылу сипатына алдыңғы зерттеулерге сүйене отырып ой топшыладық. Қорыта келе, мынадай тұжырымға келдік:

- адам атаулыға туғанда бір есім берілсе, бірнеше лақап аттары болуы мүмкін.
- лақап аттарының астарында терең тарихи оқиға мен қоғамдық-әлеуметтік кезең жатыр.
- лақаптар мен бүркеншік есімдер авторлармен қатар, шығарма кейіпкерлері үшін де қолданылған.

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ӘДЕБИЕТІНДЕ ЛАҚАП ЕСІМДЕР ЖӘНЕ ОНЫҢ БЕРЛУ СИПАТЫ

- Османлы кезеңі түрік әдебиеті өкілдері лақап есім қолдануды үрдіске айнылдырып, шығармаларының соңғы бәйітінде лақап аттарын білдірген. Бұл үрдіс түрік әдебиетіне парсы, араб, иран әдебиеттерінен енгенін байқауға болады. XIX ғасырдың соңынан бастап түрік әдебиетінде саяси себептерге байланысты бүркеншік есім қолданыла бастаған. Бүркеншік есім қолдану қазақ әдебиетінде де кеңінен қолданыс тапқан.
- әлеуметтік, яки қоғамдық жағдайға байланысты берілген лақап аттар қазақ пен түрік әдебиетінде ортақ мақсатта қойылған.

ҚОРЫТЫНДЫ

Сөз соңында айтарымыз, қазақ және түрік әдебиеттерінде бейресми есімдердің, лақап аттардың түрі сан алуан деп айтсақ болады. Кейбір тұлғалар лақап есімді өздері таңдап қойса, кейбіреулеріне ағайын-туыс, халық қойған. Әр қолданушы бүркеншік есімдерді белгілі бір себеп-салдарларға, қандай да бір мақсатқа байланысты қолданады. Адам ныспысы қаншалықты қысқартылып немесе өзгеріске енгенімен, көбінесе азан шақырылып қойылған есімінен ұзап кетпейтінін ескеру қажет. Салыстыра келгенде қазақ және түрік әдебиетіндегі лақаптар мен бүркеншік есімдердің қойылу сипаты ортақ екеніне көз жеткіздік. Сонымен қатар Қазақстан мен Түркияда кісінің аты мен тегіне (әулет есімі) қатысты өзгешеліктер көрсетілді. Қазақтанда кісінің тегі ретінде әкесінің немесе атасының аты беріледі. Ал Түркияда 1934 жылы 21 маусым күні бекітілген «сойады заңы» аясында, ел азаматтарына кеңсе қызметкері тарапынан көп жағдайда лақап есімі негізінде берілген тегі атадан балаға өтіп, ресми түрде әулеттің аты ретінде бүгінгі күнге дейін жалғасып келеді.

Ақын-жазушылар көбінесе лақап аттарды мынадай жағдайларға байланысты қолданады деген қорытынды жасадық:

- өздерін еркін сезіну үшін;
- көздеген мақсатына жету үшін;
- кісілік тұлғасына тән ерекшелікті көрсету үшін;
- заманның үрдісіне сай болу үшін;
- кейіпкерлерін лақап атымен сипаттап, қоғамдағы шынайылықта жеткізу мақсатында қолданады.

Әдебиет саласындағы лақап есімдердің табиғатын, оның әртүрлі қасиетін зерттеу – шығармалардың шынайы авторы мен тұлғалық сипатын анықтауда маңызы мол. Өткен ғасырларда лақаптар мен бүркеншік аттардың көптеп қолданылуына байланысты ескі басылым беттерінде жарияланған кейбір әдеби шығармалар мен мақалалардың авторын анықтау жұмыстары әлі күнге дейін жалғасып келеді. Қазақ әдебиетіне қатысты лақаптар мен бүркеншік есімдер жайлы зерттеулер аз емес. Осы тұрғыда Түркияда әдебиеттегі лақап есімдер сөздігі дайындалып, ақын-жазушылардың лақаптары мен бүркеншік есімдері көрсетілген. Қазіргі кезде де лақап есімдер көп қолданылады. Тіпті қазір өнер адамдары арасында лақап есім қолданылып, танымал болып жүргендері жетерлік. Шығарма авторының әдеби тұлғасының анықталуы – әдебиет тарихы, әдеби байланыстар, көркем мәтін талдау үшін де өте маңызды.

ӘДЕБИЕТТЕР

- Әлиакбарова, А. (2020). Жаңа әлеуметтік-мәдени жағдайдағы замануи қазақ антропонимиясы: трансмиссия, трансформация // (Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация). –Алматы. –278 б.
- Бауыржан Мырзақұл: Абай есімі – Ибраһимнің қысқарған түрі <https://azan.kz/kz/maqalat/read/bauyirzhan-myrzaqul-abay-esimi-ibrahimnin-qyisqargan-tyri-11125> (15.08.2022ж.)
- Çalık, E. (1999). Türk Edebiyatında Müstear-Mahlas-Tapşirmalar. Erzurum: Bakanlar Mataacılık. 256 s.
- Çetin, N. (2012). Takma İsimler Sözlüğü. Ankara: Akçağ yayınevi. 232 s.
- Джарасова Т.Т. (2005). Лингвомәдениет контексіндегі псевдонимдер (қазақ, орыс және ағылшын материалдары бойынша). Фил. ғыл. канд. диссертация. –Алматы. –122 б.
- Ercilasun, A. B. (1991). Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları. 502 s.
- Жанұзақов Т.Ж. (1971). Қазақ есімдерінің тарихы (Лингвистикалық және тарихи этнографиялық талдау). –Алматы: Ғылым. –218 б.
- Масанов И.Ф. (1960). Словарь псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей. IV том. Изд. всесоюзной книжной палаты. –С.558.
- Қазақ грамматикасы (2022). Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. /Жауапты ред. Е. Жанпейісов. –Астана: Астана полиграфия. –783 б.

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ӘДЕБИЕТІНДЕ ЛАҚАП ЕСІМДЕР ЖӘНЕ ОНЫҢ БЕРЛУ СИПАТЫ

- Рақымқызы Р. (2011). Бала Қанаштан – Шығыс жұлдызы Шоқан Уәлихановқа дейін // Жұлдыздар отбасы. Аңыз адам: Шоқан Уәлиханов (1835–1865). – № 12 (24). –5–9 б.
- Сағындықұлы Б. (2011). Қазақ тілінің тарихы. –Алматы: «Қазақ университеті». –85 б.
- Sakaoğlu, S. (2018). Aile içi sevgi sözlerden oluşan takma adlar üzerine// 9. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi.-Ankara: TC Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları. -s. 327-339.
- Сейдімбек А. (2009). Антропонимика және шежіре // Ономастикалық Хабаршы. –Алматы. – №1 (15).
- Суперанская А.В. (1969). Структура имени собственного: фонология и морфология. Москва, Наука, 1969. 207 с.
- URL-1 Алфавит бойынша есімдер, Қазақша есімдердің тізімі <http://bilim-all.kz/esimler/all> (15.08.2022ж.)
- URL-2 Сыныптан тыс іс-шара «Ұлылардың ұлысы – Абай» <https://infourok.ru/siniptan-tis-issgara-lilardi-lisi-abay-864188.html> (15.08.2022ж.)
- Zengin, D. (2014). Türk Toplumunda Adlar ve Soyadları. Sosyo-kültürel ve Bilimsel Bir Yaklaşım. Ankara: Kurmay Basın yayın dağıtım. -472 s.

REFERENCES

- Álıakbarova, A. (2020). Jańa áleymettik-mádeni jaǵdardaǵy zamanýy qazaq antroponimnasy: trancmısna, trancfopmatsıa // (Filocofıa doktopy (PhD) dápejecin alý úshin daıyndalǵan díceptatsıa). –Almaty. –278 b.
- Бауыржан Мырзақұл: Абай есими – Ібраһимнің қысқарған түпі <https://azan.kz/kz/maqalat/read/bauyirzhan-myrzaqul-abay-esimi-ibrahimnin-qyysqarqan-tyri-11125> (15.08.2022j.)
- Çalık, E. (1999). Türk Edebiyatında Müstear-Mahlas-Tapşımalar. –Erzurum: Bakanlar Mataacılık. –256 s.
- Çetin, N. (2012). Takma İsimler Sözlüğü. –Ankara: Akçağ yayınevi. –232 s.
- Djapacova T.T. (2005). Lingvomádeniet konteksindegi psevdonımdır (qazaq, orys jáne aǵylshyn materialdary boıynsha). Fil. ǵyl. kand. dísertatsıa. –Almaty. –122 b.
- Ercilasun, A. B. (1991). Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I. -Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları. -502 s.
- Januzaqov T.J. (1971). Qazaq ecimdepiniń tapıhı (Lingvıctıkalyq jáne tapıhı etnografıalyq taldaý). –Almaty: Ǵylym. –218 b.

Türkoloji

№ 2(114), 2023

ЕРЛАН ЖИЕНБАЕВ & ӘСИЯ АБДУЛХАЙ

- Macanov I.F. (1960). Slovar psevdonimov rýsskih pisatelei, ýchenyh i obestvennyh deiatelei. IV tom. Izd. vsesoýznoi knijnoi palaty. –S.558.
- Qazaq grammatıkacy (2022). Fonetika, sózjasam, morfologııa, sıntaksıs. /Jaıapty red. E. Janperisov. –Actana: Astana polıgrafıa. –783 b.
- Raqymqyzy P. (2011). Bala Qanashtan – Shyǵyc juldyzy Shoqan Ýalıhanovqa dein // Juldyzdap otbacy. Ańyz adam: Shoqan Ýalıhanov (1835–1865). – № 12 (24). – 5–9 b.
- Saǵyndyquly B. (2011). Qazaq tiliniń tapıhy. –Almaty: «Qazaq ǵnıverciteti». –85 b.
- Sakaoǵlu, S. (2018). Aile içi sevgi sózlerden oluşan takma adlar úzerine// 9. Milletlerarası Türk Halk Kúltürü Kongresi.-Ankara: TC Kúltür ve Turizm Bakanlıǵı yayınları. -s. 327-339.
- Seıdimbek A. (2009). Antponımika jáne shejipe // Onomactıkalyq Habapshy. – Almaty. – №1 (15).
- Sýpepankara A.V. (1969). Strýktýra imeni sobstvennogo: fonologıa i morfologıa. Moskva, Naýka, 1969. 207 s.
- URL-1 Alfavit boyınsha esimder, Qazaqsha esimderdiń tizimi <http://bilim-all.kz/esimder/all> (15.08.2022j.)
- URL-2 Synyptan tys is-shara «Ulylardyń ulyıy – Abay» <https://infourok.ru/siniptantis-issshara-lilardi-lisi-abay-864188.html> (15.08.2022j.)
- Zengin, D. (2014). Türk Toplumunda Adlar ve Soyadları. Sosyo-kúltürel ve Bilimsel Bir Yaklaşım. Ankara: Kurmay Basın yayın daǵıtım. -472 s.

Öz

Her milletin kendine has dil özellikleri vardır. Bu özellikler arasında takma ad kullanma geleneǵi özel bir yere sahiptir. Ezan okunarak verilen ismin yanı sıra bir lakap ya da mahlasın kullanıldıǵı da edebiyat alanında yaygın olarak bilinmektedir. Ulusal bir gelenek haline gelen lakap isim kullanma adeti toplumun zihniyetini etkilemede güçlü bir yere sahiptir. Tarihi kahramanlıkları sayesinde günümüze kadar ulaşmış olan birçok efsanevi kişiler takma isimleriyle nesiller boyu anılmıştır. Bu bağlamda Kazak ve Türk edebiyatında da şair ve yazarların bir çok lakap isim kullandıǵı bilinmektedir. Ancak çeşitli nedenlerle insanların adları deǵiřmiş, hatta bazı aydınların adları unutulmuş, tarihsel önemleri sönük kalmıştır. Bazı aydınlar siyasi etki altında zorla takma ad kullanırken bazıları ise takma ad kullanmayı moda olarak görmüştür. Kazak edebiyatında ünlü şair ve yazarlar “Ult uztazı (Milletin kılavuzu)”, “Otan akımı (Vatan şairi)”, “Jır padişası (Şiir ustası)” vb. gibi sıfatlarla birlikte anılmaktadır. Bu onurlandırma Türk edebiyatında da yaygındır. Çalışmamızda Kazak ve Türk aydınlarının edebi eserlerinde kullandıǵı lakapların özellikleri incelenmiştir. Bu bağlamda Kazak ve Türk aydınlarının lakap isimlerinin ortaya çıkış sebepleri ele alınmıştır. Ayrıca lakaplarla ilgili birkaç terimin anlamı

verilerek geçen yüzyılda popüler olan bu geleneğin günümüzde devamı hakkında söz edilmiştir.

Anahtar kelimeler: yansıma alanı, Kazak ve Türk aydınları, mahlas, lakaplar, toplum liderleri, resmi olmayan isim

(Yerlan ZHIYENBAYEV, Assiya ABDULKHAY. KAZAK VE TÜRK EDEBİYATINDA LAKAPLAR VE ONUN VERİLİŞ KARAKTERİ)

Аннотация

Каждая нация имеет свои языковые особенности. Среди этих особенностей особое место занимает процесс никнейма. Наряду с основным именем человека широко известно в области литературы и существование прозвища или псевдонима. Соблюдать и выбирать сокращенные имена, имеющие благозвучный смысл и смысл, – национальная традиция, которая прочно заняла место в сознании народа. Через многие исторические события деяния легендарных людей дошли до наших дней и запомнились поколениям под их известными именами. В казахской литературе некоторые поэты и писатели, известные по прозвищам «Поэт Родины», «Король песен» и др. Видно, что этот процесс также широко используется в турецкой литературе. Не секрет, что поэты-писатели часто используют прозвища в казахской и турецкой литературе. Однако по разным причинам имена людей изменились, и даже имена некоторых интеллигентов были забыты, а их историческое значение померкло. Некоторые из них были вынуждены использовать псевдонимы из-за политического влияния, а другие знали, что использовать прозвища было модно. В статье, рассматривая проблему определения видов псевдонимов и косвенных имен и прозвищ в ономатическом пространстве казахской и турецкой литературы и показывая их причины, представлены критерии их разграничения перед подрастающим поколением, уточняя общие и уникальные черты имен. В статье всесторонне проанализированы причины появления вторичных имен казахской и турецкой интеллигенции. Также «Почему так мало приверженцев этой популярной в прошлом веке традиции?» Прогнозы были сделаны по существу вопроса. Кроме того, было дано значение нескольких терминов, связанных с прозвищами.

Ключевые слова: звукоподражательное пространство, казахская и турецкая интеллигенция, псевдоним, прозвища, общественные деятели, неофициальное имя.

(Ерлан ЖИЕНБАЕВ, Асия АБДУЛХАЙ. ПРОЗВИЩА В КАЗАХСКОЙ И ТУРЕЦКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ И ХАРАКТЕР ИХ ПЕРЕДАЧИ)

Türkoloji

№ 2(114), 2023

ЕРЛАН ЖИЕНБАЕВ & ӘСИЯ АБДУЛХАЙ

Yazar Katkı Oranı (Author Contributions): Yerlan ZHIYENBAYEV (%50), Assiya ABDULKHAY (%50)

Yazarların Etik Sorumlulukları (Ethical Responsibilities of Authors): Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Çıkar Çatışması (Conflicts of Interest): Çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

İntihal Denetimi (Plagiarism Checking): Bu çalışma intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir.

ӘОЖ 81'373; 001.4

FTAMP 16.21.47

Ertuğrul KARAKUŞ

Doç. Dr., Bolu İzzet Bayram Üniversitesi, Bolu, Türkiye
(ekarakus7984@hotmail.com), <https://orcid.org/0000-0003-4224-9691>

**KUZEY MAKEDONYA VE KOSOVA TÜRK ŞİİRİNDE
TÜRKİSTAN VE TÜRK DÜNYASI***

Öz: Çoğunlukla; Bulgaristan, Kuzey Makedonya, Kosova, Batı Trakya (Yunanistan), Gagauz Yeri (Moldova) ve Romanya’da varlık gösteren Balkan Türklerinin, Türkistan bölgesi ile olan ilişkileri veya köklerinin geldiği bu bölgeyle ne derece ilgili oldukları merak edilegelmiştir. Şüphesiz sayılan bu bölge ve ülkelerin her birisi “Türkistan” ve “Türk dünyası” temaları açısından müstakil olarak incelemeye tabi tutulabilecek ölçüde zengin bir Türkçe şiir muhtevasına sahiptir. Osmanlı Devleti sonrasında nüfus ve kültürel varlık açısından ciddi bir sarsıntı geçirseler de K. Makedonya ve Kosova Türkleri de, özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında modern bir Türk şiiri oluşturmayı başarmışlardır. Çalışmada; coğrafi, siyasi ve tarihî yakınlık nedeniyle, özellikle son 70 yıllık araştırmalarda beraberce ele alınan bölgeler olan K. Makedonya ve Kosova Türklerinin şiiri, zikredilen temalar bağlamında ele alınmıştır. İncelemelerden elde edilen sonuca göre de denilebilir ki; bu bölgelerde varlık gösteren Türk şiirinde “Türkistan” ve “Türk dünyası” konuları, siyasi şartlar ve imkânlar ölçüsünde daima yer almıştır.

Anahtar Kelimeler: K. Makedonya Türk Şiiri, Kosova Türk Şiiri, Türkistan, Türk Dünyası, Balkan Türk Edebiyatı.

Ertuğrul KARAKUŞ

Doç. Dr., Bolu İzzet Bayram University, Bolu, Turkey
(ekarakus7984@hotmail.com), <https://orcid.org/0000-0003-4224-9691>

**TURKISTAN AND THE TURKIC WORLD IN NORTH
MACEDONIA AND KOSOVO TURKISH POETRY**

Abstract: Mostly; It has been wondered how the Balkan Turks, who are present in Bulgaria, N. Macedonia, Kosovo, B. Thrace (Greece), Gagauzia (Moldova) and Romania, are related to the Turkestan region or to what extent they are related to this region where their roots come from. Undoubtedly, each of these regions and countries has a rich content of Turkish poetry that can be examined independently in terms of the themes of “Turkistan” and “Turkic World”. After the Ottoman State, although they suffered a serious shock in terms of population

*Geliş Tarihi: 19 Nisan 2023 – Kabul Tarihi: 23 Mayıs 2023

Date of Arrival: 19 April 2023 – Date of Acceptance: 23 May 2023

Келген күні: 19 сәуір 2023 ж. – Қабылданған күні: 23 мамыр 2023 ж.

Поступило в редакцию: 19 апрель 2023 г. – Принято в номер: 23 Май 2023 г.

10.59358/ayt.1285767

and cultural assets, the Turks of Macedonia and Kosovo, especially in the II. After the World War II, they succeeded in creating a modern Turkish poem. In the study; Due to the geographical, political and historical proximity, the poetry of the Turks of N. Macedonia and Kosovo, which are the regions that have been studied together in the last 70 years of research, is discussed in the context of the mentioned themes. According to the results obtained from the examinations, it can be said that; The subjects of “Turkistan” and “Turkic World” have always taken place in the Turkish poetry, which exists in these regions, in accordance with the political conditions and possibilities.

Keywords: K. Macedonian Turkish Poetry, Kosovo Turkish Poetry, Turkistan, Turkic World, Balkan Turkish Literature.

GİRİŞ

Balkan Türkleri; Türk dünyasının batı kolunu temsil ederler ve kendine has tarih, kültür ve edebiyatları ile varlıklarını sürdürmektedirler. Tarihî belge ve bilgiler göstermektedir ki Türk tarihine değinilmeden bir Balkan tarihi yazılamaz ve hatta Türk tarihi Balkan bölgesi tarihinin büyük bir kısmını kapsar. Bu bölgedeki Türk varlığı, genel olarak üç dönem hâlinde ele alınır:

1.Osmanlı Öncesi 2.Osmanlı Dönemi

3.Osmanlı Sonrası¹

Balkanlarda Osmanlı öncesi Türk varlığı diğer dönemlere göre daha az araştırılmış olsa da özellikle toponimler, hidronimler ve antroponimler bu dönemle ilgili zengin veri sağlar. Bu verilerden hareketle de bölgede; İskit, Hun, Avar, Peçenek, Kıpçak gibi Türk boylarına uzanan bir tarihî süreç görülür.² Bugün de “Balkan Türkleri”ni oluşturanların büyük bir bölümü, kendi kökenlerini, zikredilen bu Türk boylarına dayandırırılar. Ancak bir gerçek vardır ki Balkan Türkleri, binlerce yıla yayılmış bir süreç içerisinde Karadeniz’in kuzeyinden veya Anadolu/Türkiye coğrafyası üzerinden farklı dönemlerde Balkan coğrafyasına yerleşmiştir.

Türklerin Balkanlardaki varlığı her ne kadar Osmanlı Devleti öncesine uzansa da, yazılı edebî varlık asıl tesirini Osmanlı Devleti devrinde gösterir. Bu dönem ile ilgili ayrıntılı çalışmalarıyla bilinen İsen (2009), Osmanlı dönemine dayanan Balkan Türk şiirinin başlangıcı için hususiyetle Sultan II. Bayezid devrini işaret eder (s. 2).

¹ Bu minvalde Makedonya özelinde örnek bir çalışma için bkz. Yusuf Hamzaoğlu (2010). Balkan Türklüğü (Makedonya. Hırvatistan. Osmanlı Öncesi Balkan Müslümanlığı), C: I, Üsküp: Logos-A, s. 37.

² Bkz. Yusuf Hamzaoğlu, age, 37-38.

Hususiyetle 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı ve Balkan Savaşları sonrasında, bütün Balkanlarda olduğu gibi, K. Makedonya ve Kosova bölgelerinde de Türk varlığı sayı olarak azalır. Bu azalma sadece nüfus açısından gerçekleşmez. Nüfusun hem nicel hem de nitel vasfına bağlı olan kültürel faaliyetler ve dolayısıyla da Türk edebiyatı da belirgin bir duraklama gösterir. İki cihan harbi arası dönem, gerek Türkçe öğretiminde yaşanan problemler gerekse de şairlerin eğitim aldığı kurumlardaki azalış nedeniyle bu duraklamada başı çeker.

Bitmeyen savaşların, Türk varlığı açısından hezimetlerin, getirdiği moral bozukluğu ve yetmiş eli kalem tutan birçok Türk'ün de çareyi göçte bulmasıyla bölgede modern (çağdaş) bir Türk edebiyatının/şirinin oluşması da gecikir (Karakuş, 2017, s. 24-25).

II. Dünya Savaşı sonrasında K. Makedonya ve Kosova bölgelerinde varlıklarını korumaya çalışan Türkler aynı siyasi birliğin, Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti'nin egemenliği altında kalırlar. Gerek siyasi erkin izlediği politikaların sonucu olarak, gerekse de bölgede varlık mücadelesi veren Türklerin çabalarıyla bölgede Türkçe eğitimi, Türkçe basınyayın faaliyetleri ve bunlara bağlı olarak da kendine has özellikler taşıyan modern bir Türk şiiri oluşmuştur. Bu şiir yarım asra yakın bir süre aynı siyasi-sosyal şartlar altında "Makedonya" ve "Kosova" bölgeleri beraber anılacak şekilde araştırmalara konu olmuştur.¹

Yukarıda mümkün olduğunca ayrıntıya girmeden özetlediğimiz K. Makedonya ve Kosova bölgelerindeki Türk varlığı ve edebiyatı, hâlen Türk dünyası ve edebiyatlarının batı kanadını temsil etmeye devam etmektedir. Türkistan bölgesinden Adriyatik denizine kadar "kıtalararası" diye nitelenebilecek geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Türk dünyasının birbirleriyle olan münasebetleri de, sayısız badirelere rağmen tarihin her döneminde farklı yoğunlukta devam etmiştir.

Özellikle 20. asrın ikinci yarısında, aralarındaki farklara rağmen, sosyalist politikalar izleyen SSCB ve Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti'nin egemenliği ve tesiri altında varlık gösteren Türkistan bölgesi ile K. Makedonya ve Kosova bölgesindeki Türkler arasındaki ilişkiler merak edilegelmiştir.

¹ Bu minvalde iki çalışma için bkz.: Abdulkadir Hayber (2001). Makedonya ve Kosova Türklerinin Edebiyatı, Ankara: MEB. ve Ertuğrul Karakuş (2017). Sesler Dergisi Etrafında Teşekkül Eden Çağdaş Makedonya ve Kosova Türk Edebiyatı (Şiir-Hikâye), Ankara: Bengü.

Türk dünyasının edebî üretimin olduğu coğrafya sınırlarını doğudan batıya doğru belirleyen Türkistan ve Balkan bölgelerinin, gerek sosyalist yönetim döneminde gerekse haricî dönemlerde edebî eserlerde, özellikle de ağırlıklı malzemesi duygu olan şiir türünde, birbirlerine yer verip vermediği tespiti ve izaha muhtaç bir konudur.

Bu çalışmada; K. Makedonya ve Kosova Türk Şiirinde Türkistan ve Türk Dünyasının nasıl yer aldığı konusu, taranan edebî eserler ve matbuat üzerinden önce tespit edilecek ve daha sonra da temalar hâlinde tahlil edilecektir.

K. Makedonya ve Kosova Türk Şiirinde Türkistan ve Türk Dünyası

“Türkistan” ve “Türk dünyası” olgularının K. Makedonya ve Kosova Türk şiirinde ele alınışı, döneme ve yazarın hassasiyetlerine göre değişen temalar hâlinde görülür. Gerek edebî eserler gerekse de bölgede faaliyet göstermiş ve göstermekte olan matbuat üzerinden yapılan taramalar sonucunda araştırmanın; “*Hasret Duygusu*”, “*Tanıtm/Haberdar Etme*”, “*Birlik/Berberlik/Kardeşlik Vurgusu*”, “*Kardeşin Derdiyle Dertlenme*” başlıkları üzerinde yoğunlaşmasının gerektiği görülmüştür:

a. Hasret Duygusu:

Türkistan bölgesindeki Türklerin dinî-tasavvufî hayatında mühim bir tesir bırakan âlim, şair ve fazıl şahsiyetlerin başında “Pir-i Türkitan” olarak da vasıflandırılan Hoca Ahmed Yesevî gelir. Hem “hikmet” adı verilen şiirleri hem de talebeleriyle Anadolu üzerinden Balkanların Türkleşme ve İslamlaşmasında büyük rol oynar. “Pir-i Türkitan” Ahmed Yesevî’nin isminin ilk olarak Anadolu ve Balkanlar sahasında, 16.asır şairi Bursalı Lâmiî’den önce, Türk kültür ve edebiyatında mühim bir yeri olan Üsküp şehri ile adı anılan Üsküplü Atâ’nın Tuhfetü’l-Uşşâk mesnevîsinde geçmesi mühim bir bilgidir. Kendisi de bu eserin sonunda Ahmed Yesevî neslinden geldiğini iddia eder (Aksoyak, 2006, s. 3):

“Sen Yesev’den Şeyh Ahmed pûrısın

Ma’nî yüzinden o şemsün nûrısın” (Aksoyak, 2006, s. 251).

Üsküp’te inzivaya çekilen, yaşayan, vefat eden ve defnedilen bir şairin eserinde, 15.asırda, Türkistan’ın Piri’nden bahsedilmesi hatta ona soy bağı iddiasında bulunulması, K. Makedonya ve Kosova Türk edebiyatının manevî kökleri açısından önemli bir bilgidir.

Yaklaşık 600 yıllık Osmanlı hâkimiyeti ve yine yaklaşık olarak 500 yıl süren klâsik anlayıştaki Türk edebiyatı döneminden sonra Sırp-Hırvat Sloven

Krallığı ve Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti'nin hâkimiyeti altında birçok badireler atlatan bölgedeki Türkler, bir yandan kültür ve edebiyatlarını ayakta tutmak diğer yandan da soy köklerine dair bağları canlı tutmak zorunda idiler. Ancak Yugoslavya'nın rejimi güçlü bir şekilde sağlamlaştırmakla meşgul olduğu yıllarda, her ne kadar Türkçe eğitim ve matbuat serbest olsa da bu serbestiyet, Türk dünyası ve Türkistan coğrafyasını yeterince konu alabilmeye yetmemiştir. Bu konulara yönelik yazıların çok sınırlı olması, özellikle sosyalist dönem sonrasında, bazı şairlerin farklı eserlerine Türk dünyası ve Türkistan coğrafyasına yönelik “hasret” duygusu olarak yansımıştır.

Fahri Ali (1997); “Zaman Kesiminde Yaşamak” adlı şiirinde “Türklük ve Türkçe özlemi”ni coğrafi bir unsur olan “Vardar ovası” kavramı ve aynı adı taşıyan ünlü Balkan türküsü ile ifade eder:

zaman akımına pat diye kapılan gerçeği anlatma
gücümüze inandığımız türkünün şiirin eli
vardar ovasıyla vardar akışıyla
yüreklere sızmış bir özlemdir
gözlerimizden uzak görmedik mi
türklüğün özlemiyle yaşanan şiir dilim
Türkçemle bir özlem içinde oh ne desem
zaman akımına pat diye kapılan gerçeği anlatma (s. 141).

Fahri Ali (1995) “Evrim Evrim Akarım” adlı şiirinde;

“Tanrı Dağlarından vardım yarına
Yarınlar güneşmiş yarınlar aydın
Bir ses gelir Kaşgarlı Mahmut’tan
Koca Yesefi zuhuru almış ezelden (s. 29) der.

Yukarıda zikredilen Üsküplü Atâ’dan yaklaşık 550 yıl sonra olsa bile Türkistan’ın pîri Hoca Ahmed Yesevî’nin isminin 1995 yılında anılıyor olması, uzun süreli bir hasretin göstergesidir.

Yine Fahri Ali’nin “Evrim Evrim Akarım” adlı şiiri ile Eylül 1993’te Almatı’da kaleme aldığı “Zaman Gücüne İnanıyorum 1 ve 2” şiirlerinde “Tanrı Dağları, “Kaşgarlı Mahmut”, “Koca Yesefi” vurgusu adeta Türk

dünyasına duyulan bu uzun süreli özlemin, 1990'lı yıllarda artık kavuşmayla son bulacağına inancın göstergesidir.

öze dönmenin varlığını
Tanrı dağlarında buldum
kar altı sığınmış
ama yüzü ak
güneş vardı
yakardı
yıkardı içimi
“atımı bağladım ben bir ormana”
orta asya'da
gözümü gördüm ben bu diyarda
orta asya'da
adım
kazak azeri uygur türkmen nogay tatar çuvaş
adımız türk
hep yüreğimde
zaman gücüyle
zaman gücüne inanıyorum (Ali, 1995, s. 29-31).

Şiirdeki “öze dönmenin varlığını/Tanrı dağlarında buldum” dizeleri aslında yıllar süren mecburi bir özden uzaklaşmanın da itirafı gibidir. “Atımı bağladım ben bir ormana” ifadeleriyle de “Ötüken”e gönderme yapılır. Şair bu hasretin tesiriyle Türk topluluklarının ismini “kazak azeri uygur türkmen nogay tatar çuvaş” şeklinde tek tek sayarak bir dize oluşturma ihtiyacı duyar:

V. H. Özgün (2000) “Bilinç Yıldızı” adlı şiirinde;
Altaylar'dan parlayan yıldız
Türküleri özlem yüklü sevgi dolu
Yaşam gibi güzel
Yeniden varlanma dileği

Ateş böcekleri yitmedi

Anadolu'yu süsleyen bu kırlarda... (s. 123) der.

Özgün'ün şiirinde Altaylar'dan Anadolu kırları'na uzanan Türk dünyası bilinci Kazak Türk edebiyatının en önemli temsilcilerinden olan Mağcan Cumabayulı'nın "Uzaktaki Kardeşime" adlı ölümsüz eserini hatırlatır. Her iki şiirde de asırlara yayılmış bir özlem duygusu kaleme alınır. Özgün'ün şiirindeki "yeniden varlanma dileği" ifadesi de özlem ile birlikte Türk dünyası ve Türkistan'a yönelik olarak geleceğe dönük umutların da ifade edildiği görülür.

K. Makedonya Türk edebiyatında Türkistan ve Türk dünyası konularına dikkat çekenler içerisinde, 1994-1999 tarihleri arasında kendi imkânlarıyla 24 sayı yayınladıkları "Üçüncü" adlı dergi etrafında bir edebiyat girişimi oluşturan "Üçüncüler" adını verdiğimiz grubu zikredebiliriz (Karakuş, 2014, s. 42).

Yarım kalmış fakat değerli bir girişim olan "Üçüncü" dergisinin kadrosunda; Oktay Ahmed, Rifat Emin, Neyat Selman, Leyla Hüseyin, Nurten Halim, Leyla Selman gibi dönemin genç isimleri yer almaktadır. Derginin kuruluş hedefleri arasında "millîlik" ve "Türklük" vurguları da vardır. Oktay Ahmed'in "Türklüğe Hasret" şiiri bu vurguyu gösterir:

Şenlik dolu bahçemizin gülleri

Tıpkı ince Türk kızların elleri

Gülistan'ı aş(k)dır¹ saçın telleri

Gül kokar ayak altında yerleri... (Karakuş, 2014, s. 31).

Ahmed şiirin devamında;

"Devlet-i Frengistan bana yurt oldu

Sende bahar; bende çiçekler soldu" (Karakuş, 2014, s. 32) der ve "sen" ifadesiyle Türkiye ve Türk dünyasına Bir Balkan Türkü olarak hasretinin yanında ahvâlini de bildirir.

Türk dünyası hassasiyetiyle dikkat çeken bir başka şair de Nusret Dişo Ülkü (1992)'dür ve "Yunus Emre Hasreti" adlı şiirinde şöyle seslenir:

...Adım adım *Türkeli*

¹Aslı "aşk" olmalı!

Karış karış *Rumeli*

Azeri'nin her eli

Yunus Emre hasreti.

Dün yarın ve bugünün

Yugoslavya Türkü'nün

Nusret Dişo Ülkü'nün

Yunus Emre hasreti. (s. 63-64).

Görüldüğü gibi şiirde Azerbaycan ve Yugoslavya Türkleri “Yunus Emre hasreti” kavramı etrafında birleştirilmektedir. Ülkü'nün şiirinde, hasret kavramını, sadece “yakınılacak” bir unsur olarak değil de “birleştirici” bir unsur olarak vurgulaması da mühimdir.

b. Tanıtma/Haberdar Etme:

II. Dünya Savaşı sırasında birçok Türk, Josip Broz Tito ve “Partizanlar” safında yer alarak yeni bir rejimin/devletin kurulmasında mühim rol oynamışlardır. Yalnızca Kosova'ya bağlı Mamuşa'dan 29 Türk bu mücadelede yer almıştı (Sipahioğlu, 2007, s. 58).

Savaş sonrasında yeni kurulan devlette Türkçe eğitim ve matbuata yönelik kimi serbestliklere rağmen “Yücel Teşkilatı” hadisesi¹ gibi kimi son derece olumsuz olan gelişmeler sonrasında, K. Makedonya ve Kosova bölgelerinde yeni yönetim döneminde Türkleri birçok kısıtlamanın beklediği de görülmüştür. Sosyalist rejimin hâkim olduğu elli yıla yakın bir süre içerisinde Türk dünyası ve Türkistan ile ilişkiler rejimin müsaade ettiği ölçüde ve gayet sınırlı kalmıştır. Bu dönemde bu minvaldeki tanıtım yazılarından birisi, dönemin Türk edebiyatının temeli sayılan “Sesler” dergisinde yayınlanır. Künyesi şöyledir:

Zekeriya, N. (1968). Yanarak Derman Bulan Şair Molla Penah Vakıf. *Sesler*, 31, s. 19-22.

Daha Sonra da bu dergide Türkistan bölgesine yönelik bazı tanıtım yazıları yayınlanır:

Tuncer, H. (1996). Azerbaycan Şairleri. *Sesler*, 310-311, s. 47-68.

¹ Geniş bilgi için bkz. H. Yıldırım Ağanoğlu (2006). II. Dünya Savaşı'nda Yugoslavya'da Bir Direniş Mücadelesi Yücel Teşkilatı. İstanbul: Rumeli Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği.

Sarıveli, O. (1996). Aşık Alesger Üzerine (Türkiye Türkçesine Aktaran: Ahmed Schmiede). *Sesler*, 306-307, s. 63-73.

(1996). Türk Dünyası Yazımından: Nebi Hazri. *Sesler*, 308-309, s. 101.

İrfan Ünver Nasrattinoğlu'nun birçok Türk boyunu kapsayan tanıtım yazıları, bölgede Türk dünyasına yönelik en doğrudan tanıtım yazılarını oluşturur ki bazılarının künyeleri şöyledir:

Nasrettinoğlu, İ. Ü. (1992). Orta Asya'dan Anadolu'ya Kültürel Benzerlikler. *Sesler*, 270-271, s. 49-54.

Nasrettinoğlu, İ. Ü. (1993a). Romanya Türkleri. *Sesler*, 274-275-276, s. 47-53.

Nasrettinoğlu, İ. Ü. (1993b). Karay Türkleri. *Sesler*, 277-278-279, s. 85-89.

Nasrettinoğlu, İ. Ü. (1995a). Boşnaklar. *Sesler*, 292, s. 79-87.

Nasrettinoğlu, İ. Ü. (1995b). Gagauz Türkleri. *Sesler*, 293, s. 85-90.

Nasrettinoğlu, İ. Ü. (1995c). Karakalpaklar. *Sesler*, 294, s. 79-85.

Nasrettinoğlu, İ. Ü. (1995ç). Tataristan-Kazan Türkleri. *Sesler*, 296, s. 69-76.

Nasrettinoğlu, İ. Ü. (1995d). İran Türkleri. *Sesler*, 298, s. 93-101.

Nasrettinoğlu, İ. Ü. (1997a). Yakutistan Saka Türkleri. *Sesler*, 314-315, s. 67-72.

Nasrettinoğlu, İ. Ü. (1997b). Özbekistan. *Sesler*, 316-317, s. 103-111.

Nasrettinoğlu, İ. Ü. (1997c). Sancak Türkleri. *Sesler*, 318-319, s. 77-83.

Çoğunluğu sosyalist dönem sonrasında yayınlanan bütün bu tanıtım yazılarının sonunda, tanıtılan sanatçıya ait birçok seçme şiir de verilmiştir. *Sesler* dergisinin 1966 tarihli 8.sayısında İlhami Emin'in aktarmasıyla Azerbaycan'ın meşhur şairi Resul Rıza'ya ait bir şiirin yayınlandığı da görülür (Rıza, 1966, s. 61). Derginin muhtelif sayılarında; Molla Penah Vâkıf, Bahtiyar Vahapzade, Nebi Hazri gibi şairlerin şiirleri de tanıtım amaçlı yer alır. Yakın dönemde de bu tanıtmaya faaliyetlerine önem veren dergilerin başında Kosova'da Zeynel Beksaç tarafından yayınlanan "Türkçem" dergisi gelir. Bütün bu Türk dünyası ve Türkistan coğrafyasına yönelik tanıtım yazılarının, genelin olduğu gibi Balkanlardaki Türk şairlerinin de bu konularda bilinçlenmesini sağlamak amacı taşıdığı kesindir. Bu tanıtım

Türkoloji

№ 2(114), 2023

ERTUĞRUK KARAKUŞ

yazılarının, yıllar sonra, K. Makedonya ve Kosova Türk şairlerinin şiirlerine yansımış olduğu görülür.

Sosyalist dönemde bizzat şiirlerinde Türkistan ve Türk dünyasına yer vermek, şüphesiz ki “bölgeyle bağları koparmamak”, “bölgeyi tanıtıp hatırlatmak” amacı taşır ki burada İlhami Emin’in ismini özellikle anmak gerekir. İlhami Emin, 1965 yılında Taş Ötesi adlı kitabında ardından da Güldeste adlı eserinde (1991) yer alan “Açık Hava Türküsü” adlı şiirinde, Makedonya’nın doğusunda yer alan Yörük köylerinden Kıloğuzlu (Kılavuzlu) köyünden bahsederken bu köyde yaşayan Yörük Türklerinin kökenleri üzerinden Türkistan’a gönderme yapar:

...Yaban kedi daldaki kuşu ürküttü
Dönmeksizin yok oldu ceylânlığım
Minnacık bir kelebek korusu
Evde çanak çömlek
Buysa Kıloğuzlu yürük türküsü
Tâ Turfanlardan gelmiş
Yugoslavya Makedonya Radoviş
İllerine... (s. 20).

Yine, 1980 yılında “Gülev” adlı eserinde daha sonra da Güldeste adlı şiir kitabında yer alan “Gültekin” adlı şiirinde İlhami Emin (1991), destansı özellikler taşıyan şiirinde “Kültigin”i tanıtır:

Yüzyıllardan eski	Irmakların en susuzlarından içti
Altın tahtlardan önce	Boz bir kurt tarafından
Altın sözlerden altın	Kurtarıldı ölümlerden
Bir söz	...
Kır at üzerinde tanrıydı başta	<i>Bozkurtun gösterdiği yolda</i>
Tanrıdan kopmuş	Kır atın kişnediği yerde
İnsan kılığına sığındı	Bir ışık sardı
Sonra	Başını
...	...
Otların en kurusuyla yaşadı	Dört yandan ateş

KUZEY MAKEDONYA VE KOSOVA TÜRK ŞİRİNDE TÜRKİSTAN VE TÜRK DÜNYASI

Dört yandan duman	İnce dal kırar kolunu
Tek bir ok yarıda keser	...
Düşü	Göge yakın dolaştı hep
...	Dağdan uzaklaşmadı özünden uzaklaşmasın
Cenkte yitirir atını	Diye kurt gecelerini kurtlarla
Atsız sürer yolunu	Paylaştı
İnce bir dala dalar gözü	... (s. 136-141).

1954 Prizren doğumlu bir şair olan, BAY (Balkan Aydınları ve Yazarları) kültür ve sanat dergisi, “İnci” çocuk dergisi, “Dost” gençlik dergisi ve “Balkan” gazetesi gibi yayınlarla bölge matbuatına emeği geçen Osman Baymak’ın “Kırımname” adlı eseri de Kosova Türk edebiyatında Türkistan ve Türk Dünyası bilinci, tanıtımı açısından mühim yer tutar. Kitapta, Baymak tarafından Kırım temalı olarak kaleme alınmış 47 adet şiir mevcuttur. Şiirlerin her birisi Türk Dünyasının güzide bir köşesi olan Kırım’a adanmıştır. Şiirlerin adları şöyledir:

Sürgün Vadisi, Sevgili Liman, Aziz Petri Dağından Benim Saltanatım, Pazar Kilisesi’nde, Yalta’da Bir Gecenin Fotoğrafı, Bir Kurşun Yarasında İnce İnce Seni Düşünmek (İsmail Gaspıralı’ya), Dönüş, Kırımname 1-2-3-4-5-6-7-8-9-10, Vransof Parkında Bir Öğle Vakti, Kırlangıç Yuvası, Dert Ortağım, Uçan Su, Yalta’da Bir Balıkçının Güncesi, Yeşilada, “Mustafa Abdülcemil Kırımoglu’na”, Bahçesaray Çeşmesinde Gülüm İslanır, Yalta’da Bir Ezan Sesi, Yalta Limanına Demir Attım, Şvalov Şatosunda Seni Düşünmek, Yalta’da Sevgi Adına, “Bekir Çobanzade’ye”, Bahçesaray Mezarlığında, İkimiz, Bahçesaray Selama Durur, Kara Kedim, Bahçesaray, “Cengiz Dağcı’ya”, Yalta 1-2-3-4-5, “Diz çökmüşüm bir avuç aydınlık için”, Umut, Bir Gecede, Sarışın Kuşum, “Denizin mavisini sürünüyor caddede” (Baymak, 2008, s. 7-53).

Bütün bu şiirlerin Kırım’a adanmasından başka İsmail Gaspıralı, Bekir Çobanzade, Cengiz Dağcı, Mustafa Abdülcemil Kırımoglu gibi Türk Dünyasının önde gelen fikir öncülerine ve yazarlarına ithaf edilmesi de bu eserleri incelememiz açısından önemli bir konuma getirmektedir. Hususiyetle “İsmail Gaspıralı’ya” ithaf edilmiş olan “Bir Kurşun Yarasında İnce İnce Seni Düşünmek” adlı şiir hem Kırım, hem Türkçe, hem de Türk dünyasının birliği açısından mühim göndermelerle doludur:

...

Barut kokar bu toprağın özlemi

Ateş yakar dilimdeki Türkçemi

Bağrımda yatan o ölümsüz destanı

Bir kurşun yarasında ince ince seni düşünmek

Ve “Dilde, fikirde, işte birlik”

Nasıl bir şey, bilir misin Kırım’ım (Baymak, 2008, s. 12).

“Barutun kokması”, “ateşin yakması”, “kurşun yarası” bölgede Türkçeye olan tehditlere göndermeler yapar. Bütün tehditlere rağmen “Dilde, fikirde, işte birlik” düsturu, umudu simgeler.

Baymak (2008) kitaba, Hansaray’ın ünlü Gözyaşı Çeşmesi önünde şiir yazarken çekilmiş bir de fotoğrafını “Bahçesaray Çeşmesi’nin yanında şiirim dile geldi.” (s. 84) altyazısıyla koyar.

Eserde Abdülcemil Kırimoğlu’nun hayatı ve eserin sonunda da “Kırım Tatar Milli Kurtuluş Hareketinin Kısa Tarihi” adlı bir bölüm yer alır. Ayrıca kitap Türk Dünyasının büyük fikir öncüsü İsmail Bey Gaspralı’nın resmiyle (s. 92-128) son bulur.

Kitabın 2001 yılında Kırım’da yazılmış ön sözünde Baymak şu ifadelere yer verir:

Mayıslar ayların en güzelidir derler ya...

Ben mayıslarda bir başkayım, bir başka yeşilim var!

Hele 18 Mayıslar beni bir başka eder, karalar bağlar. Ben benden alır, yüreğim dağıyor Kırım’ım diye. Rumeli’de şiirim can verir, Kırım’da soykırım diye diye...

...

Ben Rumeli’de Kırım’ı yaşarım. Kırım benim içimde... Ben ölsem de şiirim dimdik ayaktadır Kırım’la... (s. 5).

Türk dünyası ve Türkistan’ı okuruna tanıtmaya amacı güden şairlerden bir tanesi de Nusret Dişo Ülkü’dür. Dişo Ülkü (2011) “Yesevice Sevmek” adlı şiirinde;

Hoca Ahmed Yesevi Dergahı

Koca Ahmed Yesevi Ocağı

İnsanda açık Türkün kucağı
Aynıdır kulu yoksulu ve Şahı

...

Yesevice sevmek Yesevilerindir

Denizler kadar engin ve derindir

Tanrı bir Hoca Yesevi de Bir'dir

Tanrı bir Koca Yesevi de Pir'dir (s. 154) der.

Bu örneklerin geneline bakıldığında, K. Makedonya ve Kosova Türk şairlerinde, sosyalist dönemden başlayarak, giderek artan bir şekilde Türk dünyası ve Türkistan konularını okura tanıtmaya/sevdirmeye amacı gözlemlenebilir.

a. Birlik/Berberlik/Kardeşlik Vurgusu:

K. Makedonya ve Kosova Türk şiirinde, Türkistan ve Türk dünyasını konu alan eserlerde “Türkçe”, “ortak tarih”, “ortak coğrafya” gibi kavramlar üzerinden birlik, beraberlik ve kardeşlik vurgusu yapıldığı görülür. Ama bütün bu unsurlar içerisinde “Türkçe”nin birleştirici yönünün daha çok vurgulandığı dikkat çeker.

İskender Muzbeg (2009), “Köşe” adlı şiirinde “Köşesi yoktur dünyanın ama/Balkan’ımın köşesi vardır” der ve bu öncelikle bu köşeyi “köhne, kuytu, bataklık, kör karanlık, kördüğümü” gibi olumsuz tabirlerle vasıflandırır. Şiirde sürüp giden bütün bu olumsuzluklar Türkçenin zikredilmesiyle müspet bir yöne döner:

...

Hanımşah Türkçeyle vurulunca Memo'ya

Hora teper alnındaki tülbentinde her oya

Burada Tuna Seyhun'dur akar

Adriya dalgalanan bir başka Hazar.

Bu köşede yabangülü, mor menekşe dillendir

Bin bir yıllık dilim, törem birilerince ellendir

Çünkü karga denizde, balık göktedir...

...Buna rağmen destanlarım çocuklarca söylenir

... (s. 91).

Şiire göre Türkçe o kadar bütünleyici bir unsurdur ki Hanımşah, Memo'ya Türkçeyle vurulur. Türkçe mevzubahis olunca Balkanların ve Türk tarihinin simge nehri Tuna, Türkistan coğrafyasının temel unsurlarından Seyhun ile birleşir. Genellikle “Adriyatik'ten Çin'e kadar” ifadesiyle Türk dünyasının bir ucunu tasvir eden “Adriya”, da, Hazar ile birleşir. Bütün bu beraberlik, Türkçenin bütünleyiciliğiyle sağlanmıştır.

Yaser Halim (2013)'in Türkçem adlı şiirinde de yoğun bir Türk dünyası vurgusu göze çarpar:

...Konuşmalarım bittiğinde benim yazı dilim başlar
İlk kağıdım Orta Asya'da hitabe olarak kalan taşlar
Benliğimi anlatılan her şey burada harflerle başlar
Coşar Türkçemle ümitler, bahara yönelir kışlar.

...

“Tarihimi geleceğe hangi harflerle yazsam
Göktürklerden başlayıp Uygurlara mı dalsam
Osmanlı devletiyle tümünü birbirine sarsam
Çılgın Türklerle tarihe yeni bir sayfa mı açsam
Çağlarımı nesilden nesile aktaran Türkçem. (s. 29).

Halim'in “Coşar Türkçemle ümitler, bahara yönelir kışlar.” dizesinde aslında Muzbeg'in ele aldığımız şiirindekine benzer bir birleştiricilik görülür. Ancak buna ilave olarak Halim'in şiirinde Türkçe, özellikle “Çağlarımı nesilden nesile aktaran Türkçem.” dizesiyle Türk dünyası açısından tarihî derinlik ihtiva eden bir bütünleyicilik kazanır. Öyle ki bu, Türkistan'da yer alan Göktürk Kitabeleri'ne “ilk kağıdım” vasıflandırmasıyla uzanır.

Ethem Baymak (2013) “Rumeli'den Yola Çıktık/ Çin'e Vardık/ Göçebe” adlı şiirinde adeta Türk milletinin Çin sınırından Adriyatik'e uzanan sergüzeştine dikkat çekilir ve bu sergüzeşt adeta Türkçe ile harmanlanır:

Yol kıvrak/ yol uzak	Amaç aynı/ yol aynı
Yol yokuş/ yol iniş	Soy aynı/ boy aynı...
Yoldaş/ bu ne telaş	Göç atları eğri büğrü...
Yolcu yolunda/ minik karınca	Rumeli'den yola çıktık

KUZEY MAKEDONYA VE KOSOVA TÜRK ŞİRİNDE TÜRKİSTAN VE TÜRK DÜNYASI

Çin'e vardık

Göçebe

...

Bizim soyda oğlan doğar

Bizim boyda/ at şahlanır

Uğur dersen/ nal gelir

Kısır dersen/ sil elenir

Tar çalınır ağır aksak

Ölen/ ağıt istemez...

Rumeli'den yola çıktık

Çin'e vardık

Göçebe...

Dilim dildir/ anadili

Öz be öz/ Türkçedir

Yatır kalkar...

Koynumuzda o büyür (s. 180-182).

Kosova'nın "Türkçenin Balkanlardaki pâtiyahtı" diye vasıflandırabileceğimiz Prizren'de 1937 yılında dünyaya gelen ve yıllarca Üsküp'te yaşamış olan Nusret Dişo Ülkü (1992) "Türkçem" adlı şiirinde Türkistan'dan Balkanlara Türkçenin birleştiriciliğini büyük bir coşku ile vurgular:

Bir ben varım,

Benimle birlikte Türkçem,

Türkçemle Birlikte bir ben varım.

Ne başında ne sonunda gelir uygar dillerin.

Azeri'den tut, Balkanlara çık,

O Türkçe benim, ben o Türkçenin.

Bir ulusum var,

Ulusumla birlikte Türkçem,

Türkçemle birlikte bir ulusum var.

Ne başında ne sonunda gelir uygar ulusların.

Orta Asya'dan tut, Orta Anadolu'ya çık,

O ulus benim, ben o ulusun.

Bir ben varım,

Benimle birlikte Türkçem,

Türkçemle birlikte bir ulusum var.

Ne başında ne sonunda gelir uygar dil ve ulusların.

Türkçem başlar Azeri'den Balkanlara,

Ulusum Orta Asya'dan Anadolu'ya çıkar (s. 47).

Özellikle "Türkçemle birlikte bir ulusum var." dizesinde Türkçeye şair tarafından bir ulusun adeta "haracı" olma payesi verilir. Yine Nusret Dişo Ülkü

(2011) “Bana Beni Sana Seni” adlı şiirinde hem coğrafi uzaklığın hem de şiveler arasındaki anlaşılma sorununun önemsizliğine dikkat çeker:

Türkçen Türkçemden

Olsa da çok uzak

Beni Türkçene bırak

Bana beni

Türkçem Türkçenden

Olsa da çok uzak

Seni Türkçeme bırakayım

Sana seni

Kalsak da birbirimizden

Uzak çok uzak

Sözgeleşiyi uygur Çinden

Ayırıp koparamazlar dilimizden (s. 108).

Şiire göre Türk dünyası Çin’den Balkanlara kadar uzak bir mesafeyi kapsasa da, “Türkçem Türkçenden/Olsa da çok uzak” dizesinden anlaşıldığı gibi Türk milletinin fertleri arasında konuşma farkları olsa da, endişe etmeye gerek yoktur. Türk milletinin fertleri birbirlerini korkusuzca Türkçeye emanet edebilirler. Çünkü Türkçe, bu milletin birliğinin, beraberliğinin ve yok olmayacağına garantisini sayılır.

Vahit Ergin de “Türkçem” adlı şiirinde “çoktur lehçesi” ifadesiyle Ülkü ile benzer bir vurgu yapmış olur:

...Türkçemin sivridir ucu

özgürlüktür deyimler ağı

çoktur lehçesi

zengindir lügatta sözcüğü... (Baymak, 2010, s. 158).

Her ne kadar en yaygın olanı “Türkçe” olsa da, K. Makedonya ve Kosova Türk şiirinde, “Türkçe”den başka unsurlarla da “birlik” vurgusu yapılır. Kosova Müzisyenler Birliği üyesi olan, TRT repertuarına TSM ve THM besteleri ve derlemeleri alınan, Rumeli türkülerine derleme, beste ve icra yönünden büyük emek veren Aluş Nuş “Kardeşimin Adı Nevruz” adlı şiirinde “Nevruz Bayramı, davul-zurna, Mevlânâ, Yunus Emre, Atatürk ve demir

dövme geleneği” gibi tüm Türk dünyasınca değer verilen unsurları bir şiirde zikrederek “birlik” vurgusu yapar:

Annem dört kız doğurdu

Beşincisi yolunda

Herkes mutlu, neşeli

Nevruz doğdu sonunda

...

Demir örste şekil alır

Birlik, dostluk atadandır

ATATÜRK’ün öğütleri

Geleceğe yadigârdır (Baymak, 2010, s. 57).

Bayram İbrahim Rogovalı’nın “Türk Ağacı” adlı şiirinde görüldüğü gibi bazı şiirlerde Türk dünyasının birliği “ağaç” metaforuyla ifade edilir:

Dalları aynalarda çiçek çiçek

Tarih sayfalarına ismimiz yazılı
sayısı çok yengilerle

Bu ağaç kocaman bir ağaçtır

Dalları her yerde çiçek açmış

Dünya haritasında yüzü gülüş
dolu

Türk ağacı

Bu ağaç kocaman bir ağaçtır

Dalları eğilmeye hiç
alışmamıştır

Siz sakın onun dallarını
eğiltmeye çalışmayın

Gülünç düşersiniz Türk ağacı
önünde

Türk ağacı

Dallarını sarmıştır Orta
Asya’dan

Ta Balkanlara

Ta Rumeli illerine

Dünyada adı şanı duyulur

Türk ağacı diye (Baymak,
2010, s. 72).

Şiire göre “Türk ağacı”, Türkistan’dan Balkanlara kadar “adı şanı duyulan”, “dallarını eğenin pişman olduğu”, dünyanın her yerine dağılmış sağlam bir ağaçtır.

Bayram İbrahim Rogovalı’nın “Türk ağacı” benzetmesi gibi bir benzetmeyi de Esin Muzbeg “Tanrı Dağı’ndan Şar Dağı’na” adlı şiirinde yapar:

Bir meşe ağacı büyürdü sivri dağlarda
Yurdundan uzak bir çam ormanında
Hep yalnızlık hissedirdi kurtlar sofrasında
Hep yalnızlık hissedirdi soğuk ormanda

...

Kaderin buymuş senin ey meşe ağacı
Biliyorum içindedir o buruk acı
Ama yiğitliğin de içindedir onu da biliyorum

Ey Tanrı Dağı'nın ağacı, sana sabırlar diliyorum. (Baymak, 2010, s. 88-89).

Muzbeg'e göre her ne kadar Balkan Türklüğü Türkistan'daki Türk kardeşlerinden yani "meşe ormanı"ndan uzak, "çam ormanı" içerisinde olsa da onun "yiğitliği içinde"dir. Ama kardeşleri olan Türk dünyasından yani meşe ormanından uzak olduğu için yalnızlık ve buruk bir acı hisseder. Onun için de "sabır dileği"ne ihtiyacı vardır.

1988 yılında Vrapçişte kasabasında dünyaya gelen Yaser Halim (2013), "Adım Mehmet" adlı şiirinde "Mehmet" isminin bütünleyiciliği etrafında anlam bütünlüğü sağlanan dizeler ortaya koyar:

Kafkas bağrından

Rumeli diyarından

Balkan tahtından

Kopup vatana geldim

Adım Mehmet

Şanlı bayrak uğruna

Ömrümü vermeye geldim (s. 19).

Şiirde Türk dünyasına yönelik olarak "Kafkas bağrından" "Rumeli diyarı"na, "Balkan tahtı"na uzanan bir birlik ve beraberlik vurgusu "Mehmet(-çik)" ifadesi ile sağlanır.

Yine Yaser Halim (2013) "Kale Duvarı" adlı şiirinde "Türk boyları"nın "şehadet" kavramı etrafında birleştirir:

...Uzatsam kulağımı yankılanır cengaver sesleri

KUZEY MAKEDONYA VE KOSOVA TÜRK ŞİİRİNDE TÜRKİSTAN VE TÜRK DÜNYASI

Kış soğuşunda içimi ısıtır şhadet çeken şehir nefesleri

Uzun boylu boyuna, ey şehit kanıyla taşları al olan kale duvarı

Üsküp'ten başla, dola bizden uzakta kalan *tüm Türk boylarını*. (s. 28).

Türkistan ve Türk dünyasını ele alan ve “Birlik” teması etrafında birleşen şiirlerde en çok görülen birleştirici unsurlardan birisi de “tarih”tir. 1931 yılında Gilan yakınlarından bir köyde dünyaya gelen, dedesi Ayvaz 93 Harbine katılan ve babası Adem de Balkan Savaşı'nda gazi olan, 2 yaşında iken ailesi Elazığ'a göç eden Rüştü Maviçiçek “Kimliğimiz Gururumuz” adlı şiirinde “Türk Dünyası”na Çin Seddi'nden Viyana'ya kadar bir hudut çizer:

Kimliğimiz, gururumuz dalgalanır bayrağımız

Binlerce yıl öncesinden kutsal vatan toprağımız.

Çin Seddi'nden Viyana'ya, İpek Yolu'nu Türk açtı,

Alperenler cirit attı, üç kıtaya ışık saçtı... (Baymak, 2010, s. 143).

Maviçiçek'in Türkistan bölgesinden Balkanlara uzanan tarihteki başarılar üzerinden Türk dünyasını birleştirdiği görülmektedir. Yine Maviçiçek'in “Çanakkale Şehitleri” ve “İşte Hür, ‘Çılgın’ Türk!” adlı şiirlerinde de yoğun bir Türkiye ve Türklük sevgisi dikkat çeker (Baymak, 2010, s. 144-145).

Kosova Türk edebiyatının genç neslinin en tesirli isimlerinden olan Taner Güçlütürk (2014) “Olsam” adlı şiirinde Türk dünyasını yine “tarih” üzerinden birleştirir:

...Bir kitap olsam

Cengiz'i, Süleyman'ı, Ata'yı

anlatsam

doya, doya tarihe karışsam

o tarihte dolaşıp

güzellikleri toplasam

güzelliklerden bir çelenk

çelenkte parlayan yıldız

o yıldız kadar parlak

dilimin Türkçe olduğunu

evrene duyursam (s. 83).

Şair, edebiyat araştırmacısı ve ressam Ethem Baymak (2009) da Türkistan ve Türk dünyasını “tarih” unsuru üzerinden birleştirir. Şair “Velhasıl Gülüm” adlı şiirinde;

iki ayağımda yolculuk
üç kıtada nal seslerimiz bir efsane şimdi
viyana’ya gelmişim/ kahvemi pişirmişim
evlad-ı fatihanın
muhacir lokumunu da yayına koymuşum
tuna boylarında gezer dururum
sorarım...
buradan civan alış’im geçti mi
velhasıl gülüm... (s. 83)

Sebahattin Sezair (2009) de “Ben Bir Türk’üm” adlı şiirinde;

“...Ben bir Türk’üm

Severim her Türk’ü nerede olursa olsun...” diyerek “Türk dünyasına gönderme” yapar. Şair önceliğini belirttikten sonra devam olarak “*Severim yeryüzündeki her kişiyi yeter ki insan olsun.*” diye de insanî bakış açısını ortaya koyar (s. 103).

Kosova Türk edebiyatının yaşayan en velut ve tesirli isimlerinden birisi olan Zeynel Beksaç da büyük emeklerle çıkardığı “Türkçem” adlı dergide, Türk dünyasına yönelik tanıtma gayretleriyle bilinir. Şairin Türkistan ve Türk dünyası hassasiyeti birçok şiirinde görülür. Beksaç (2009) “Azerbaycan” adlı şiirinde Türk dünyasını “sevgi” ile bütünleştirir:

Sen içimde bir özge can	Mahnilerin diyarı Azerbaycan
Ta çocukluk uçurtmamda	Şair yüreklerin demir attığı
Rengârenk asılı kalmış	Vazgeçilmez liman
Düşlerimin sevdası	Yağmur olup yağsam
Boynu bükük	Toprağına kalburcasına
Nazik bir gelincik çiçeği	Sana vardım diye
Şelale gibi çağlayan	Bayramda harçlık alan

Çocuklar gibi sevinsem

Sen ki

İğde kokulum

Kosova Kıbrıs Kırım gibi (s. 53).

Kan kırmızı narım

Öz soyum

Hususiyetle Azerbaycan'a hitaben yazılan bu şiirde Beksaç'ın "Öz soyum/Sen ki/Kosova Kıbrıs Kırım gibi" ifadeleriyle Türkistan coğrafyasından Balkanlara uzanan bir "birlik" vurgusu yaptığı görülür.

a. Kardeşin Derdiyle Dertlenme:

Özel olarak Türkistan coğrafyası, genel olarak da Türk dünyasının her bölgesi tarihin her döneminde savaş, işgal, katliam, çok farklı alanlarda hak kaybı gibi son derece ciddi zorluklara maruz kalmıştır. Ancak coğrafi olarak çok uzak yerlerde, siyasi ve toplumsal olarak da çok farklı şartlarda olsalar da Türk dünyasının farklı unsurları, daima bir vücudun uzuvları gibi birbirlerinin sıkıntısını hissedip farklı yollarla dile getirmiştir.

Mağcan Cumabayulı, Abdulhamid Süleyman Çolpan, Ahmed Cevat başta olmak üzere onlarca Türk dünyası şairinin yüzlerce şiiri, Türk dünyası edebiyatında "kardeşin derdiyle dertlenme" diye tabir edebileceğimiz tema örnekleriyle doludur.

"Haberdar olma", "hissetme" ve "dile getirme"ye dayanan bu durumunun en güzel misallerinden bazılarında da K. Makedonya ve Kosova Türk şiiri sahasında rastlayabiliriz. Bu kardeşinin derdiyle dertlenme durumu, bazı şiirlerde yakın coğrafyadan başlar. K. Makedonya ve Kosova Türk şairlerinin eserleri özelinde, hem Balkanların farklı bölgelerinde yaşayan şairlerin birbirlerinin derdini dile getirdiği örneklerle hem de Balkanlı bu şairlerin Türkistan ve Türk dünyasının farklı bölgelerindeki sorunlara değindiği örneklerle rastlayabiliriz.

1980 Prizren doğumlu olan, Kosova'da çağdaş Türk edebiyatı araştırmalarıyla da tanınan, hâlen orada yaşamaya ve edebî eserler vermeye devam eden Taner Güçlütürk (2014), "Yankılanır Debre'den Figân" adlı şiirine parantez içine aldığı "Kanayan Türkçe yarası Prizren'de sızlar" ithaf cümlesiyle başlar:

Debre'den bir ses gelir

Ses gelir nefes gelir

Yetişin ah dostlar kardeşimin

İmdat! Türkçe çağrısı gelir

Türkoloji

№ 2(114), 2023

ERTUĞRUK KARAKUŞ

...

Ah Debre Debre bahtiyar olaydın

Çocuklarını koynunda Türkçe okutaydın

Murada analar kızlara kına yakaydın

Yarınlara özünle dilinle uyanaydın

...

Kalk bre Debreli Hasan kalk!

Dağlar inlesin!

Debre çocukları bre Hasan

Türkçe ders dinlesin!... (s. 24).

Yukarıda zikrettiğimiz gibi bu şiirde Kosovalı Güçlütürk, K. Makedonya'daki bir Türk topluluğunun "Türkçe eğitim alamamak" sorunuyla ilgilenir ve Debreli Türklerle dertleşir.

Taner Güçlütürk (2014) "Yörük Düğünü" adlı şiirinde de yine K. Makedonya Türklerinden Yüksek Mahalle'de yaşayan Yörük Türklerinin hayat şartlarını dile getirir:

...Düğün var bugün Yüksek Mahalle'de

Kardelenler tomurcuğa dururken

Rüzgarlar kayalıklarla sevişir

Buralarda eller toprakla nasırlaşırken

Yüzler inadına hayata gülüşür. (s. 44).

V. H. Özgün (2000); "Onur Yıldızım" adlı şiirini "*Bulgar Türkü bir dedeye*" ifadesiyle, "Yaralı Gönüller" adlı şiirini "*Sürülen, sınır dışı edilen Bulgar Türklerine ağıt*" ifadesiyle başlatır ve Türk dünyasının kanayan başka bir yarası olan Bulgaristan'daki zorla isim değiştirme ve kimliksizleştirme politikalarına maruz kalan Türklere adar (s. 89-97).

Şair şiirlerinde; "Sofya, Hasköy, Tuna boyları, Burgaz kıyıları, Mestanlı, Plevne, Deli Orman, Varna" gibi yüzyıllardır Türk yurdu olmuş topraklardan türlü eziyetlerle göçe zorlanan soydaşları için adeta ağıt yakar:

...Türklük
didindiğinden

uğruna

İşsiz aç bırakıldığını

KUZHEY MAKEDONYA VE KOSOVA TÜRK ŞİİRİNDE TÜRKİSTAN VE TÜRK DÜNYASI

*Tüm Türk(ü)lerin evinden
barkından olup sürüldüğünü*

*Belene sürgün kamplarına
kulak verdiğini*

İnlemeyen

inletilemeyen Türk'lük

sesini dinlediğini

Gözyaşı döküp ağıt yaktığını

soldurulan çiçeklerimize

Rodop'larda kasıp kavuran

Kasırgayla yok olanlarımıza

*Dayanamadı yandı büyük
yüreğin*

*Sırtlanların sınıca
sürüngeğine*

Yığıtçe direndin sürüncemesiz

Gedik almış kayığın içindeki

*Mestanlı'nın, Plevneli'nin,
Deliorman'ının,*

Varna'nının...

Özgürlük haykırışına

özgürlük susamışlığına

*İki gözü iki çeşme ana'ların
kanağlayışlarınaÇöktü*

Balkanlar'a simsiyah bir bulut

*Milyonlarca Türkü için için
ağlattı*

*Boğucu seller döküldü çırpınan
Karadeniz'e... (Hasan Özgün,
2000, s. 102).*

Bu dizelerdeki Türk dünyasını ifade ettiği anlaşılan “milyonlarca Türk” ifadesi ve Ahmed Cevad'ın meşhur şiirine gönderme olduğu açık olan “...çırpınan Karadeniz” ifadeleri de bize, Pirlepelili bir K. Makedonya Türk şairi olarak V. H. Özgün'deki Türk dünyası hassasiyetini göstermektedir.

Yukarıda değindiğimiz gibi “kardeşin derdiyle dertlenme” temalı şiirlerde yakın çevreden yani Balkanlardan Türkistan coğrafyasına doğru bir genişleme görülür. Yukarıdaki şiirlerine Bulgaristan'daki Türklerin derdine ortak olan V. H. Özgün (2000) “Ya Sen” adlı şiirinde şöyle seslenir:

...Elimden bir şey gelmediğinden

Zalimleri önleyemediğimden

Utaniyorum edilgenliğimden

utaniyorum

Boşnak, Azeri, Çeçen kardeşlerimden

utaniyorum insanca

Ya sen...

...Ya sen

Sen utanıyor musun

Uygarlık yanılığlarından

İnsanlık sevgisini yayamadığından

Bosna'da, Karabağ'da, Çeçenistan'da... (s. 117-118).

Şairin bu dizelerinde, Karabağ'ın derdini Bosna'dan, Çeçenistan'dan ayrı görmediği görülür. Ve böylelikle şair, Balkanlarla başladığı “dertleşme”sini Karabağ vurgusu ile Türkistan coğrafyasına doğru genişletir.

1942'de Pirlepe'de doğan ve hukuk tahsili yapmış olan Vefki Hasan Özgün (2000), “Onur Yıldızım” adlı şiir kitabına yazdığı “Girişçil Önsöz” adlı manzum mukaddimede;

...Yolun yordamın gözbebeğimiz

korunmasında atılan yanlış adım

girişkenliğe dönüşmüş heves heves

soluk soluk *Türkellerinde*

başıboş yaratılan boşluklar... (s. 6) derken, aslında yazdığı şiirlerin yaşadığı coğrafyaya atfedilmiş bir mücadele amacı taşıdığını vurgulasa da “Türkelleri” ifadesiyle de bu konudaki bilincini ön plana çıkarır. O, aynı şiirde;

...Doğrularla eğrilerin

Kesiştiği Balkanlarda

Gerçekleri savunmak

Değildir harcı her babayığidin... (s. 7) der.

V. H. Özgün (2000)'de, hususiyetle Kıbrıs meselesine karşı bir hassasiyet görülür. “Döngü: 1” adlı bölümde 21 Aralık 1963'te Kıbrıs Türklerine karşı girişilen katliamlar ve bu “hayâsızca akın”lara verilen kahramanlıklar dile getirilir:

21 Aralık'lar var gelip geçen

Affedilip unutulmayan

Büyüklüğü yansıtan

...

Yürüdün masumların üzerine

KUZEY MAKEDONYA VE KOSOVA TÜRK ŞİİRİNDE TÜRKİSTAN VE TÜRK DÜNYASI

Aralık Altmış üçte yüreksizce

Geçilmez kalesi Türklüğün

Geçitkale

Özgürlüğe erişti Erenköy

Boğaziçi çarpıştı sapıklarla yiğitçe

Bir elinde silâhı diğerinde minik yavrusu

Koruyor Türklük onurunu... (s. 67).

V. H. Özgün (2000) “Döngü-1, Döngü-2, Döngü-3, Döngü-4, Döngü-5” adlı şiirlerinde, Kıbrıs Türklerinin uğradıkları haksızlık ve kahramanca mücadelelerini konu alır. “Erenköy, Geçitkale, Atillâ Harekatı, Atillâ sınır kapısı, Boğaziçi, Beşparmak Dağları” gibi mücadele mekânlarını ön plana çıkarır. Burada “Atillâ’larımız atilla sınır kapılarında” (s. 69) ifadesi ile Türk tarihinin mühim bir ismine Kıbrıs üzerinden telmihte bulunulması da mühimdir.

K. Makedonya Türk şiirinin mühim genç temsilcilerinden birisi olan Mehmed Arif “Veda” adlı şiirinde, dünya genelinde haksızlıklara uğrayan Müslümanları dile getirirken “Doğu Türkistan”ı vurgular:

...Uykusuz gecelerde,

Çeçenistan’a

Afrika’ya

Doğu Türkistan’a...

dua yolluyorum... (Halim vd., 2013, s. 69).

Halk edebiyatından etkilendiği şiirlerindeki şekil özellikleri olduğu kadar bazı şiirlerinde “Âşık Cemali” mahlasını kullanmasından da belli olan Cemali Tunalıgil “Özgürlük Adına” adlı şiirinde Kerkük’ten Doğu Türkistan’a uzanan bir çizgide Türk dünyasıyla “dertleşmesini” sürdürür:

...Özgürlük adına canlar yakıyor

Kimi hiç durmadan *Kerküklüye* çatıyor

Birileri Kosova’da toplu mezar kazıyor

Çağdaşlıkmiş meğer insan öldürmek

Gözyaşlar sel oldu akıyor

Karabağ, Urumçi, Kaşgar'da ölüm saçıyor
Kirli eller kılıf bulmakta birbiriyle yarışıyor
Çağdaşlıkmiş meğer insan öldürmek
Soydaşlarım zulüm altında inliyor
Zalimin zulmüne dur diyecek biri yok
Gardaşlarım garip kaldı bunu herkes biliyor
Çağdaşlıkmiş meğer insan öldürmek. (Baymak, 2010, s. 79).

1990'lardan sonraki K. Makedonya Türk şiirinin mühim bir edebiyat topluluğu oluşturma girişimi olan ve Türk dünyası hassasiyetiyle dikkat çeken Üçüncüler'den merhum Nurten Halim (1995) de "Çeçenistan" adlı şiirinde derdini paylaştığı devlete "*Türk kökenli devletsin sen*" diye seslenir:

...Başını dik tut ey *Çeçenli kardeşim*
Boynunu bükme sakın
Bunca yıldan sonra sesini duyurtun
Gururunu yerlere atma sakın
Türk kökenli devletsin sen
Bizim can kardeşimizsin sen
Senin için duacıyız Tanrı'ya
Tanıttın kendini her varlığa. (s. 42).

Kosova'da Türkistan ve Türk dünyasının dertleriyle yakından ilgilenen usta şairlerden olan Zeynel Beksaç (2009) da "Ezelden Beri" adlı şiirinde "Azerbaycan ve Karabağ"ın derdine ortak olmaya çalışır:

Bana vatanım yarsın
Azerbaycan
Ömür tükenmeden
Karabağa giden yolda
Evine dönen kardaş bacımla
Yol alsam
Karabağ'da toy görsem

Tar nağmeleriyle... (s. 53).

“Üçüncü” dergisinde az sayıda da başarılı şiirler kaleme alan Neyat Selman ise “Türk Gibi” adlı şiirinde farklı bir yönden dertleşir. Azınlık olarak milli kimliği yaşatmanın zorluğunu, biraz da sitemle, Türk dünyasının uzak diyarlarına duyurmak ister gibidir:

Türk Gibi

Balıklar arasında balık gibi

Kuşlar arasında kuş gibi

Kurtlar arasında kurt gibi

Yaşamak kolay şey kardeşim (Karakuş, 2014, s. 76).

K. Makedonya ve Kosova Türk şairlerinin şiirlerinden tespit edilen tüm bu örneklerden de görüldüğü gibi Türk dünyasının bu bölgesinin şairleri yakın bölgeleri olan Balkanlardan başlayarak Türk dünyasının diğer bölgelerine ve Türkistan coğrafyasına, bu coğrafyalardaki Türklerin yaşadığı badirelere duyarsız kalmamışlardır. Ancak burada özellikle vurgulamak gerekir ki “Kardeşin derdiyle dertlenme” diye vasıflandırabileceğimiz bu muhtevaya sahip şiirler ancak 1990’lardan sonra yazılabilmektedir.

SONUÇ

Hem tarihin farklı dönemlerinde farklı badirelerle dolu süreçler yaşamaları hem de coğrafi olarak uzak olmaları nedeniyle Türkistan bölgesi ile K. Makedonya ve Kosova bölgelerindeki Türkler arasındaki ilişkiler merak edilegelmiştir. Uzun bir süre K. Makedonya ve Kosova Türk şiirinin “belkemiği” diye vasıflandırılan “*Sesler*” dergisinin 1966 tarihli 8.sayısında Resul Rıza’ya ait bir şiirin İlhami Emin’in aktarmasıyla yayınlanması, aslında sosyalist dönemde de Türkistan ile alâkadar olduğunun en bariz göstergesidir.

Bu çalışmada da; K. Makedonya ve Kosova Türk şairleri tarafından Türkistan ve Türk Dünyası konularına nasıl yer verildiği konusu, taranan edebî eserler üzerinden tespit ve tahlil edilmiştir.

K. Makedonya ve Kosova Türk şairlerinin konuya ilişkin eserleri incelendiğinde “Türkistan” ve “Türk dünyası” konularının K. Makedonya ve Kosova Türk şiirinde ele alınışının şu başlıklar altında incelenmesi uygun görülmüştür:

-*Hasret Duygusu,*

-Tanıtma/Haberdar Etme,

-Birlik/Beraberlik/Kardeşlik Vurgusu,

-Kardeşin Derdiyle Dertlenme.

Yaklaşık olarak 500 yıl süren klâsik anlayıştaki Türk edebiyatı döneminden sonra Sırp-Hırvat Sloven Krallığı ve Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti'nin hâkimiyeti altında birçok badireler atlatan bölgedeki Türkler, hem kültür ve edebiyatlarını canlı tutmak hem de kökenlerine dair bağları koparmamakla yükümlü idiler. Ancak Yugoslavya'nın sosyalist rejimi güçlü bir şekilde sağlamaştırmakla meşgul olduğu yıllardır ve her ne kadar Türkçe eğitim ve matbuat serbest olsa da, bu dönemde Türk dünyası ve Türkistan konuları yeterince ele alınamamıştır. Bu mahrumiyet durumu, özellikle sosyalist dönem sonrasında, bazı Balkan şairlerinin farklı eserlerine Türk dünyası ve Türkistan coğrafyasına yönelik "hasret" duygusu olarak yansımıştır.

Fahri Ali'nin "Evrim Evrim Akarım" adlı eseri, V. H. Özgün'ün "Bilinç Yıldızı" adlı eseri, Üçüncüler'den Oktay Ahmed'in "Türklüğe Hasret" adlı şiiri gibi eserler, yoğun bir Türkistan özlemi duygusu ihtiva eder.

Hem bölgede sosyalist rejimin devam ettiği yıllarda hem de özellikle 1990 sonrasında Türkistan ve Türk dünyası edebiyatını "Tanıtma/Haberdar Etme"ye dair çabalar dikkat çeker. Tanıtma gayretleri özellikle "*Sesler*" dergisinde kendisini gösterir. Aşık Alesker, Molla Penah Vakıf gibi şairleri tanıtan yazılar ve özellikle de İ. Ü. Nasrattınoğlu'nun "*Sesler*" dergisinde sıra hâlinde yayınladığı Türk topluluklarına yönelik tanıtım yazıları önemlidir. Günümüzde Zeynel Beksaç tarafından çıkarılan "Türkçem" dergisi de Türkistan'a yönelik tanıtma içeren muhtevasıyla ön plandadır. Bu tanıtım yazılarının önemi, yıllar sonra, K. Makedonya ve Kosova Türk şairlerinin şiirlerine bilinç olarak yansımış olmasıdır. Ancak özellikle İlhami Emin'in şiirleri ve özellikle de Osman Baymak'ın "Kırımname" adlı eseri, şiirle tanıtıma güzel örnek teşkil ederler.

K. Makedonya ve Kosova Türk şiirinde, Türkistan ve Türk dünyasını konu alan eserlerde "Türkçe", "ortak tarih", "ortak coğrafya" gibi kavramlar üzerinden birlik, beraberlik ve kardeşlik vurgusu yapıldığı görülür. Ama bütün bu unsurlar içerisinde "Türkçe"nin birleştirici yönünün daha çok vurgulandığı dikkat çeker. "Birlik/Beraberlik/Kardeşlik Vurgusu" içeren şiirler, hususiyetle 1990 sonrası şiirlerde sıkça yer alabilmiştir. Bu minvalde özellikle; Zeynel Beksaç, Nuret Dişo Ülkü, Yaser Halim, Bayram İbrahim Rogovalı ve Ethem Baymak gibi şairlerin eserleri ön plana çıkar.

K. Makedonya ve Kosova Türk şiirinde, Türkistan ve Türk dünyasını konu alan eserlerde “Kardeşin Derdiyle Dertlenme” teması da ön plana çıkar. Bu tema, “Haberdar olma”, “hissetme” ve “dile getirme”ye dayanır. Bu “kardeşinin derdiyle dertlenme” durumu, bazı şiirlerde “yakın coğrafya”dan yani Balkan bölgesinden başlar. K. Makedonya ve Kosova Türk şairlerinin eserlerinde, hem Balkanların farklı bölgelerinde yaşayan şairlerin birbirlerinin derdini dile getirdiği örneklere hem de Balkanlı bu şairlerin Türkistan ve Türk dünyasının farklı bölgelerindeki sorunlara değindiği örneklere rastlanabilir. Taner Güçlütürk, V. H. Özgün, Zeynel Beksaç da bu hususta eser verenlerin başında sayılabilir.

Türk dünyasının farklı bölgeleri ve boyları (Azerbaycan, Kırım, Kerkük, Kıbrıs, Balkanlar, Kazak/ Uygur/Türkmen/ Nogay...) şiire konu edilirken ayrıntıya girilip ülke ve boy adlarının zikredilmesi ancak “Türkistan” isminin genel olarak doğrudan zikredilmemesi de ulaşılan bir sonuçtur. “Türkistan” kelimesi doğrudan “Doğu Türkistan”la ilgili şiirlerde geçer. Bu bir eksiklik olarak sayılabilir. Ayrıca bazı şiirlerde “Türkistan” yerine “Orta Asya” ifadesinin kullanılması, “Azerbaycan Türkü” yerine “Azeri” kelimesinin kullanılması, her ne kadar iyi niyetten şüphe edilmese de, hatalı kullanımlar olarak tespit edilebilir.

Coğrafî, siyasi ve tarihî yakınlık nedeniyle, özellikle son 70 yıllık araştırmalarda beraberce ele alınan bölgeler olan K. Makedonya ve Kosova Türklerinin şiiri zikredilen temalar bağlamında ele alındığında denilebilir ki bu bölgelerde varlık gösteren Türk şiirinde “Türkistan” ve “Türk dünyası” konuları, siyasi ve sosyal imkânların müsaade ettiği ölçüde daima farklı yönleriyle yer almıştır. Neticede ulaşılan bu tespit de; Türk dünyası edebiyatlarının iki ucu diyebileceğimiz Türkistan-Balkan münasebetlerinin, “demokrasi” vurgusunun arttığı 21. asırda daha da büyüyerek devam etme “tecrübesine” ve “fırsatına” sahip olduğunu göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Ağanoğlu, H. Y. (2006). *II. Dünya Savaşı'nda Yugoslavya'da Bir Direniş Mücadelesi Yücel Teşkilatı*. İstanbul: Rumeli Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği.
- Ali, F. (1995). Evrim Evrim Akarım-Zaman Gücüne İnanıyorum 1-2. *Sesler*, 292, s. 29-31.
- Ali, F. (1997). *Çile Gözü*. Üsküp: Birlik.
- Aksoyak, İ. H. (2006). *Ahmed-i Yesevî'nin Rumelili Bir Takipçisi-Üsküplü Atâ- Tuhfetü'l-Uşşâk*. Ankara: Bizim Büro.

- Baymak, E. (2009). *Rumeli’de Dize Kıvrımlarım*. Prizren: Kosova Türk Sanatçılar Derneği.
- Baymak, E. (2013). Rumeli’den Yola Çıktık/Çin’e Vardık/ Göçebe. *Kıbrıs ve Balkanlarda Türk Şiiri*. Eskişehir: Eskişehir Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı.
- Baymak, O. (2008). *Kırımname-Kırım’dan Gelirim*. Prizren: Bay.
- Baymak, O. (2010). *Kosova Türk Şiiri Antolojisi*. Prizren: Bay.
- Beksaç, Z. (2009). Azerbaycan, *Türk Dünyası Şiir Güldestesi (Metinler/Bildiriler/Seçmeler)*, Ankara: Türkiye Yazarlar Birliği, s. 53.
- Dişo Ülkü, N. (1992). *Çocuklar ve Büyük Çocuklar*. Üsküp: Birlik.
- Dişo Ülkü, N. (2011). *Prizren Güzeli*. Üsküp: Dişo TürkAnaç Türkçe.
- Emin, İ. (1991). *Güldeste*. Üsküp: Birlik Yay.
- Güçlütürk, T. (2014). *Dilime Yaslar Yakışmaz*. İstanbul: Değişim.
- Halim, N. (1995). Çeçenistan. *Sesler*, 299, s. 42.
- Halim, Y. vd. (2013). *Genç Filizler Şiir Kitabı*. Üsküp: Yeni Balkan.
- Hamzaoğlu, Y. (2010). *Balkan Türklüğü (Makedonya. Hırvatistan. Osmanlı Öncesi Balkan Müslümanlığı)*, C: I, Üsküp: Logos-A.
- Hasan Özgün, V. (2000). *Onur Yıldızım*. Üsküp: Birlik.
- Hayber, A. (2001). *Makedonya ve Kosova Türklerinin Edebiyatı*, Ankara: MEB.
- İsen, M. (2009). *Varayım gideyim Urumeli’ne-Türk edebiyatının Balkan Boyutu*. İstanbul: Kapı.
- Karakuş, E. (2008). *Sesler Dergisi Bibliyografyası*. Edirne: Paradigma Akademi.
- Karakuş, E. (2014). *Makedonya Türk Edebiyatı’nda Üçüncüler*. Üsküp: Yeni Balkan.
- Karakuş, E. (2017). *Sesler Dergisi Etrafında Teşekkül Eden Çağdaş Makedonya ve Kosova Türk Edebiyatı*. Ankara: Bengü.
- Nasrettinoğlu, İ. Ü. (1992). Orta Asya’dan Anadolu’ya Kültürel Benzerlikler. *Sesler*, 270-271, s. 49-54.
- Nasrettinoğlu, İ. Ü. (1993a). Romanya Türkleri. *Sesler*, 274-275-276, s. 47-53.

KUZEY MAKEDONYA VE KOSOVA TÜRK ŞİRİNDE TÜRKİSTAN VE TÜRK DÜNYASI

- Nasrettinoğlu, İ. Ü. (1993b). Karay Türkleri. *Sesler*, 277-278-279, s. 85-89.
- Nasrettinoğlu, İ. Ü. (1995a). Boşnaklar. *Sesler*, 292, s. 79-87.
- Nasrettinoğlu, İ. Ü. (1995b). Gagauz Türkleri. *Sesler*, 293, s. 85-90.
- Nasrettinoğlu, İ. Ü. (1995c). Karakalpaklar. *Sesler*, 294, s. 79-85.
- Nasrettinoğlu, İ. Ü. (1995ç). Tataristan-Kazan Türkleri. *Sesler*, 296, s. 69-76.
- Nasrettinoğlu, İ. Ü. (1995d). İran Türkleri. *Sesler*, 298, s. 93-101.
- Nasrettinoğlu, İ. Ü. (1997a). Yakutistan Saka Türkleri. *Sesler*, 314-315, s. 67-72.
- Nasrettinoğlu, İ. Ü. (1997b). Özbekistan. *Sesler*, 316-317, s. 103-111.
- Nasrettinoğlu, İ. Ü. (1997c). Sancak Türkleri. *Sesler*, 318-319, s. 77-83.
- Rıza, R. (1966). Geleceğe Seyahat (Türkiye Türkçesine Aktaran: İlhami Emin). *Sesler*, 8, s. 61.
- Sarıveli, O. (1996). Aşık Alesger üzerine (Türkiye Türkçesine Aktaran: Ahmed Schmiede). *Sesler*, 306-307, 63-73.
- Sezair, S. (2009). Ben Bir Türk'üm. *Türk Dünyası Şiir Göldestesi(Metinler/Bildiriler/Seçmeler)*, Türkiye Yazarlar Birliği, s.103.
- Sipahioğlu, B. (2007). *Balkanların Son Kalesi Mamuşa*, Bursa: Gülmat Ofset.
- Tuncer, H. (1996). Azerbaycan Şairleri. *Sesler*, 310-311, s. 47-68.
- Zekeriya, N. (1968). Yanarak Derman Bulan Şair Molla Penah Vakıf. *Sesler*, 31, s. 19-22.
- (1996). Türk Dünyası Yazınından: Nebi Hazri. *Sesler*, 308-309, s. 101.

Андатпа

Әдетте Болгария, Македония, Косова, Тракия (Грекия), Гагауыз жерлерінде (Молдавия) және Румынияда мекендейтін балқан түркілерінің де шыққан жері саналатын Түркістан өңірімен байланыстары немесе осы жерлерге қаншалықты қатысы бар деген мәселелерге байланысты әрдайым көңіл аударылып келеді. Түркілер мекендейтін бұл аймақтарда арнайы талдауға тұрарлықтай деңгейдегі «Түркістан» және «түркі дүниесі» тақырыптарын қаузаған бай және көркем поэзия қалыптасқан. Осман мемлекеті құлағаннан соң сан және мәдени тұрғыдан ауыр тағдырды басынан өткерсе де, Македония және

Косова түріктері де, әсіресе екінші дүниежүзілік соғыстан кейін заманауи түрік поэзиясын қалыптастыра білді. Мақалада географиялық, саяси және тарихи жақындығы жағынан, әсіресе соңғы 70 жылдық зерттеулерде бірге қарастырылып келе жатқан Македония мен Косова түріктерінің поэзиясына тақырыптарына қарай талдау жасалады. Талдау нәтижесіне сүйене отырып, мынадай пікір айтуға болады: бұл аймақтарда жазылған түрік өлеңдерінде «Түркістан» және «түркі дүниесі» тақырыптары, саяси шарттар мен мүмкіндіктеріне қарай орын алып отырады.

Кілт сөздер: Македония түркілерінің поэзиясы, Косова түркілерінің поэзиясы, Түркістан, Түркі дүниесі, Балкан түркілерінің поэзиясы

(Ертұғрыл КАРАКУШ. МАКЕДОНИЯ ЖӘНЕ КОСОВАЛЫҚ ТҮРІКТЕРДІҢ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ ТҮРКІСТАН ЖӘНЕ ТҮРКІ ДҮНИЕСІНЕ БАЙЛАНЫСТЫ ОЙЛАР)

Аннотация

В основном задавались вопросом, как балканские тюрки, которые проживают в Болгарии, Северной Македонии, Косово, Западной Фракии (Греция), Гагаузии (Молдова) и Румынии, имеют отношения с Туркестанским краем или насколько они связаны с этим регионом, откуда происходят их корни. Несомненно, каждый из этих регионов и стран имеет богатое содержание тюркской поэзии, которое можно рассматривать самостоятельно с точки зрения темы «Туркестан» и «Тюркский мир». Несмотря на то, что тюрки Северной Македонии и Косово сильно пострадали с точки зрения населения и культурных ценностей после Османской империи, они также сумели создать современную тюркскую поэзию, особенно после Второй мировой войны. В исследовании в связи с географической, политической и исторической близостью поэзия тюрков Северной Македонии и Косово, являющихся регионами, совместно обсуждаемыми в течение последних 70 лет исследований, рассматриваются в контексте упомянутых тем. По итогам результатов, полученным из исследований, можно сказать, что темы «Туркестан» и «Тюркский мир» всегда имели место в тюркской поэзии, существующей в этих регионах, в рамках политических условий и возможностей.

¹Fahri TEMİZYÜREK, ²Erol BARIN, ³Özlem BAŞ

¹Prof. Dr., Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Bölümü, Ankara, Türkiye (fahri@gazi.edu.tr) <https://orcid.org/0000-0002-0497-1045>

²Dr., Uluslararası Kültür ve Dil Araştırmaları. Emekli Öğretim Üyesi. Ankara, Türkiye (erolbarin@gmail.com) <https://orcid.org/0000-0001-5311-6638>

³Doç.Dr. Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü. Ankara, Türkiye (ozlembas@hacettepe.edu.tr) <https://orcid.org/0000-0002-0716-103X>

KAZAK VE TÜRK ÖĞRENCİLERİN TÜRK KÜLTÜRÜNE İLİŞKİN FARKINDALIKLARI ÜZERİNE BİR DURUM ÇALIŞMASI*

Öz: Bu makalede Türk Kültür coğrafyasında yer alan iki ülkenin (Türkiye ve Kazakistan) üniversite öğrencilerinin Türk kültürü hakkındaki farkındalıkları ele alınmıştır. Araştırma ortak kültür mirasımızın iki ülke gençlerince nasıl algılandığını ortaya koyması bakımından önem taşımaktadır. Bu araştırma nitel araştırma modelinde bir durum çalışması olarak tasarlanmıştır. Araştırmanın çalışma grubunu gönüllü olarak katılımcı olan 24 Kazak Türk'ü öğrenci ile 24 Türk üniversite öğrencisidir. Bu çalışmada görüşme yöntemi kullanılmıştır. Elde edilen veriler elle analiz edilerek MAXQDA nitel analiz programında görselleştirilmiştir. Kazak ve Türk öğrencilerin Türk kültürüne ilişkin farkındalıkları üzerine yapılan bu araştırmanın verilerinden elde edilen bulgular üç tema etrafında toplanmıştır. Bu temalar : (1) Türk kültürüne ait öğeler, (2) Türk kültüründe yaşam tarzı, (3) Türkçenin sözlü ve yazılı ürünleridir. Her iki gruptaki katılımcılarda Türk kültürü denince ilk aklı gelen kavramların ortak noktası yemek kültürü ve bağımsızlığa verilen önemdir. Kazak Türklerinde maneviyat açısından ziyaret kültürünün türbelerle bağlantısı düşünüldüğünde maddi ve manevi öğeler bir arada yorumlanmalıdır. Türk destanlarıyla ilgili elde edilen sonuçların coğrafi farklılıklardan kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Araştırma sonuçları göstermektedir ki araştırmaya katılan Kazaklar Türkiye'deki Türklere nazaran farklı lehçelerde (Kazak Türkçesi, Kırgız Türkçesi, Azeri Türkçesi, Çuvaşça) daha fazla sözcük bilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türk kültürü, üniversite öğrencileri, Kazaklar, Türklere, yaşam tarzı, yemek kültürü

* Geliş Tarihi: 28 Nisan 2023 – Kabul Tarihi: 12 Haziran 2023

Date of Arrival: 28 April 2023 – Date of Acceptance: 12 June 2023

Келген күні: 28 сәуір 2023 ж. – Қабылданған күні: 12 маусым 2023 ж.

Поступило в редакцию: 28 апрель 2023 г. – Принято в номер: 12 июнь 2023 г.

DOI: 10.59358/ayt.1289392

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License

¹Fahri TEMİZYÜREK, ²Erol BARIN, ³Özlem BAŞ

¹Prof. Dr. Gazi University Faculty of Education, Department of Turkish and Social Sciences, Ankara, Türkiye (fahri@gazi.edu.tr) <https://orcid.org/0000-0002-0497-1045>

²Dr., International Culture and Language Studies. Retired Faculty Member Ankara, Türkiye (erolbarin@gmail.com) <https://orcid.org/0000-0001-5311-6638>

³Assoc. Prof. Dr. Hacettepe University Faculty of Education, Department of Elementary Education. Ankara, Türkiye (ozlembas@hacettepe.edu.tr) <https://orcid.org/0000-0002-0716-103X>

A CASE STUDY ON THE AWARENESS OF KAZAKH AND TURKISH STUDENTS ABOUT TURKIC CULTURE

Absract:This article delves into the level of awareness among university students in Turkey and Kazakhstan about Turkic culture, considering their shared cultural geography. Employing a qualitative research approach, the study was designed as a case study. The research group included 24 Kazakh Turkish students and 24 Turkish university students. The collected data were then manually analyzed and visualized through the use of MAXQDA qualitative analysis program. The findings obtained from the data of this research on Kazakh and Turkish students' awareness of Turkic culture were grouped around three themes. These themes are: (1) elements of Turkic culture, (2) lifestyle in Turkic culture, (3) oral and written products of Turkic. The common point of the first concepts that come to mind when it comes to Turkic culture among the participants in both groups is the food culture and the importance given to independence. Considering the connection of visitation culture with tombs in terms of spirituality in Kazakh Turks, material and spiritual elements should be interpreted together. The results of the research show that Kazakhs who participated in the research know more words in different dialects (Kazakh Turkish, Kyrgyz Turkish, Azeri Turkish, Chuvash) than Turks in Turkey.

Keywords: Turkish culture, university students, Kazakhs, Turks, lifestyle, food culture

GİRİŞ

Birçok bilim dalının önemle üzerinde durduğu kültür kavramı her toplum için 21. yüzyılda kadim bir değer olarak kendini ortaya koymaktadır. Giderek bir köy hâline dönüşen dünyada farklı kültürler çok renkli çeşitlilikleriyle kendi varlıklarını devam ettirmektedir. Kültür, varlığını devam ettirmek için

dile ihtiyaç duyar; dil ile toplumun bireylerine aktarılan kültürel öğeler o milletin millet olma sürecinde temel yapı taşlarıdır. “Dille kültürün iç içe geçmiş olgular olması ve dilin kültürün taşıyıcısı olması, dil öğretimindeki vazgeçilmez bir gerekliliği ortaya çıkarır ki bu da kültür öğretimidir. Dil, sahip olduğu millete ait kültürden izler taşır. Bu yüzden bir ülkenin dili öğrenilirken o ülkenin kültürü de öğrenilmiş olur.” (Güzel ve Barın, 2020, s.257). Bu sebeple kültürel farkındalık çok önemlidir. “Öğrencilerin kültürlerarası iletişim yetisine sahip olmak için öncelikle kültürel farkındalık geliştirmesi gerekmektedir. Aksi hâlde öğrencilerin farklılıklara saygı duyması ve bu farklılıklardan yararlanması beklenemez.” (Göktaş ve Çangal, 2023, S.307)

Bir toplumun, nesilden nesile aktararak sürdürdüğü yaşam biçiminin toplamı olarak tanımlanabilecek kültür; maddi ve manevi unsurlar ile inanç ve uygulamaların bireyler arasındaki sosyal etkileşim sonucu örgütlenmesidir (Tanrıbuyurdu, 2016, s.103). Kültür, aynı coğrafyada yaşayan aynı suyu, dağı, hayvanı, ağacı ve havayı paylaşan insan topluluğunun ortak kaygıları, acıları, sevinçleri, yaşam tarzları, zaferleri ve ortak bayrak, marş, tavır ve tutumları, yeme alışkanlıkları, eğlenceleri, kılık-kıyafetleri, dansları, dil ve inançlarından oluşmaktadır (Yozgat, 2019, s.14).

Millî kimliğin yapı taşları olan millî kültür unsurlarının, yeni bireylere aktarımı birtakım kodlamaları ve sembolleştirmeleri de beraberinde zorunlu hâle getirmiştir. Kültürün sembolleştirilmesi fark edilmesini ve akılda kalıcılığını artırarak benimsenmesini kolaylaştırdığı için doğal olarak bu yola gidilmiştir (Koca, 2017). Semboller toplumların genetik kodları gibidir. Bu kodlar toplum tarafından bir sonraki nesle aktarılır. Bireyin toplumsallaşması sürecinde bu semboller büyük rol oynar. Bireye ait olma duygusu vererek millet olma şuurunu kazandırır (Koca, 2012, s.530). Türk kültürünün ana unsurları; Türk düşüncesi, dil, tarih, din, bilim, folklor, ahlak, hukuk, devlet biçimi, yazılı kültür, tarım, ekonomi, askerlik, spor, teknoloji ve sanat ana başlıklarıyla ortaya çıkmaktadır (Tazebay ve Akpınar, 2010, s. 245).

Küreselleşme ve iletişim araçlarının etkisiyle kültürel değerler zamanla yok olmaktadır ve bu sebeple de özellikle gelişmiş ülkeler sürdürülebilir kalkınmada önemli etkiye sahip olan kültürel değerlerini korumak adına büyük yatırımlar yapmaya başlamışlardır (Aktaran Topsakal ve Topsakal, 2019, s. 91; Horata 2017: s. 125). Son dönemlerde Türk kültür coğrafyasında yaşayan Türk halkları ortak mirasına sahip çıkabilmek adına teşkilatlanmıştır. Türk Devletleri Teşkilatı bütün dünyada geniş yankı uyandırmış ve tarihte ilk defa böyle bir yapıyla Türk devletlerini bir araya getirmiştir. Burada temel dayanışma elbette Türk kültürü ekseninde etrafında odaklanmaktadır. Türk Cumhuriyetleri içinde Türkiye’ye öğrenci gönderen ülkelerden biri de

Kazakistan'dır. Her yıl başarılı Kazak öğrenciler Yurtdışı Türkler Başkanlığının burslarıyla Türkiye'ye gelmektedir. Bu makalede Türk Kültür coğrafyasında yer alan iki ülkenin (Türkiye ve Kazakistan) üniversite öğrencilerinin Türk kültürü hakkındaki farkındalıkları ele alınmıştır. Araştırma ortak kültür mirasımızın iki ülke gençlerince nasıl algılandığını ortaya koymasından önem taşımaktadır. Bu minvalde araştırma problemi; "Kazakistanlı ve Türkiyeli öğrencilerin Türk kültürü hakkındaki farkındalıkları nasıldır?" sorusudur. Bu temel araştırma probleminden hareketle aşağıdaki sorulara cevap aranacaktır.

Soru 1: Kazakistanlı öğrenciler ile Türkiye'de yaşayan öğrenciler Türk kültürüne ait öğeler hakkında neler bilmektedir?

Soru 2: Kazakistanlı öğrenciler ile Türkiye'de yaşayan öğrenciler Türk kültüründe yaşam tarzına ilişkin neler bilmektedir?

Soru 2: Kazakistanlı öğrenciler ile Türkiye'de yaşayan öğrenciler Türkçenin sözlü ve yazılı ürünleri hakkında neler bilmektedir?

YÖNTEM

Araştırma Modeli

Bu araştırma nitel araştırma modeli iç içe geçmiş durum çalışması olarak desenlenmiştir. Tek bir durum içinde çoğu kez birden fazla alt tabaka veya birim olabilir. Bu durumda birden fazla analiz birimi söz konusu olacaktır (Yıldırım ve Şimşek, 2021, s.313). Araştırmada ortaya konulması amaçlanan durum Kazakistanlı ve Türk öğrencilerin Türk kültürü hakkındaki farkındalıklarıdır.

Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubunu gönüllü olarak katılımcı olan 24 Kazak Türkü öğrenci ile 24 Türk üniversite öğrencisidir. Öğrenciler, amaçlı örnekleme yöntemlerinden ölçüt örnekleme esas alınarak araştırmaya dâhil edilmiştir. Bu örnekleme yöntemindeki temel anlayış önceden belirlenmiş bir dizi ölçütü karşılayan bütün durumların çalışılmasıdır (Yıldırım ve Şimşek, 2021, s.120). Buna göre ölçütler şu şekildedir:

1- Kazakistanlı olup Türkiye'ye eğitim almak için gelmiş olmak ve Türkiye'de bir üniversitenin öğrencisi olmak.

2- Türkiye vatandaşı olup Türkiye'de bir üniversitenin öğrencisi olmak.

Araştırmaya toplam 48 kişi katılmış olup katılımcıların özellikleri aşağıdaki tabloda sunulmuştur.

KAZAK VE TÜRK ÖĞRENCİLERİN TÜRK KÜLTÜRÜNE İLİŞKİN FARKINDALIKLARI ÜZERİNE BİR DURUM ÇALIŞMASI

Katılımcılar	Kazakistan	Türkiye Cumhuriyeti
Uyruğu	24	24
Yaş aralığı	22-30	22-30
Cinsiyeti	4 Erkek 20 Kadın	9 Erkek 15 Kadın
Okuduğu Bölümler	Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Arkeoloji Sosyoloji Fizik-Matematik Tarih Türk Halk Edebiyatı Basın ve Yayın Radyo Televizyon ve Sinema Gazetecilik Uluslararası İlişkiler Yabancı Diller (İngilizce-Türkçe)	Sınıf Öğretmenliği Türkçe Öğretmenliği İlköğretim Matematik Öğretmenliği Biyoloji Öğretmenliği Fizik Öğretmenliği Okul Öncesi Öğretmenliği Kimya Öğretmenliği Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık

Araştırmaya katılan Kazak katılımcılardan 4'ü erkek 20'si kadındır. Katılımcıların yaş aralığı 22 ile 30 arasında değişmektedir. Tablo 1'de yer alan bölümlerde eğitim görmektedirler. Türkiye Cumhuriyeti uyruklu katılımcılardan 9'u erkek 15'i kadındır. Yaş aralığı 22 ile 30 arasında değişmektedir Ankara'da bir devlet üniversitesinde okuyan katılımcılar sekiz farklı bölümden araştırmaya katılmışlardır.

Verilerin Toplanması ve Analizi

Bu araştırmada görüşme yöntemi kullanılmıştır. Bunun için araştırmacılar tarafından Görüşme Formu Yaklaşımı doğrultusunda bir görüşme formu hazırlanmıştır. Görüşme formu Türk kültürü alanında çalışmaları olan iki akademisyen tarafından incelendikten sonra Google Forms aracılığıyla elektronik ortama aktarılmıştır. Form Kazakistan'dan gelen öğrencilerin

eğitim ve sosyal faaliyetler amacıyla kendi aralarında oluşturdukları whatsapp grubu aracılığıyla kendilerine ulaştırılmıştır.

Görüşme formunun soruları ve bu soruların alt problemlerle ilişkisini ortaya koyan tablo aşağıda sunulmuştur.

Tablo 2. Görüşme formu soruları ile alt problemler ve içerik analizi ilişkisi

Görüşme Formu Soruları	İlişkili Olduğu Alt Problem	İçerik Analizi
Açılış Sorusu: SORU 1: Türk kültürü denince ilk olarak aklınıza ne gelir? Neden?	Soru 1: Kazakistanlı öğrenciler ile Türkiye’de yaşayan öğrenciler Türk kültürüne ait öğeler hakkında neler bilmektedir?	TEMA 1: TÜRK KÜLTÜRÜNE AİT ÖGELER KATEGORİ 1: Türk Kültürüyle ilgili İlk akla gelenler KATEGORİ 2: Türk Kültürüyle İlgili Semboller
Geliştirme Soruları: SORU 2: Türk kültürüne ait semboller hakkında bilginiz var mı? Örneğin renkler, sayılar vb. Semboller hakkında neler biliyorsunuz?		
SORU 3: Doğum, düğün ve ölüm Türklerde büyük önem taşır. Bunlarla ilgili neler biliyorsunuz?	Soru 2: Kazakistanlı öğrenciler ile Türkiye’de yaşayan öğrenciler Türk kültüründe yaşam tarzına ilişkin neler bilmektedir?	TEMA 2: TÜRK KÜLTÜRÜNDE YAŞAM TARZI KATEGORİ 1: Türklerde Doğum, düğün ve ölüm KATEGORİ 2: Türk mutfağına özgü yemekler
SORU 4: Türk mutfağına özgü hangi yemekleri biliyorsunuz?		
SORU 5: Türk kültürünün maddi (örneğin önemli mimari eserler) ve manevi		

unsurları (gelenek ve
görenekler) ile ilgili
örnekler verir misiniz?

KATEGORİ 3: Türk
kültürünün maddi ve
manevi unsurları

SORU 6: Nerelisiniz?
(Ülke veya şehir adı
belirtiniz) Bu yerin hâlâ
yaşayan kültürel
sembolleri ve gelenekleri
hakkında kendi
yaşantınızdan örnekler
veriniz.

KATEGORİ 4:
Öğrencilerin
memleketleri ve bu
yerlerin kültürel
özellikleri

SORU 7: Orhun Abideleri
bütün Türk dünyası için
neden çok büyük önem
taşır?

Soru 3: Kazakistanlı
öğrenciler ile
Türkiye’de yaşayan
öğrenciler
Türkçe’nin sözlü ve
yazılı ürünleri
hakkında neler
bilmektedir?

TEMA 3:
TÜRKÇENİN
SÖZLÜ VE YAZILI
ÜRÜNLERİ

SORU 8: Türk
destanlarından
bildiklerinizi sıralayınız?

KATEGORİ 1: Türk
destanları

Kapanış Sorusu:

SORU 9:

Türkçenin farklı
lehçelerinde kullanılan
sözcükler biliyor
musunuz? Neler
biliyorsunuz? Türkçe
anlamlarını parantez
içinde yazarak
örneklendiriniz.

KATEGORİ 2:
Orhun Abidelerinin
Türk dünyası için
önemi

KATEGORİ 3:
Türkçenin farklı
lehçelerinde
kullanılan sözcükler

Verilerin toplanmasının ardından veriler elektronik ortamda başka araştırmacıların inceleyebileceği şekilde Excell programında arşivlenmiştir. Daha sonra ham veriler üzerinde çalışan araştırmacılar içerik analizi için verileri kodlamışlardır. İki araştırmacı yaptıkları kodlamaları karşılaştırmak için bir toplantı düzenleyip kodları, kategorileri ve temaları düzenlemişlerdir. Elde edilen düzenlemeler elle yapılmış olup daha sonra bu içerikler Word belgesi olarak nitel analiz programı MAXQDA 2022 ile görselleştirilmiştir. Her katılımcının kültüre göre farklı cevaplar verdiği temalarda içerik zenginliğini betimleyebilmek adına Kod Bulutu kullanılmış, frekans sayısının arttığı kodlarda Kod İlişkileri Tablosu ve Belge Özet Tablosu kullanılmıştır. Bulgularda okuyucunun daha detaylı bilgi elde etmesine yönelik ham verilerden alıntılar da yapılmıştır.

Geçerlik ve güvenilirlik

Araştırmada *tutarlılık* sağlamak amacıyla iki araştırmacının kodlamalarının uyuma katsayısını bulmak için Miles and Huberman (1994)[Güvenirlik = Görüş Birliği / (Görüş Birliği + Görüş Ayrılığı)] formülü kullanılmıştır. Katsayının %80'in üzerinde olması kodlamalarının tutarlı olduğunu göstermektedir. İki araştırmacının analizlerinin katsayı hesaplaması % 83 çıkmıştır. Bu değer araştırmacıların analizlerinin tutarlı olduğu biçiminde yorumlanabilir. Araştırmanın teyit edilebilirliğini sağlamak için bütün veriler ve analizler başka araştırmacıların inceleyebileceği (katılımcıların kimlikleri gizli tutularak) şekilde dijital ortamda arşivlenmiştir. Ayrıca teyit edilebilirlik açısından bulgular kısmı katılımcılarla paylaşılmıştır. Araştırmada elde edilen bulgular Türk kültürü alanında uzman bir Profesör doktor tarafından tutarlılık incelemesine tabi tutulmuştur. Araştırmada aktarılabirlik sağlamak için elde edilen veriler ayrıntılı betimlenmiş, görselleştirilmiş ve ham verilerden alıntı yapılmıştır.

Bulgular ve Yorumlar

Araştırmada elde edilen bulgular temalar, kategoriler ve kodlar hâlinde görselleştirilerek sunulmuştur. Elde edilen bulgulara dair yorumlara yer verilmiştir.

Kazak ve Türk öğrencilerin Türk kültürüne ilişkin farkındalıkları üzerine yapılan bu araştırmanın verilerinden elde edilen bulgular üç tema etrafında toplanmıştır. Bu temalar: (1) Türk kültürüne ait öğeler, (2) Türk kültüründe yaşam tarzı, (3) Türkçenin sözlü ve yazılı ürünleridir. Toplam üç tema dokuz kategori altında elde edilen kodlar görselleştirilerek sunulmuştur. Her katılımcının farklı görüş bildirmesi sonucu ortaya çıkan kodların farklılaşması nedeniyle frekans değeri alınmamıştır ancak birden fazla katılımcının belirttiği kodlarda elde edilen değer grafiksel olarak sunulmuştur.

Araştırmanın birinci alt problemi, “Kazakistanlı öğrenciler ile Türkiye’de yaşayan öğrenciler Türk kültürüne ait öğeler hakkında neler bilmektedir?” sorusuna ilişkin elde edilen verilere yapılan içerik analizinde ortaya çıkan tema, kategori ve kodlar aşağıda sunulmuştur.

TEMA 1: TÜRK KÜLTÜRÜNE AİT ÖGELER

KATEGORİ 1: Türk Kültürüyle İlgili İlk Akla Gelenler

Kod Bulutu 1. Türk Kültürüyle İlgili İlk Akla Gelenler

Türkiye’de yaşayan Türk öğrencilerin Türk kültürü denildiğinde ilk akla gelen pek çok kavram bulunmaktadır. Bu konuda kültürümüzde sevgi ve saygının önemli olması, bağımsızlığımıza düşkün olma, yemekler gibi kodlar dikkati çekmektedir. Kod bulutu bu konuda ilk akla gelenleri görsel olarak özetlemekle birlikte katılımcıların görüşme sorularına verdiği cevaplardan ham veriler de aşağıda sunulmuştur.

İçine doğduğum yaşam tarzı aklıma gelmektedir çünkü hayatımın büyük bir bölümünü şekillendiren değerleri Türk kültürü oluşturmaktadır. K26

Bağımsızlık gelir çünkü tarih boyunca Türkler milli kimliğini korumuştur ve asimile olmamışlardır. Bu husus da beni etkilemiştir. K28

Medeniyet gelir. Çünkü Türkler uzun yıllar boyunca dünyanın farklı yerlerinde yaşamış ve diğer toplumlari da etkilemiş şanlı bir millettir. K33

Birlik ve beraberlik. Çünkü dünyanın neresinde olursa olsun Türkler birbirlerini buluyor ve birbirlerine arka çıkıyorlar. K35

Türk kültürüne ait öğeler teması kapsamında Kazak öğrencilerin ilk aklına gelen kavramlar da aşağıda Kod Bulutu'nda görselleştirilmiştir. Kazak öğrencilerin de Türkiye'deki öğrenciler gibi millî ve manevî değerlere değinmesinin yanı sıra Türk tarihindeki şahsiyetlere de vurgu yaptığı görülmektedir.

Kod Bulutu 2. Kazaklarda Türk Kültürüyle İlgili İlk Akla Gelenler

K4 Kodlu katılımcının cevabına bakıldığında da Türk kültürünün Türkiye ve Türkiye dışında özellikle yemek kültürü üzerinden paylaşıldığı anlaşılmaktadır.

Türk kültürü" çok geniş bir kavram. Türkiye ve Türkiye dışındaki diğer devletlerde yaşayan Türk boylarını da hesaba kattığımızda Türk kültürü daha da zenginleşiyor. Türkiye ve Türk kültürü denince genelde ilk akla gelen çay ile kahve, lokum ile baklava, yani yemek / mutfak kültürü oluyor. Onun dışında gölge oyunu, Hıdırellez, ebru sanatı ve el sanatları da

ilk akla gelenlerdendir. Ayrıca Türk müziği, çalgıları ve icra sanatları da kültürün birer parçalarıdır. K 4

Her iki gruptaki katılımcıların Türk kültürü denince ilk akla gelen kavramların ortak noktası yemek kültürü ve bağımsızlığa verilen önem olması yanı sıra Kazak öğrencilerin Atatürk gibi önemli şahsiyetleri de belirtmeleri dikkate değer bir veridir. Türk kültürüne ait öğeler teması kapsamında katılımcılara Türk kültüründeki semboller sorulmuştur. Türkiye’de yaşayan Türk öğrenciler bu konuda zengin verilerle dolu bir kod bulutu oluşmasına yönelik cevaplar vermişlerdir.

KATEGORİ 2: Türk Kültürüyle İlgili Semboller

Kod Bulutu 3. Türk Kültürüyle İlgili Semboller

Katılımcılar özellikle renkler, rakamlar, tamgalar, dinî semboller ve sanat eserleriyle ilgili örnekler vermiştir. Bu sembollerle ilgili ham veriler katılımcıların Türk mitolojisi hakkında da bilgisi olduğunu göstermektedir.

Taşların dili, Tamgalar, İslamiyet ve Sembolleri, Halı, kilim, Şamanlık sembolleri ... K 44

Kilimlere yapılan çeşitli desenler var ve o desenler birer anlam taşıyor. Mesela bereket deseni. K48

Lale, hat sanatı, kurt, hilal, çoğunlukla kırmızı ve yeşil renkler kültürümüzün sembolleri olarak aklıma gelenler. K41

Ay, yıldız diyebilirim. Bayrağımızdan dolayı aklıma ilk gelen semboller bunlar. Turkuaz rengi de yine içinde Türk kelimesi geçtiği için Türk kültürü ile bağlantısı olduğunu söyleyebilirim. K31

Kırmızı renginin kötülüklerden uzak tutmak için kullanıldığını duymuştum. Örneğin gelinin eline kına yakılması, beline kırmızı kurdele bağlanması, kırmızı bindallı giydirilmesi vs. vs. K35

Mitolojik öğelerden olan Albastı karakterini/sembolünü ve Çift başlı kartalı biliyorum. K36

Kazak katılımcıların Türk kültürüne ilişkin sembollere verdikleri cevaplar Kod Bulutu 4’te özetlenmektedir.

Kod Bulutu 4. Kazaklarda Türk Kültürüyle İlgili Semboller

Kazak katılımcılar da renkler, sayılar, hayvanlara değinirken Hıdırellez Bayramı’nın bu kod bulutunda dikkati çektiği Türkiye’deki katılımcıların bu koda değinmediği görülmektedir. Kazak katılımcıların ham verileri aşağıdaki gibidir.

Kırmızı reng ve mavi reng Türk kültüründe en önemli ve anlam ifade eden renklerdir. Mavi ve kırmızı renkler Türklüğü, savaşı, dökülen kanları Türk halkının savaşmış ve mücadele etmiş bir halk olduğunu, kanıtlayan önemseyen unsurlardandır. Ayrıca Türk kültüründe 13 rakamının uğursuzluk getirdiği düşünülmektedir. K 9

Örneğin, 40 sayısı. Bu sayı dini, çeşitli ritüellerde ve sözlü anlatım geleneği masallarda belli bir ifadeye kuvvet kazandırmak için de kullanılır. Renklerde beyaz, temizliği, gerçekliği ve fikir hürriyetini temsil eder. K17

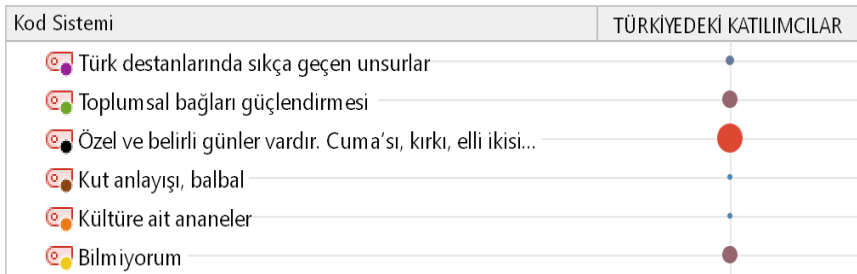
Türk kültürüne ait öğeler teması altında elde edilen kodlara bakıldığında gerek katılımcıların ilk aklına gelen kavramlar olsun gerekse de Türk kültürünün sembolleri hakkında bilgileri olsun Kazak ve Türk öğrencilerin ortak tespitleri olduğu anlaşılmaktadır. Türkiye’de eğitim gören Kazak öğrencilerin sadece günlük kavramlar değil tarihî şahsiyetler hakkında da bilgisi olduğu anlaşılmaktadır. Her iki grubun da Türklerin bağımsızlığına verdiği öneme vurgu yapması karakteristik bir bulgudur.

Araştırmanın ikinci alt problemi “Kazakistanlı öğrenciler ile Türkiye’de yaşayan öğrenciler Türk kültüründe yaşam tarzına ilişkin neler bilmektedir?” olup bu problem bağlamında sorulan görüşme sorularından elde edilen verilerin içerik analizi sonucu Türk Kültüründe yaşam temasına ulaşılmıştır. Bu tema kapsamında dört alt kategori ortaya çıkmıştır. Bu kategoriler:

(1) Türklerde doğum, düğün ve ölüm, (2) Türk mutfağına özgü yemekler, (3) Türk kültürünün maddî ve manevî unsurları ve (4) Öğrencilerin memleketleri ve bu yerlerin kültürel özellikleridir.

TEMA 2: TÜRK KÜLTÜRÜNDE YAŞAM TARZI

KATEGORİ 1: Türklerde doğum, düğün ve ölüm kategorisine ilişkin kodlar ve bu kodların frekans değerleri sonucu oluşan grafiksel gösterim aşağıda sunulmuştur.

Kod Sistemi 1. Türklerde doğum, düğün ve ölüm

Bu grafikte görselleştiren kodlara bakıldığında,

“Doğum, Türk destanlarında sıkça geçen unsurdur. Örnek olarak Oğuz Kağan destanı verilebilir. Düğün, Türk kültüründe şenliği temsil eder. Ölüm, Türk kültüründe ahiret hayatına geçiş basamağı olarak kabul edilir. Sagular da ölümle ilgili üzüntüyü yansıtır.” Görüşü tekrar edilmiştir (n=3) “Bunlar ile

ilgili özel ve belirli günler vardır. Cuma'sı, kırkı, elli ikisi gibi günleri kapsar. Doğum ve ölümlerde bu günler önemlidir." (n= 10) "Doğumun ad günü olarak kutlanmasını ve ölümden sonra yas tutma geleneğini biliyorum. Toplumsal bağları güçlendirmesi açısından önemlidir." (n=5) diyen katılımcıların sayısı parantez içinde verilmiştir. Bunun yanı sıra "Bilmiyorum (n=4)" cevabı verenler de olmuştur, "Kültüre ait ananeler (n=4)", "Kut anlayışı, balbal (n=1)", "Bildiğim kadarıyla İslamiyet'ten önce de Türkler ölüleri toprağa gömüyordu. Yas tutma adetleri vardı. (n=1)" Bu ham verilerden kodlanan Kod Sistemindeki kodlara yönelik ham verilere aşağıda yer verilmiştir.

Düğünler hakkında birkaç bir şey biliyorum. Düğünlerimize çok fazla değer yüklüyoruz. Kız isteme, kına, nişan, söz, düğün gibi çok aşamadan oluşuyor. Ölümle ilgili de diyebilirim ki cenazelerde helva dağıtılması ölen kişinin ruhuna gideceğine inanılması ile alakalı aslında. Bir çocuk doğduğunda Mevlut okutulması da dini açıdan önemli. Mevlut ölen kişinin ardından da okutuluyor. Hatta kırkı çıkmak diye bir ifademiz de mevcut. Bir kişi öldükten kırk gün sonra Mevlut okutulup yemek dağıtılması dini açıdan etkiliyor olabilir. K 31

Doğum zor olursa bir fincanın içine su konup, Kuran'dan ayet okunur. Buna "fincan yazdırma" denir. Daha sonra kadının kocası çağrılır. Kadına kocasının elinden dökülen sular içirilir. Doğumdan sonra bebeğin göbeği kesilir ve geline pekmez, yağ ve ceviz karışımından yapılan hapsa içirilir. Doğum yapılan eve üç gün yemek getirilir. Ölünün çenesi çatılır. Kuran okunur. Bunlar bitince sevenleri ağıtlar söyler. Ölü evine üç gün yemek getirilir. Evde devamlı Kuran okunur. Türklerde kız istemeye gelen erkeğe tuzlu Türk kahvesi verilir. Kınada gelin ağlatılmaya çalışılır. Düğün öncesi gelinin erkek kardeşleri veya babası gelinin beline kırmızı bir kurdele bağlar. K 23

Yeni doğmuş bir bebek tertemiz masum, günahsız görülür. Mevlut dış buğdayı gibi etkinlikler yapılır. Düğünler de toplumumuzda önemli bir yer tutar. Kız isteme, kına geceleri, dans ve halk oyunları önemli bir yer tutar. Ölümle de bir o kadar hüznüldür. Ölümlere saygı duyulur ve gerekleri yerine getirilir. K43

Tasau Kesu
Ad Koyma
Kız İsteme
Umay Ana
Beşik toy
Sünnet Düğünü
Bel Kuda
Kız İsteme Gelenekleri
Kına Gecesi
Ölümü Duyurmak
Cenaze Törenleri
Yas Tutma

Kazaklarda doğum, düğün ve ölüm

Kod Bulutu 5. Kazaklarda doğum, düğün ve ölüm

Kazakların kod bulutunda görülen kavramların Türkiye'deki uygulamaları da mevcuttur ancak Tasau Kesu ve Bel Kuda Kazaklara özgü geleneklerdir. Ham verilerde de sıklıkla geçen Tasau Kesu ilk adım töreni çocuklar ilk adım attığında bacaklarına bağlanan bir kurdelenin kesilmesidir. Bel Kuda ise Türkiye'de beşik kertmesi olarak geçen geleneğin başka bir versiyonudur. Katılımcılar doğum, düğün ve ölümle ilgili gelenekleri şu şekilde açıklamıştır:

Geçiş dönemleri veya üç eşik olarak adlandırılan doğum, düğün ve ölüm ile ilgili inanç ve uygulamalar toplum yaşamında önemli bir yer tutmaktadır. Bu inanç, uygulama ve pratikler Şamanizm, Animizm, Budizm ve Manihaizm gibi inanç sistemlerinden etkilenerek Türklerin İslamiyet'i kabul etmesinden sonra yeniden şekil almıştır. Yukarıda belirttiğim gibi tusau kesu, ad koyma, çocukları koruyan Umay Ana, kız isteme gelenekleri mevcuttur. K14

Doğumla ilgili gelenekler: İsim verme geleneği, bebeği yıkama geleneği, Kırkından çıkarma geleneği, Beşik Toy (beşiğe koymak), Köstek kesme (tusaukeser), sünnet düğünü, evlilikle ilgili gelenekler: Bebekken atastırma gelenekleri, Bel Kuda, Beşik Kuda, Kız isteme, Nişan töreni, Kına gecesi, Büyük düğünler. Ölümle ilgili gelenekler, Ölümü duyurmak, Estirtu, Cenaze törenleri, Yas tutma (üç günlüğü, yedisi, kırk günlüğü, yüz günlüğü), As vermek vd. K17

Ad koyma, Doğum günü eski Türklerde törenle kutlanırdı. Dede Korkut hikâyelerinde de bunun örnekleri vardır. K22

Türk kültüründe yaşam tarzında yemekler büyük öneme sahiptir. Bu kategori altında birbirine benzer iki kod bulutu ortaya çıkmıştır.

KATEGORİ 2: Türk mutfağına özgü yemekler

Kod Bulutu 6. Türk Mutfağına Özgü Yemekler

Kod bulutunda yer alan yemeklerin kültürümüzce bilinen yemekler olmasının yanı sıra Türkiye'deki farklı bölgelere özgü yöresel yemekler olduğu dikkati çekmektedir.

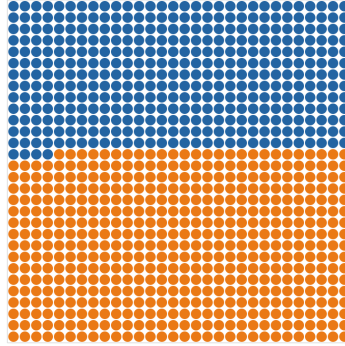
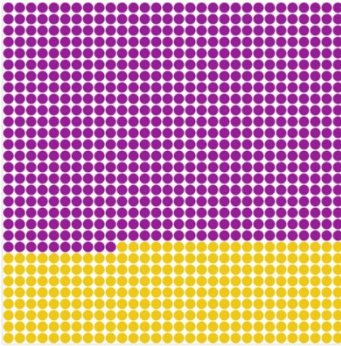

Kod Bulutu 7. Kazaklarda Türk Mutfağına Özgü Yemekler

Kazakların Türk mutfağına özgü yemeklerle ilgili verdikleri kodlarda çorbalar dikkati çekmektedir.

Orta Asya Türklerinin içecek ve yiyecekleri çoğunlukla at ve koyun ile alakalı olduğunu biliyorum. Örneğın kimiz, narin beshbarmah. Sarma ve benzeri Osmanlı dönemi yemekleri ise hala Türk yemeği olarak tartışılır. K34

KATEGORİ 3: Türk kültürünün maddi ve manevi unsurları

Belge Portresi 1. Maddi ve Manevi Unsurlar

Mor: Kazaklarda Maddi Unsurlar, Sarı: Kazaklarda Manevi Unsurlar

Mavi: Türkiye’de Maddi Unsurlar, Turuncu: Türkiye’de Manevi Unsurlar

Yukarıda yer alan Belge Portresi katılımcıların maddi ve manevi unsurlarla ilgili kodlarının görselleştirilmesi sonucunda oluşturulmuştur. Mor ve sarı renkli portre Kazak katılımcıların kodlarını görselleştirirken, mavi ve turuncu renkli portre Türkiye’deki katılımcıların kodlarını temsil etmektedir. Aşağıda Kazak ve Türk katılımcıların maddi ve manevi unsurlara ilişkin verdikleri cevapların kodları sıralanmıştır. Portede de renklerle temsil edildiği gibi manevi unsurlarla ilgili Türk katılımcılar daha fazla yanıt vermişlerdir. Kazak katılımcıların maddi unsurlarla ilgili ağırlıklı cevaplar verirken Türk katılımcılarda manevi unsurlar ağırlıklı cevaplardır.

KAZAKLAR

Maddi unsurlar	Manevi unsurlar
Hoca Ahmet Yesevi Türbesi	Düğün, Ölüm, Sünnet, Kına Törenleri
Ahlat Mezar Taşları	Bayram
Atatürk'e Adanmış Anıtlar	Nevruz Kutlamaları
Orhun Yazıtları	Bataşar Geleneği
Karahanlı Mimarisi	Göktanrı
Aslan Baba Türbesi	Şamanizm
Karahan ve Ayşe Hanım Türbeleri	Dil
Şeki Han Sarayı	Din
Cengiz Han Heykeli	Meddahlık
Munara ve balballar	Misafirperverlik
Dolmabahçe ve Topkapı Sarayları	
Köprüler, Kaleler, Müzeler	
Ebru Sanatı	
İhlamur Baskı Yapımı	
Yemek Kültürü	

Çay Kültürü

Masallar

Kitaplar

TÜRKİYE'DEKİLER

Bursa Ulu Camii	Çaput Bağlama,
Yağbasan Medresesi	Ölünün Karnına Bıçak Koyma
Topkapı Sarayı	Kız İsteme
Kaleler	Bayram Ziyaretleri
Bayraklar	Kandil Geceleri
Malabadi Köprüsü	Düğün, Kına Gecesi, Dini Bayramlarımız
Sultan Ahmet Camii	Al Ruhü
Mimar Sinan'ın Eserleri	Küt İnancı, Turan Taktiği, Tuğ, Kavuk, Çadır
Topkapı Sarayı vb.	Düğünler, Çeşitli Yöresel Halk Oyunları, Yöre Ağızları, Yöresel Yemekler
Selimiye Camii	Büyüklerimize Saygılı Davranmak, Törenler, Bayram Ziyaretleri
Galata Kulesi	Genelde Evlenen Kadınlara Kırmızı Kurdele Bağlanması
Ayasofya Camisi	Asker Evlerine Ziyarete Gidilmesi
İshak Paşa Sarayı	Dini Bayramların Kutlanması
Anıtkabir	Kız İsteme Törenleri
Rumeli Hisarı	
Balballar, Saraylar, Hamamlar, Kümbetler, Medreseler	

Göbekli Tepe, Çatalhöyük	Alacahöyük,	Cenaze Törenleri Türkler Vatanına İhanet Etmez.
Orhun Abideleri, Bağdat Medresesi, Fatih Külliyesi, Topkapı ve Dolmabahçe Sarayları		Ahilik Büyüklere Saygı
Çifte Minareli Medrese		El Öpme Bacak Bacak Üstüne Atmama Ayağa Kalkma

Katılımcıların ham verilerinden bazı örnekler aşağıda sunulmuştur:

Aslan Baba Türbesi, Hoca Ahmet Yesevi Türbesi, Emir Timur Türbesi, Dolmabahçe Sarayı, Topkapı vd. Kazak ve Kırgızlarda çocuğun ilk 40 gününü kutlama geleneğine "Kırkınan Şıgaru", "Kırkın Çıgaru" denir. Geleneğe göre annesinin bebeğe özel bir gömlek dikmesi gereklidir. Gömlek saygın insanların eski kıyafetlerinin parçalarından (40 parça) oluşmuştur. Kazak geleneğine göre, yirmi beş yaşına girmeyen gençler kurt derisinden yapılan işiki (giyim) giymemişlerdir. Çünkü, kaskır işik, genç bir adamın gücünü alıp onu hasta edebilmiş. K1

Türkistan Ahmet Yesevi Türbesi, Kırgızistan'da Munara ve balballar, Azerbaycan'da Şeki Han Sarayı, Moğolistan'da Cengiz Han heykeli vs. Ölü gömme adetleri, Nevruz kutlamaları vs... K 22

Manevi kültür kısaca; inançlar, değerler, semboller, normlar şeklinde ifade edilebilir. Maddi kültür ise, kısaca manevi kültürün dışındaki kültürel unsurlar olarak tarif edilebilir. İnsanların yaptıkları aletler, kullandıkları malzemeler, giyim-kuşamları, yemekleri, müzikleri vb.

Türkiye'nin en İyi Mimari Eserleri:

Ayasofya

Selimiye Camii

Süleymaniye Camii

Topkapı Sarayı

Galata Kulesi

Edirne II. Beyazıt Külliyesi vb. K23

KAZAK VE TÜRK ÖĞRENCİLERİN TÜRK KÜLTÜRÜNE İLİŞKİN FARKINDALIKLARI ÜZERİNE BİR DURUM ÇALIŞMASI

Osmanlı dönemi eserleri, Mimar Sinan eserleri, Selçuklu zamanı yapılar vb. manevi unsur olarak pencere önüne konulan çiçekler, ipek mendillere damlatılan ve anlamı olan çiçek kokuları vb. K 27

Mimari eser değil de paramızı örnek verebilirim. Her kâğıt paranın üzerinde önemli bir düşünür ya da bilim insanının olması kültürümüzün yansımaları olarak değerlendirilebilir. Halk oyunlarımız, türkülerimiz, kız isteme gibi adetlerimiz, düğünlerimiz, asker uğurlamalarımız manevi unsurlara örnek verilebilir. K31

Devlet yönetimi, hukuk yapısı, ordu düzeni ve dini inancı, örf ve adetler, sanat... K46

Türk Kültüründe Yaşam Tarzı temasının dördüncü kategorisi katılımcıların memleketleri ve bu yerlere özgü kültürel özelliklerdir. Kazak katılımcılar ülke adı olarak Kazakistan cevabı vermiştir. Türkiye'deki katılımcılar "Nerelisiniz?" sorusuna hangi memlekettten olduklarını belirtmişlerdir. Bu nedenle sadece Türkiye'deki katılımcıların Kod Bulutu üretilmiştir.

KATEGORİ 4: Öğrencilerin Memleketleri ve Bu Yerlerin Kültürel Özellikleri

Kod Bulutu 8. Türkiye'deki Öğrencilerin Memleketleri

Kod bulutunda her katılımcının farklı bir şehirden olduğu ve 24 farklı yerin geçtiği görülmektedir. Katılımcıların kendi memleketlerine ilişkin örnek verdikleri kültürel özelliklere aşağıda yer verilmiştir.

Kırşehirliyim: *Kırşehir'de Ahilik kültürü devam etmekte. K36*

Osmaniyeliyim: Karatepe Aslantaş açık hava müzesi bulunur. Tarihi açıdan önemli bilgiler barındırır. Kültürel mirastır. Yer fıstığı meşhurdur. K39

Amasyalıyım: Ferhat ile Şirin Amasya'nın önemli sembollerindedir. Amasya' da bayramlarda ve düğünlerde yöresel yemek olan keşkek yapılır, haşhaşlı çörek ikram edilir. K41

Adanalıyım: Sabah kahvaltısında ciğer yenir. Gece paça ya da şırdan yenir. Her pazar, mangal günüdür. Yazın yöresel olan bici bici isimli soğuk tatlı yenir. Bazı bölgelerde mevsim temizliği abartılır ve tüm ev suyla yıkanır. K43

Ağrı: İshak Paşa Sarayı. İlk kalorifer sisteminin kullanıldığı yapı. Ağrı Dağı. Türkiye'nin en büyük dağı. Ağrı Dağı Milli Parkı, Türkiye'nin en büyük milli parkıdır. K44

Araştırmanın üçüncü alt problemi “Kazakistanlı öğrenciler ile Türkiye’de yaşayan öğrenciler Türkçenin sözlü ve yazılı ürünleri hakkında neler bilmektedir?” sorusudur. Bu alt problem kapsamında elde edilen verilerin içerik analizi sonucu üçüncü tema Türkçenin sözlü ve yazılı ürünleri ortaya çıkmıştır. Bu tema altındaki kodlar üç kategoride özetlenmiştir: (1) Türk destanları, (2) Orhun Abidelerinin Türk dünyası için önemi, (3) Türkçenin farklı lehçelerinde kullanılan sözcüklerdir.

TEMA 3: TÜRKÇENİN SÖZLÜ VE YAZILI ÜRÜNLERİ

Bu tema altında ele alınan ilk kategori Türk destanlarıdır. Türk destanlarına ilişkin Kod Bulutu aşağıda sunulmuştur.

KATEGORİ 1: Türk destanları

Kod Bulutu 9. Türkiye’deki Katılımcıların Türk Destanları ile ilgili yanıtları

Türkiye’deki katılımcıların Türk destanlarını Türk Kültür coğrafyasındaki önemli tarihsel dönemlerden bildikleri anlaşılmaktadır. Kodlar arasında yer alan Çanakkale Destanı ise Anadolu coğrafyasına özgü bir kod olarak dikkati çekmektedir.

Katılımcı K 23 ‘ün de ham verilerde belirttiği gibi her iki gruptan gelen cevapların kodları ortak destanları ortaya koymaktadır.

Türklerin ilk dönem edebî eserleri olan Yaratılış, Alp Er Tunga, Oğuz Kağan, Ergenekon, Türeyiş ve Göç destanları bugünkü bütün Türk Cumhuriyet ve Topuluklarının ortak destanlarıdır.

Kod Bulutu 10. Kazak Katılımcıların Türk Destanları ile ilgili yanıtları

Kod Bulutu 10’da yer alan “Kabılandı, Alpamiş Batır, Kız Jibek, Kabanbay Batır, Kambar Batır” gibi destan kodlarının coğrafi farklılıklardan kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

KATEGORİ 2: Orhun Abidelerinin Türk dünyası için önemi

Türkçenin sözlü ve yazılı ürünleri teması altında ele alınan ikinci kategori OrhunAbidelerinin Türk dünyası için önemidir. Bu kategori kapsamındaki yanıtlara bakıldığında Türkiye’deki katılımcıların altı farklı kodla açıklama yaptığı görülmektedir. Elde edilen kodların frekanslarına göre oluşturulan grafik aşağıda sunulmuştur.

Kod Sistemi	TÜRKİYEDEKİ KATILIMCILAR
Orhun Abidelerinin Türk Dünyası için Önemi	
Göktürklerin kendi alfabesi "Kök Türk Alfabesi" ile yazılmıştır	
Türk hitabet sanatının ilk örnekleri olarak kabul görür.	
Türk milletinin kimliğini, sosyal devlet anlayışını yansıtır.	
Döneminin yaşamı hakkında bize ipuçları verir.	
Türk adının geçtiği ilk yazılı metindir.	

Kod Sistemi 2. Türkiye'deki Katılımcıların Orhun Abideleri ile ilgili Görüşleri

Grafikte yer alan kodlara bakıldığında;

Türk adının geçtiği ilk yazılı metindir. (n=20)

Türk kültür ve tarihinin başlangıcı bilinen en önemli yapılarından biridir. Tarihin aydınlatılması ve üzerinde Türk kültürüne dair bilgilerin yer alması açısından önemlidir. Döneminin yaşamı hakkında bize ipuçları vermesi nedeniyle Türk tarihine ışık tutan bir eserdir. (3)

Türk edebiyatının sözlü dönemdeki ilk örnekleridir. Türk milletinin benliğini, kimliğini, sosyal devlet anlayışını yansıtır. (1)

Türk hitabet sanatının da ilk örnekleri olarak kabul görür. (1)

Göktürklerin kendi alfabesi olan "Kök Türk Alfabesi" ile yazılmıştır. (1)

Kod Sistemi	KAZAKİSTANLI KATILIMCILAR
Orhun Abidelerinin Türk Dünyası için Önemi	
Bengü Taşlar Türk adının geçtiği ilk yazılı eserlerdir.	
Bilmiyorum	

Kod Sistemi 3. Kazakistanlı Katılımcıların Orhun Abideleri ile ilgili Görüşleri

Kazakistanlı katılımcılardan 22'si Bengü Taşlar Türklerin ilk yazılı eserleridir derken 2 kişi bilmiyorum cevabını vermiştir.

Eski dönemlerde yaşamış Türklerin kültürünü, yaşayış tarzını, hayata bakış açılarını, hayat felsefelerini bizim gözlerimizin önüne çok güzel bir şekilde seriyor. Çok fazla bilgi içerikli. Onlar sayesinde geçmişten çok güzel ve faydalı bir şekilde bilgi sahibi olabiliyoruz. K31

KAZAK VE TÜRK ÖĞRENCİLERİN TÜRK KÜLTÜRÜNE İLİŞKİN FARKINDALIKLARI ÜZERİNE BİR DURUM ÇALIŞMASI

Türklerin ilk anlam ifade eden yazılı kitabeleri. Türklerin nasıl yaşamaları gerektiği ile ilgili nasihatler veriyor. Atalarımızı daha iyi anlamamız için önemli olduğunu düşünüyorum. K37

Devletin yıkılış sebepleri ve Çin entrikaları anlatılmakta, birlik ve beraberliğin önemi vurgulanmaktadır. Orhun Kitabelerinde hükümdarın millete hesap vermesi, devlet ve halkın karşılıklı olarak görevlerinin belirtilmesi Türk devlet anlayışı hakkında fikir vermektedir. K 29

KATEGORİ 3: Türkçenin farklı lehçelerinde kullanılan sözcükler

Türkçenin farklı lehçelerinde kullanılan kelimelere ilişkin Veri Özet Tablosu aşağıda sunulmuştur.

Veri Özet Tablosu 1. Türkçenin farklı lehçelerinde kullanılan kelimeler

Veri Özet Tablosu		
Katılımcılar	Kazakistanlı	Türkiye
Bildikleri lehçeler	Kazakça Çuvaşça Tatarca Azeri Türkçesi, Başkurtça	Azeri Tartarca, Türkçesi
Sözcük bilen bilmeyen sayısı	4 Kişi Bilmiyor. 20 Kişi Biliyor.	20 Kişi Bilmiyor. 4 Kişi Biliyor.
Bildikleri örnek sözcükler	Kazakça Қайдан боласың(nerelisin?), Бас(baş), көз(göz), құлак(kulak), ауыз(ağız), мұрын(burun), тіл (dil), тіс(diş), қас(kaş), шаш (saç), сақал(sakal), мойын (boyun), бел(bel), қол (kol), пармақ(parmak), аяқ (ayak), тері(deri), тамыр (damar), қан(kan), қанат(kanat) ,at(at), күн(gün), altyn(altın), kumis(gümüş), jastyk(yastık),	Garındaş (kardeş) Bolsun(olsun) Balaban (büyük) bala (çocuk) Mışık (Kedi) AşGana (mutfak) Reşber(çiftçi) Arumusun? (iyimisin) Toy (düğün) Bunlar tatarca olarak bizim köyde konuşulan lehçeden örneklerdir.

jylan (yılan), jyl (yıl), Gök (kök),
ağaç(agaş), ata(ata)

Kırgızca, anne - ана, abla - эже,
dağ - тоо, baba - ата, vatan -
мекен - Тәңірі (tanrı)

Cuvaşça "ilt" (duymak), "eher"
(eğer),

Kırgızca "keçinde, beşim"
(akşam), "sekirüü" (atlamak),

Başkurtça "urman" (orman),
"harı" (sarı), vd.

Yaxşı (Azerbaycan) - jaksı (KZ) -
Jakşı (KR) - iyi

Veri özet tablosu 1’de yer alan bulgular göstermektedir ki araştırmaya katılan Kazaklar Türkiye’deki Türklere nazaran daha fazla sözcük bilmektedir. Bu kategorideki ham veriler şunlardır:

Türkiye ve Azerbaycan Türkçesinde kullanılan düşmek kelimesi farklı anlamlar ve kullanıma sahiptir. Türkçede olumsuz anlam taşıırken (yere düşüp yaralanmak, incinmek, çakılmak) Azerbaycan Türkçesinde inmek gibi olumlu anlam ifade ediyor. K9

Çok bilmiyorum devlet adları belki mesela"Azja" bu demek Asya K18

Evet, Türkçenin çeşitli lehçelerinde kullanılmakta olan birçok kelimeyi biliyorum. Bu kelimelerin çoğu Türkçedir, zaman ve mekândan dolayı her lehçede farklı söylenmektedir. Bazı ortak kelimelerimiz inandığımız inançtan dolayı, Araplardan almışız. Birkaç kelime de komşu yaşadığımız halklardan gelmiş. Örneğin Kazak Türkçesinde "juwaldız" dediğimiz kelimeyi Türkiye Türkleri "çuvaldız" diye söylüyorlar. Kazak Türkleri edebiyata "adebiyet", Tatar Türkleri ise "adabiyat" demektedir. K11

*Azeri Türkçesi, Kırgız Türkçesi gibi diğer Türk lehçelerinde
Türkiye Türkçesindekiyle benzer sözcükler bulunmaktadır.
ör. benim(benim) K27*

SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Kazak ve Türk öğrencilerin Türk kültürüne ilişkin farkındalıkları üzerine yapılan bu araştırmanın verilerinden elde edilen bulgular üç tema etrafında toplanmıştır. Bu temalar: (1) Türk kültürüne ait öğeler, (2) Türk kültüründe yaşam tarzı, (3) Türkçenin sözlü ve yazılı ürünleridir. Toplam üç tema, dokuz kategori altında elde edilen kodlar görselleştirilerek bulgular bölümünde sunulmuştur. Araştırmada elde edilen sonuçlar alt problemlere göre şunlardır.

Araştırmanın birinci alt problemi, “Kazakistanlı öğrenciler ile Türkiye’de yaşayan öğrenciler Türk kültürüne ait öğeler hakkında neler bilmektedir?” sorusuna ilişkin sonuçlar:

Türkiye’de yaşayan Türk öğrencilerin Türk kültürü denildiğinde sevgi ve saygının önemli olması, bağımsızlığımıza düşkün olma, yemekler gibi kodlar dikkati çekmektedir. Kazak öğrencilerin de Türkiye’deki öğrenciler gibi millî ve manevî değerlere değinmesinin yanı sıra Türk tarihindeki şahsiyetlere de vurgu yaptığı tespit edilmiştir. Her iki gruptaki katılımcıların Türk kültürü denince ilk akla gelen kavramların ortak noktası yemek kültürü ve bağımsızlığa verilen önemdir. Türk kültürüne ait öğeler teması kapsamında katılımcılara Türk kültüründeki semboller sorulmuştur. Katılımcılar özellikle renkler, rakamlar, tamgalar, dini semboller ve sanat eserleriyle ilgili örnekler vermiştir. Kazak katılımcılar da renkler, sayılar, hayvanlara değinirken Hıdırellez Bayramı’nın kod bulutunda dikkati çektiği Türkiye’deki katılımcıların bu koda değinmediği görülmektedir. Özellikle Türklerin Gök Tanrı dininden getirdikleri inanışları İslamiyet’i kabul etikten sonra da yeni dinleriyle beraber çeşitli gelenekler olarak yaşatmaya çalışmaları (Kılıç, 2003), turkuaz ve kırmızı renklerinin bütün dünyada Türk adıyla tanınması özellikle yüzyıllarca nesilden nesile aktarılan Türk Kırmızısı boyama usulünün 17. yüzyılda Osmanlı topraklarında boyanan pamuklunun haslığı ve parlaklığı nedeniyle Avrupalı tüccarların dikkatini çekmiştir (Şahin, 2017). Birçok kültürün aksine Türkçede somutluk özelliği gösteren renklerin farklı anlamları mevcuttur. Tarih kitaplarında bütün bir şekilde işlenilmemiş ve dağınık şekillerde bulunan rengin bazen sevinç, uğur, mutluluk, aşk, sağlık, canlılık, huzur bazen de kötülük, hastalık, huzursuzluk, yas, ölüm, cenaze ve uğursuzluk gibi anlamlar ifade ettiği görülmektedir (Karataş, 2017).

Araştırmanın ikinci alt problemi “Kazakistanlı öğrenciler ile Türkiye’de yaşayan öğrenciler Türk kültüründe yaşam tarzına ilişkin neler bilmektedir?” olup bu problem bağlamında sorulan görüşme sorularından elde edilen

verilerin içerik analizi sonucu Türk kültüründe yaşam temasına ulaşılmıştır. Bu tema kapsamında dört alt kategori ortaya çıkmıştır. Bu kategoriler:

(1) Türklere doğum, düğün ve ölüm , (2) Türk mutfağına özgü yemekler, (3) Türk kültürünün maddi ve manevi unsurları ve (4) Öğrencilerin memleketleri ve bu yerlerin kültürel özellikleridir.

Türk kültüründe özel günler vardır, doğum, düğün ölüm gibi durumlarda bu önemli günlerde (cuması, kırkı gibi...) belirli sosyal paylaşımlar yapılır. Hem Kazak katılımcıların hem de Türk katılımcıların kodları ortak olmakla birlikte Tasau Kesu ve Bel Kuda gelenekleri Kazaklara özgü günlerdir. Bu özel günlerde ve yaşam tarzında sofranın kurmak büyük öneme sahiptir. Kodlarda adı geçen yemeklerin kültürümüzce bilinen yemekler olmasının yanı sıra Türkiye'deki farklı bölgelere özgü yöresel yemekler olduğu dikkati çekmektedir. Kazakların Türk mutfağına özgü yemeklerle ilgili verdikleri kodlarda çorbalar dikkati çekmektedir. Elde edilen bu sonucu Ermeçli'nin (2022, s. 162) araştırması şu şekilde desteklemektedir: Köklü bir geçmişe sahip olan Türk toplumunun geçmişten günümüze kadar doğum, sünnet, düğün, ölüm, asker uğurlama ve karşılama, hacı uğurlama ve karşılama, kandiller, cem törenleri, dinî bayramlar ve tabiat bayramları gibi birçok özel günde eğlence ve törenler düzenledikleri, törenlerin de başlıca unsurunun ritüel yemekler olduğu ve bu günler aracılığıyla insanlar bir araya gelir, sosyal bağlar güçlenir, birlik ve beraberlik duygusu artar, ortak değerler, gelenek ve görenekler pekişir ve kültür aktarımı sağlandığını ifade eder. Ayrıca yemek, sosyo-kültürel yönden toplumların kültürlerinde yer alan kendilerine has özelliklerini ortaya koyup kültür aktarımı ve toplumları kaynaştırma işlevlerini de yerine getirmektedir.

Türk kültürünün maddi ve manevi unsurları kategorisinde Kazak katılımcılar maddi unsurlarla ilgili ağırlıklı cevaplar verirken Türk katılımcılarda manevi unsurlar ağırlıklı cevaplar vermişlerdir. Selçuk'un (2018) Kazak kültüründe mezar geleneği hakkında yürüttüğü yüksek lisans tezinin sonuçları bu araştırmanın sonuçlarını desteklemektedir. Buna göre Kazak halklarında dini inanışlarla bağlantılı mekân anlayışı yaşam tarzının yansıması olarak yer almakta ve kutsal gördükleri insanların kabirleri üzerine türbeler yaptırılmaktadır. Bazı mezarların bulunduğu yerleri ziyaret mekânları hâline çevirmişlerdir. Olağanüstü gücü bulduğuna ve insanlara yardım ettiğine inanılan bu ulu kimselerin mezarlarını, dilek dilemek için ya da herhangi bir hastalığına şifa bulmak için ziyaret etmeyi âdet hâline getirmişlerdir. Bu ziyaret yerlerinin insanların birçok farklı yaklaşım, uygulama ve ritüeller gerçekleştirdikleri mekânlar olduğu görülmektedir. Bu ziyaret yerleri kod olarak çok fazla geçtiği için maddi unsurlar manevi

unsurlardan fazla görünümde bir grafik ortaya çıkmıştır. Ancak ziyaret kültürünün maneviyatla bağlantısı düşünüldüğünde iki kategoride kod bir arada yorumlanmalıdır.

Türk Kültüründe Yaşam Tarzı temasının dördüncü kategorisi katılımcıların memleketleri ve bu yerlere özgü kültürel özelliklerdir. Kazak katılımcılar ülke adı olarak Kazakistan cevabı vermiştir. Türkiye'deki katılımcılar "Nerelisiniz?" sorusuna hangi şehirden olduklarını belirtmişlerdir. Bu nedenle Türkiye'deki katılımcıların genel olarak her bölgeden olması veri zenginliği açısından çeşitlilik sağlamıştır.

Araştırmanın üçüncü alt problemi "Kazakistanlı öğrenciler ile Türkiye'de yaşayan öğrenciler Türkçenin sözlü ve yazılı ürünleri hakkında neler bilmektedir?" sorusudur. Bu alt problem kapsamında elde edilen verilerin içerik analizi sonucu üçüncü tema Türkçenin sözlü ve yazılı ürünleri ortaya çıkmıştır. Bu tema altındaki kodlar üç kategoride özetlenmiştir: (1) Türk destanları, (2) Orhun Abidelerinin Türk dünyası için önemi, (3) Türkçenin farklı lehçelerinde kullanılan sözcüklerdir.

Türkiye'deki katılımcıların Türk destanlarını Türk Kültür coğrafyasındaki önemli tarihsel dönemlerden bildikleri anlaşılmaktadır. Kodlar arasında yer alan Çanakkale Destanı ise Anadolu coğrafyasına özgü bir kod olarak dikkati çekmektedir. Türk milleti, hareketli yaşamı sebebiyle başından birçok savaş geçmiş ve destanların oluşması için gerekli olan olayları pek çok defa yaşamış bir millettir. Milletimiz göstermiş olduğu kahramanlıklarla sayısız destan meydana getirmiştir (Yılbir, 2006).

Kazak katılımcıların verdiği cevaplarda yer alan "Kabılandı, Alpamış Batır, Kız Jibek, Kabanbay Batır, Kambar Batır" gibi destan kodlarının coğrafi farklılıklardan kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Suleimenova (2018) yüksek lisans tezinde Kazak destanlarını çalışmıştır. Kız Jibek destanı millî süjeler üzerine kurulan sosyal-aşk içerikli destanlar grubuna aittir. Kazakların en eski lirik destan mirasıdır. Alpamış Batır bir kahramanlık destanıdır. Kazak topraklarında eskiden beri halk tarafından çok sevilen ve zevkle dinlenen bir destanıdır. Bu destanın çeşitli varyantları vardır. "Alpamış"ın diğer destanlardan farklı bir özelliği; sadece Kazaklarda değil aynı zamanda birçok Türk halkları arasında da var olmasıdır. Kambar Batır bir kahramanlık destanıdır. Destanın Kazaklar arasında 20 varyantının olduğu bilinmektedir.

Türkçenin sözlü ve yazılı ürünleri teması altında ele alınan ikinci kategori Orhun Abidelerinin Türk dünyası için önemidir. Kazakistanlı katılımcılardan 2'sinin Orhun Abidelerini bilmiyor olması dikkati çeken bir veridir. Orhun abideleri, Türk kültürü için ilk ve en önemli kaynaklardan biridir. Bu abidelerin hatırlanması, içinde bulunduğumuz yüzyılda kendini tanımlamakta

açmazlara düşebilen Türk toplumuna değerli seçenekler sunmaktadır (Demir, 2017).

Araştırma sonuçları göstermektedir ki araştırmaya katılan Kazaklar Türkiye'deki Türklere nazaran farklı lehçelerde (Kazak Türkçesi, Kırgız Türkçesi, Azeri Türkçesi, Çuvaşça) daha fazla sözcük bilmektedir. Karaca (2010) Kazak Türkçesi üzerine yazdığı çalışmasında Kazak Türkçesindeki kelime hazinesi ile ilgili durumun, diğer gelişimini tamamlamış Türk lehçelerinden farklı olduğunu ifade eder. Çünkü Kazak Türkçesinin bugünkü durumunda Rus dilinin etkisi, Türkiye Türkçesinde de farklı yabancı dillerin etkisi olmuş ve olmaya da devam etmektedir. Kültürel anlamda farklı dillerin etkisinin gençlerde yaygın olması sebebiyle Türk ve Kazak Türk'ü öğrenciler arasında farklılık olduğu biçiminde yorum yapılabilir. Çağdaş Türk lehçeleri arasındaki farklılıkların en önemli sebeplerinden biri katılımcıların farklı siyasî sınırlarda yaşıyor olmaları, diğeri de uzun tarihî süreçtir (Karaca, 2011) Coğrafi yakınlıkları sebebiyle Kazak Türklerinin diğer lehçelerden daha fazla kelime bildiği öngörülebilir.

ÖNERİLER

Araştırma sonuçlarından yola çıkarak aşağıdaki öneriler sunulmuştur:

Türk mitolojisinin kuşaklar arası aktarımı üzerine boylamsal çalışmalar yapılabilir.

Türk kültür coğrafyasındaki farklı ülkelerin yemek kültürü üzerine gastronomi araştırmaları yapılabilir.

Türk kültüründe yaşam tarzının farklı ülkelerdeki Türklere hangi değişkenlerin etkisiyle farklılaştığı üzerine araştırmalar yapılabilir.

Kazak toplumundaki çok dilliğin tarihsel ve sosyolojik temelleri üzerine bir araştırma yapılabilir.

KAYNAKÇA

Demir, S. (2017), "Türk Toplumunun Kültürel Belleği Bağlamında Orhun Abidelerini Yeniden Düşünmek: Taşın Bedeni ve Belleği." *Journal of History Culture and Art Research*, 6(2), 422-440.

Ermeçli, S. (2022), *Anadolu Sahası Türk Kültüründe Törensel Yemekler, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Göktaş, B. ve Çangal, Ö. (2023), Cezayirli Türkoloji Öğrencilerinin Türk Kültürüne Yönelik Farkındalıkları. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 12(1), 305-327.
- Güzel, A. ve Barın, E. (2020), Yabancı Dil Olarak Türkçe öğretimi, 3. Baskı, Akçağ Yay., Ankara.
- Horata, Osman (2017), “Türk Dünyası’nın Kültürel Ufukları: Tarihsel Bağlam İçinde Genel Bir Değerlendirme.” Bilig - Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi 82: 117-131.
- Karaca, O. S. (2010), “Kazak Türkçesinde Söz Dizimi Düzeyinde Rusça Etkisi.” Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic 5/2 s. 1192-1209.
- Karaca, O. S. (2011), “Çağdaş Türk Lehçelerinin Söz Varlığındaki Ortaklığa Karşılaştırmalı Bir Bakış.” Turkish Studies - International Periodical for The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 6/1, p. 1340-1352.
- Karataş, S. (2017), Türk Kültüründe Renkler Ve Karahüseyinli Köyü Örneği, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bülent Ecevit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kılınç, H.Ç. (2003), Türk Kültüründe İnanç ve İnanışlar, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Koca, S. K. (2017), Türk Kültürünün Gelecek Kuşaklara Aktarılmasında Sembollerin Önemi, *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Dergisi*, 5(11), s. 530-554.
- Koca, S. K. (2012), Türk Kültüründe Sembollerin Dili, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Miles, M. B., ve Huberman, A. M. (1994), *Qualitative Data Analysis* (2nd ed.) Thousand Oaks, CA: Sage.
- Selçuk, H. (2018), Kazak Kültüründe Mezar Geleneği ve Günümüzdeki Ziyaret Yerleri (Güney Kazakistan), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Suleimenova, A. (2018), Kazak Destanlarında Deyimler ve Türkiye Türkçesi Karşılıkları, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

- Şahin, D. (2017), Türk Kültürünün Avrupa'daki Etkileri ve Türk Kırmızısı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Arel Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tanrıbuyurdu, G. (2016), "Klasik Türk Şiirinde Bir Sembol Dili Olarak Kına." İnsan ve toplum bilimleri araştırmaların dergisi. Cilt 5, sayı 1, s. 102-115.
- Tazebay, İ. ve Akpınar, N. (2010), "Türk Kültüründe Bahçe." Bilig- Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, 54, s. 243-253.
- Topsakal, U.Ü. ve Topsakal, İ. (2019), "Fenomenolojik Bir Çalışma: Türk Kültüründe Kurt Kültü Üzerine Öğrenci Düşünceleri." Bilig- Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi. İlkbahar 2019, Sayı 89, ss. 77-94.
- Yılıbr, S. (2006), Türk Destanlarında İnanç ve İnanışlar, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2021), Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri, (12. Baskı). Seçkin Yayıncılık.
- Yozgat, S. (2019), Türk Mitolojisindeki Grafik Sembollerin Günümüz Logo Tasarımına Yansımaları: Kuş Figürü Örneği, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Аңдатпа

Бұл мақалада түрік мәдени кеңістігінде орналасқан екі елдің (Түркия мен Қазақстан) университет студенттерінің Түрік мәдениеті жайында хабардарлығы қарастырылды. Екі ел жастарының ортақ мәдени мұрамызды танып білуі тұрғысынан зерттеу жұмысының маңызы зор. Зерттеу жұмысы сапалық зерттеу моделіне негізделген кейс-стади әдісімен дайындалды. Зерттеудің жұмыс тобын ерікті түрде қатысқан 24 қазақ студенті мен 24 түрік студенті құрады. Зерттеу жұмысында интервью әдісі қолданылды. Алынған мәліметтер қол күшімен талданды және MAXQDA сапалық талдау бағдарламасында көрнекілендірілді.

Қазақ және түрік студенттерінің Түрік мәдениетінен хабардарлығы жайлы жасалған зерттеу жұмысының мәліметтерінен алынған нәтижелер үш тақырып аясында топтастырылды. Бұл тақырыптар: (1) Түрік мәдениетіне тиесілі элементтер, (2) Түрік мәдениетінде тұрмыс-салт, (3) Түрік тілінің ауызша және жазбаша мұралары. Екі топтағы қатысушылардың түрік мәдениеті дегенде ең әуелі ойыңызға не келеді сұраққа берген жауаптарының ортақ тұсы тағам мәдениеті мен тәуелсіздіктің маңызы болды. Қазақ қатысушылары мен түрік

катысушыларының кодтары ортақ болса да «тұсау кесу» және «бел құда» салттары қазақтарға тән. Мұндай маңызды күндері және тұрмыста дастархан жаюдың маңызы өте зор. Қазақтардың түрік асханасына тән тағамдарға байланысты берген жауаптарында сорпалардың ерекшеленіп алға шыққанын байқаймыз. Қазақтарда руханият тұрғысынан зиярат ету салтының кесенелермен байланысы есепке алынғанда материалдық және рухани элементтер қоса талданылуы қажет. Түрік дастандарына қатысты алынған нәтижелердің географиялық жағдайларға қатысты өзгеріп отыратыны байқалады. Зерттеу қорытындылары көрсеткендей, зерттеу жұмысына атсалысқан қазақтар Түркиядағы түріктерге қарағанда түркі тілдерін (қазақша, қырғызша, әзірбайжанша, чувашша) көбірек білетін болып шықты.

Кілтті сөздер: Түрік мәдениеті, университет студенттері, қазақтар, түріктер, өмір салты, тамақ мәдениеті

(Фахри ТЕМІЗІЙҮРЕК, Эрол БАРЫН, Өзлем БАШ. ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК СТУДЕНТТЕРІНІҢ ТҮРІК МӘДЕНИЕТІНЕН ХАБАРДАРЛЫҒЫ ЖАЙЫНДА БІР ЖАҒДАЯТТЫҚ ЗЕРТТЕУ)

Аннотация

В данной статье рассматривается уровень осведомленности студентов университетов двух стран (Турции и Казахстана) о тюркской культуре с учетом их общей культурной географии. Используя качественный исследовательский подход, исследование было разработано как тематическое исследование. Исследовательская группа исследования состоит из 24 казахских и 24 турецких студентов университетов которые добровольно приняли участие в исследовании. В исследовании был использован метод интервью. Полученные данные были проанализированы вручную и визуализированы в программе качественного анализа MAXQDA. Результаты, полученные на основе данных этого исследования осведомленности казахских и турецких студентов о тюркской культуре, были сгруппированы по трем темам. Этими темами являются: (1) элементы тюркской культуры, (2) образ жизни в тюркской культуре, (3) устные и письменные произведения тюркского языка. Общая точка первых понятий, которые приходят на ум, когда речь заходит о тюркской культуре среди участников обеих групп, - это культура питания и важность, придаваемая независимости. Учитывая связь культуры посещения с гробницами с точки зрения духовности у казахских тюрков, материальные и духовные элементы следует интерпретировать вместе. Результаты исследования

показывают, что казахи, участвовавшие в исследовании, знают больше слов на разных диалектах (казахско-турецкий, кыргызско-турецкий, азербайджано-турецкий, чувашский), чем турки.

Ключевые слова: Турецкая культура, студенты университета, казахи, турки, образ жизни, культура питания

(Фахри ТЕМИЗЙУРЕК, Эрол БАРЫН, Озлем БАШ. ПРИМЕР ОСВЕДОМЛЕННОСТИ КАЗАХСКИХ И ТУРЕЦКИХ СТУДЕНТОВ О ТУРЕЦКОЙ КУЛЬТУРЕ)

Yazar Katkı Oranı (Author Contributions): Fahri TEMİZYÜREK (%40), Erol BARIN (%30), Özlem BAŞ (%30)

Yazarların Etik Sorumlulukları (Ethical Responsibilities of Authors): Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Çıkar Çatışması (Conflicts of Interest): Çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

İntihal Denetimi (Plagiarism Checking): Bu çalışma intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir.

UDC 398(4/9); 801.8(4/9) DBTBL 17.71.91

Selin YAVUZ

Doktora Öğrencisi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı
Anabilim Dalı Türk Edebiyatı Bilim Dalı, Trakya, Türkiye (selinarabaci@yandex.com)
<https://orcid.org/0000-0003-4770-7049>

ŞUARÂ ve MÜVERRİHİN: KÂTİP ÇELEBİ’NİN FEZLEKE’SİNDEKİ TARİH MANZUMELERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME*

Öz: Osmanlı döneminde kaleme alınmış tarih eserleri, siyasi tarihi kronolojik olarak ele almakla birlikte ortaya çıktığı dönemin sosyolojik yapısı, devletin işleyişi, ekonomik gelişmeler, toplumun yaşayış biçimi ve bunların yanında edebî çevre ile ilgili bilgiler de verir. Bu sebeple Osmanlı tarihi araştırmalarının en temel kaynakları olmakla birlikte bu eserlerde, sosyal bilimlerin hemen her alanı için önem arz eden verilerle karşılaşmak mümkündür. Bu metinler müelliflerinin edebiyat ve özellikle şiirle yakından ilgili olmaları sebebiyle edebiyat tarihi araştırmalarına da katkı sağlayacak veriler sunar. Osmanlı tarihlerinde yaşanmış bir olayın şaire ve şiire malzeme olması ya da bu kitaplarda bir şairin öyküsü, şiiri hakkında bir bilgiye rastlanması tarih ve edebiyatı sıkı ilişkiye sahip iki bilim dalı olarak ortak bir paydada buluşturmaktadır. Bu çalışmada Klasik Türk edebiyatı araştırmalarının bir kaynağı olarak mensur Osmanlı tarihleri hakkında genel bir çerçeve çizilecektir. Bu bağlamda zengin bir edebî malzemeye sahip olan Kâtip Çelebi’nin *Fezleke*’sindeki tarih manzumeleri; müellif, muhteva, işlev ve kaynak bakımından incelenecektir. Eserde tespit edilen manzumelerle bunlara dair tür, konu, vezin vd. bilgiler tablo hâlinde sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı kronikleri, tarih, şiir, Kâtip Çelebi, Fezleke.

Selin YAVUZ

PhD Student, Trakya University Institute of Social Sciences, Department of Turkish
Language and Literature, Department of Turkish Literature, Edirne, Turkey
(selinarabaci@yandex.com) <https://orcid.org/0000-0003-4770-7049>

POETS AND HISTORIANS: AN EVALUATION ON THE HISTORICAL POEMS IN KÂTİP ÇELEBİ’S FEZLEKE

Abstract: Although Ottoman chronicles typically approach political history chronologically, they also provide valuable insight into the sociological

* Geliş Tarihi: 5 Nisan 2023 – Kabul Tarihi: 8 Mayıs 2023

Date of Arrival: 5 April 2023 – Date of Acceptance: 8 May 2023

Келген күні: 5 сәуір 2023 ж. – Қабылданған күні: 8 мамыр 2023 ж.

Поступило в редакцию: 5 апрель 2023 г. – Принято в номер: 8 май 2023 г.

DOI: 10.59358/ayt.1277606

Bu çalışma, devam etmekte olan “Osmanlı Tarihlerinde Vak’a-şiiirler” başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License

structure of the period in which they were written, the functioning of the state, economic developments, and the societal way of life, as well as information related to the literary environment. As such, Ottoman histories serve as fundamental sources for historical research and contain data relevant to nearly every field within the social sciences. Furthermore, due to the close relationship between the authors of these works and literature, especially poetry, they also provide data that contributes to the study of literary history. When a historical event documented in Ottoman chronicles is used as the inspiration for a poem or serves as material for poetry, or when information about a poet's life or work is found within these books, history and literature converge on a common ground as two closely related fields of study. This study aims to provide a general framework for Ottoman prose chronicles as a source for classical literature research. Specifically, the study examines the historical poems found in Kâtip Çelebi's *Fezleke*, which is a rich literary source, in terms of their authorship, content, function, and sources. The poems identified within the work is presented in tabular format, along with information such as genre, topic, and meter.

Keywords: Ottoman chronicles, history, poetry, Haji Khalifa, Haji Khalifa, Fezleke.

GİRİŞ

Osmanlı döneminde yazılmış tarih eserleri, altı yüz yıllık bir bilgi birikiminin taşıyıcısı olarak günümüzde Osmanlı tarihi araştırmalarının temel kaynaklarını oluşturmaktadır. Müverrihler hem devlet işleyişinden haberdar oldukları hem de halkla temas hâlinde buldukları bir kültür çevresinde yaşadıkları için eserleri, tarih biliminin yanı sıra sosyal bilimlerdeki farklı disiplinler için de önemli birer kaynak vazifesi görmektedir. Benzer şekilde Osmanlı tarihlerinin, edebiyat ve tarih arasında bir köprü görevi gördüğünü söylemek de mümkündür. Nitekim çeşitli meslek gruplarına mensup ve devletin çeşitli kademelerinde görev yapan müverrihler, dönemin aydınları olarak düşünebilirler. Ayrıca, şuarâ zümresinden bazı müverrihler olduğu gibi divan sahibi müverrihler de bulunmaktadır.¹

Edebiyat tarihçiliği açısından Osmanlı tarihleri özellikle iki yönüyle dikkat çekmektedir. Öncelikli olarak bu eserler amaç ve kapsam bakımından tezkirelerden oldukça farklı olmalarına rağmen divan şairleri hakkında tezkireler gibi biyografik bilgiler içermektedirler. Diğer taraftan mecmua ya da cönk gibi edebî eserler arasına dâhil edilemeyecek nitelikte olsalar da Klasik Türk şiiri bağlamında tür, şekil ve içerik olarak önemli derecede çeşitlilik arz eden oldukça zengin bir malzeme sunmaktadırlar.

¹ Divan sahibi müverrihlere örnek olarak Şânizâde Divanı (Çipiloğlu, 2005), Mehmed Hâkim Efendi Divanı (Çakırcı, 2006), İbn-i Kemal Divanı (Kaçar, 2010) gibi yayımlanmış divan örnekleri verilebilir. Bunların dışında İzzî Süleyman Efendi gibi divanın varlığından söz edilen (Yılmaz, 2019) fakat henüz divanı bulunamamış müverrihler de vardır.

ŞUARÁ VE MÜVERRİHİN: KÁTİP ÇELEBİ'NİN FEZLEKE'SİNDEKİ TARİH MANZUMELERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Osmanlı kroniklerinde şairler ve edebî çevre hakkında bilgilere, tezkirelerde adı geçmeyen şairlere veya ünlü şairlerin diğer kaynaklarda bulunmayan şiirlerine de ulaşılabilmektedir. Ayrıca bazen sadece tek bir beyti meşhur olmuş diğer beyitleri unutulmuş manzumelerin unutilan bölümleri bu eserlerde bulunabilmektedir. Bu açıdan Osmanlı tarihlerinin Klasik Türk edebiyatının önemli kaynakları arasında değerlendirilmesi gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

Tarih ve şiir ilişkisine farklı perspektiflerden yaklaşan çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalardan “*Tarih Kaynağı Olarak 16. Yüzyıl Divan Şiiri*” adlı doktora tezinde divan şiirinde tarih algısı incelenmektedir (bk. Cañçelik, 2014). Bir diğer çalışma “*Vakanüvis Tarihlerinde Edebî Muhteva*” adlı çalışmadır. Çalışmada 18 ve 19. yüzyıl vakanüvis tarihlerinden dört eser üzerine üslup ve muhteva incelemesi yapılmıştır, ayrıca Osmanlı tarihlerinin edebî eser kategorisinde değerlendirilmesi gerektiğine de değinilmiştir (Kayalık Şahin, 2020b). Konu üzerine yapılan çalışmalarından bir diğerinde mensur metinlerin içerisindeki manzum kısımların işlevleri üzerinde durulmuş, bu metinlere hangi açılardan yaklaşılması gerektiği üzerine fikirler yürütülmüştür (Prochazka-Eisl, 2021), ayrıca araştırmacı başka bir çalışmada da “Şiirle tarih yazmak mümkün müdür? Şiirden gerçeği öğrenebilir miyiz? Tarihçiler şiirden hangi bakımdan faydalanabilir?” sorularına cevaplar aramaktadır (Prockazka-Eisl, 2018).

Bu çalışmada ise Osmanlı tarihlerine edebiyat algısı perspektifinden yaklaşılabilecektir. Diğer bir ifadeyle söz konusu tarih eserlerinin barındırdığı veriler, edebiyat araştırmaları açısından değerlendirilecektir. Ayrıca eserin bütününe dair bir üslup ve muhteva incelemesi yapılmayacak sadece *Fezleke*'de mevcut olan tarih manzumelerine odaklanılacaktır ve bu manzum kısımlar işlevleri ve kaynakları yönünden değerlendirilecektir.

Bu amaçla öncelikli olarak edebiyat araştırmaları açısından Osmanlı tarihleri genel bir çerçevede ele alınacaktır. Ardından 17. yüzyıl Osmanlı tarihçilerinden Kâtip Çelebi'nin genel olarak *Târih-i Sagîr* ve *Târih-i Fezleke* olarak da adlandırılan Arapça eseri *Fezleketü't-Tevârih*'in mufassal bir çevirisi ve zeyli² olarak bilinen *Türkçe Fezleke* adlı eserindeki tarih manzumeleri müellif, muhteva, işlev ve kaynak bakımından incelenecektir. Eserde tespit edilen manzumelerle bunlara dair tür, konu, vezin vd. bilgileri tablolar hâlinde sunulacaktır.

² Zeynep Aycibin'e göre bizzat müellifin kendisi bu eserleri birbirine bağlama çabası içerisinde ancak Türkçe *Fezleke* Arapça *Fezleke*'nin zeyli ya da tercümesi olabilecek durumda değildir (Aycibin, 2007, s. 68).

1. KLASİK TÜRK ŞİİRİ ARAŞTIRMALARININ KAYNAĞI OLARAK OSMANLI TARİHLERİ

Osmanlı tarih yazıcıları tarihî olayları işlerken edebî bir dil tercih etmiş, hatta şehnâmecilik geleneğinin bir devamı olarak bazı tarih kitaplarını tamamen manzum olarak kaleme almışlardır. Şiir Osmanlı tarihi boyunca devletin mekanizmaları arasında iletişim vasıtası olarak bir köprü vazifesi görmüştür.³ Bu sebeple mensur Osmanlı tarihlerinde geçen manzum kısımların doğru anlaşılabilmesi ve değerlendirilmesi hem tarih hem edebiyat bilimine katkı sağlayacaktır.

Resmî tarihçilere nazaran gayrî resmî tarih yazıcılarının sayıca fazla olması, tarihçilerin çok çeşitli meslek gruplarından olması, yazarları belli olmayan ve halktan kişilerce yazıya geçirildiği düşünülen *Anonim Tevârih-i Âl-i Osmân* adlı eserler ve özellikle erken dönem Osmanlı tarihçilerinin *hikâyet* vb. bölümlerle halktan söyleyişlere eserlerinde yer vermeleri tarih yazıcılarının hem devlet erkânıyla hem de halkla temas hâlinde oldukları bir kültür çevresinde yaşamış oldukları fikrini destekler niteliktedir. Bu temas hâli, söz konusu tarih kitaplarında dil, inanç, kültür, edebiyat gibi konularda bilgilerin yer alması sonucunu doğurmuştur. Bu eserlerin şiir mevcudu oldukça zengindir.⁴

Osmanlı tarihlerinin şiirle olan bu güçlü ilişkisinin sebebini sorgulayan Gisela Prochazka-Eisl şiirin tarih yazımına bir canlılık, bir heyecan, duygusal renkler katmakta olduğunu dile getirirken, hemen hemen bütün Osmanlı kroniklerinde metnin içine serpiştirilmiş şiirlere rastlandığını vurgular (2018, s. 42).⁵

Osmanlı tarihlerindeki manzumelerin edebî değerine temas eden Kayalık Şahin, çalışmasında edebiyat tarihlerinde ve edebiyatın kaynakları üzerine yapılan çalışmalarda muhtevâlarından dolayı tarih kitabı olarak zikredilmelerine rağmen, Osmanlı tarihlerinin -anlatıcının tutumu, bakış açısı, anlatım üslubu ve kurgu gibi sebeplerle- edebî bir eser kategorisinde

³ Konu hakkında detaylı bilgi için bkz. (İnalçık, 2022; İsen Durmuş, 2006; Kazan, 2007).

⁴ Bazı Osmanlı tarihlerindeki manzumelerin miktarı hakkında bilgi vermek gerekirse; 15. yüzyıl tarihlerinden *Târih-i Ebü'l-Feth*'de (Tezbaşar, 1973; Tulum, 1977) 82 manzume, 16. yüzyıl tarihlerinden *Selânikî Tarihi*'nde (İpşirli, 1989a, 1989b) 215 manzume, 17. yüzyıl tarihlerinden Kâtip Çelebi'nin *Fezleke*'sinde 146 manzume, 18. yüzyıl *Naîmâ Tarihi*'nde (İpşirli, 2007a, 2007b, 2007c, 2007d) 220 manzume, 19. yüzyıl tarihlerinden *Mütercim Âsım Tarihi*'nde (Yılmazer, 2015) 548 manzume yer almaktadır.

⁵ 19. yüzyıl sonlarına doğru gelindiğinde Klasik Şiirin yerini modern türlere (hikâye, tiyatro, roman gibi) bırakmasıyla bağlantılı olarak kroniklerdeki şiir kadrosunun da azaldığı hatta bazı tarih kitaplarında hiç şiire rastlanmadığı görülebilir.

ŞUARÁ ve MÜVERRİHİN: KÂTİP ÇELEBİ'NİN FEZLEKE'SİNDEKİ TARİH MANZUMELERİ
ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

zikredilmesinin daha uygun olacağını dile getirmektedir. Vakanüvislerin, edebî bir dil tercih etmeleri bile bu eserlerin edebî yönünün vurgulanması için yeterli bir kıstastır. Kişi, olay, mekân ve nesne tasviri yaparken teşbihlere ve mecazlara başvurulması, kullanılan ahenk unsurları ile okuru çoğu zaman estetik bir hazza ulaştıran sanatların varlığı da bu eserlerin edebîlik bağlamında değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır (2020b, s. 674). Bu değerlendirme 18 ve 19. yüzyıl vakanüvis tarihleri için yapılmış olsa da Osmanlı tarihlerinin edebî bir değeri olduğu gerçeğini vurgulaması açısından öneme sahiptir. Örneğin erken dönem Osmanlı tarihlerinin olayları destansı ve menkıbevi bir üslupla anlattıkları gözlemlenmektedir. Bu bakımdan Osmanlı tarihleri üzerine hem dönemler arasındaki üslup farklılıklarını ortaya koyan hem de müstakil olarak üslup inceleme çalışmaları yapmak tarih metinlerinin edebî değerini ortaya çıkarmak açısından faydalı olacaktır.⁶

Dönemlere göre Osmanlı tarihlerinin üslup, muhteva gibi genel özelliklerine bakılacak olursa erken dönem 15 ve 16. yüzyıl Osmanlı tarihlerindeki metinlerin genellikle daha sade bir üsluba sahip olduğu, nesir geleneğine uygun şekilde 18. yüzyıla doğru gelindiğinde metinlerin daha sanatlı bir üsluba evrilmiş olduğu görülmektedir (Çaldak, 2006). Buna paralel olarak manzumelerin de aynı şekilde giderek daha sanatlı bir hâle büründüğü söylenebilir. Konu dağılımları açısından da erken dönem Osmanlı tarihlerinde konular genellikle fetihler ile Osmanlı padişahlarının tahta çıkma ve vefatları üzerine yoğunlaşırken sonraki dönemlerde konu çeşitliliğinin arttığı, günlük olayların (yangın, hava olayları, gökyüzü olayları, mahallî bazı olaylar ya da bina, köprü, cami, mescit, kütüphane inşaları, katiller, isyanlar gibi konular) daha fazla şiire malzeme olduğu görülmektedir. Bu sebeple Osmanlı tarihlerinin muhtevasının oldukça geniş bir yelpazeye sahip olduğu söylenebilir. Ayrıca Osmanlı tarihlerinde şair biyografilerine, hamî ve mahmî ilişkilerinin örneklerine de rastlanmaktadır. Örneğin Kâtip Çelebi'nin *Fezleke*'sinde 110 şair hakkında biyografik bilgi ve ölüm tarihleri hakkında da ebced hesaplı tarih manzumelerine rastlanmaktadır.⁷

2. KÂTİP ÇELEBİ VE FEZLEKE

Kâtip Çelebi'nin hayatı ve kişiliği hakkındaki bilgilere *Süllemü'l-vusûl*, *Cihânnümâ* ve *Mîzânü'l-hak*'ta yer alan üç ayrı otobiyografisi üzerinden ulaşılabilmektedir. *Fezleke* adlı eserinde de yer yer kendisi hakkında bilgilere

⁶ Burada tarih metinleri üzerinde dil bilim, halk bilimi, Türk edebiyatı, eğitim bilimleri, İslam tarihi ve sanatları gibi alanlarda da transkripsiyon- dil içi çeviri, dil bilim ve metin inceleme çalışmalarının yapıldığını belirtmek gerekir bkz.(Gürışık, 2005; U. Kaya, 2019; Kayalık Şahin, 2020b, 2020a; Oğuz, 2005; Pehlivan Erenbaş, 2021; Türköz, 2020)

⁷ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. (U. Kaya, 2019; Kayalık Şahin, 2021; Öztürk, 2016)

tesadüf edilmektedir. Bu bilgilere göre asıl ismi Mustafa b. Abdullah'tır. Döneminde divan ehli arasında Hacı Halife olarak tanınmıştır, Kâtip Çelebi adı ise ulema arasında bilinen ismidir. 1609'da dünyaya gelen Kâtip Çelebi 1067'de vefat etmiştir. Aycibin'in verdiği bilgilere göre Kâtip Çelebi *Fezleke*'nin başında bulunan mukaddimede eserine isim verme konusuna değinmemiştir. *Mizânü'l-hak*'taki otobiyografisinde de bu eserden özel bir isimle değil Arapça *Fezleke*'sinin mufassal ve sene üzere tertip yöntemiyle tercümesi sıfatıyla bahsetmektedir. Bu sebeple de günümüzde iki eserden Arapça olana *Fezleketü't-tevârih*, Türkçe olana ise sadece *Fezleke* denilmektedir (2007, ss. 2-68). Kâtip Çelebi'nin eserinin telif sebebi esasen neden bir Türkçe *Fezleke* yazdığını açıklar niteliktedir. Kendisi eserindeki bilgilerden daha fazla kişinin yararlanmasını istediği için Arapça eserine Türkçe bir devam metni yazmayı amaçladığını dile getirir.

Sene tertibi esasına göre kronolojik olarak oluşturulmuş olan eserin muhtevasını H 1000 [M 1591] ile H 1065 [M 1654] yılları arasındaki olaylar ve kişiler oluşturmaktadır. Her senenin de kendi içerisinde önce o yılın siyasi gelişmelerine, ardından sultanlar ve şehzadeler için düzenlenen nikâh ve sünnet şenliklerine, diğer devletlerden gelen elçi kabullerine, tayinler ve azillere, vefat ve katledilme hadiselerine; bazı antlaşmalar, mektuplar, hatt-ı humâyunlara ve bunların ardından "Vefeyât" bölümlerinde o sene vefat eden önemli devlet adamları ve ulemeden kişilerin biyografilerine yer verilmiştir.

Bu çalışmada *Fezleke*'nin seçilmiş olmasının sebepleri ise, eserin manzume bakımından zengin bir kaynak olması, *Naîmâ Tarihi* gibi önemli tarihlere kaynaklık etmesi ve 17. yüzyılın büyük âlimlerinden Kâtip Çelebi'nin eserleri üzerinde birçok çalışma yapılmış olmasına rağmen *Fezleke*'sine bu perspektifle yaklaşılmamış olmasıdır.

Fezleke döneminin tarihî olayları ve siyasi gelişmelerine ışık tutarken 110 şair biyografisi ve 146 manzume barındırmasıyla aynı zamanda edebiyatımız için bir kaynak niteliği de taşımaktadır. Bu çalışmanın konusu olan tarih manzumelerini seçerken sadece ebced tarih manzumeleri değil aynı zamanda tarihî bir vakayı konu edinen metinler de dâhil edilmiştir. Bu sebeple tarih manzumelerinin sayısı bu 17 manzume ile 89'a yükselmiştir. *Fezleke*'deki ebced tarih manzumeleri 72 adettir. Bunların arasında 54 mısra, 11 beyit halinde ebced tarih manzumesi ve 7 tarih kıtası bulunmaktadır. Tarihî olayları konu edinen vaka-şiirler ise 1 kaside, 1 gazel, 5 kıta, 7 beyit, 1 mısra ve 2 benttir.

Fezleke'deki tarih manzumelerinin muhtevasına göre manzumeleri şu şekilde sıralamak mümkündür: 40 vefat, 14 fetih, 11 göreve atama, 4 savaş, 3 katil, 2 doğum, 1 görevden azil, 1 kitap telifi, 1 hisar inşası, 1 verilen mansıba

ŞUARÁ ve MÜVERRİHİN: KÂTİP ÇELEBİ'NİN FEZLEKE'SİNDEKİ TARİH MANZUMELERİ
ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

eleştiri, 1 hapis, 1 isyan, 1 Sultan Ahmed'in Edirne ziyareti, 1 içki yasağı, 1 kitabe tarihi, 1 don olayı, 1 tahta çıkma, 1 mahlas verme, 1 yangın. Bu manzumelerden 51'nin müellifi bellidir. Bu tarihlerin büyük çoğunluğu vefeyât bölümünde verilen biyografilerin ardından düşülmüş vefat tarihleridir.

Mensur metinlerdeki ekleme şiirler, yazarları bakımından üçe ayrılabilir: Nasirlerin şiirleri, anonim şiirler (bunlar bazen nasirlerin kendi şiirleri de olabilir) ve şairin mahlasını söylemesiyle ya da nasirin şairi tanıtmasıyla kim tarafından yazıldığı bilinen şiirler (Prochazka-Eisl, 2021, s. 385). Kâtip Çelebi'nin *Fezleke*'sindeki manzumeler ise şairi belli olan ve belli olmayan manzumeler olarak ikiye ayrılabilir. Kâtip Çelebi'nin eserinde kendisine ait olduğunu belirttiği bir manzume bulunmamaktadır.

Fezleke'de ebced tarihli manzumelerde çeşitli ebced hesapları kullanılmıştır, bunlardan tam tarih örneği olarak Sultan III. Murad'ın şehzâdesi Bayezid'in doğumuna düşürülen tarih⁸:

Ḥayr-ı maḳdem⁹(998)

(خير مقدم)

Lafzen ve manen düşürülen tarihlerin bir örneği şu şekildedir:

Şâh-ı cihân oldu biñ üçünde fevt (1003)

(شاه جهان اولدی بیك اوچنده فوت)

Sultan 3. Murad'ın vefatına düşürülen tarihin şairi belli değildir. Mısra hem lafzen hem de manen 1003 tarihini vermektedir.

Şairi belli olmayan lafzen ve ma'nen tarihlerden biri de yangına düşürülmüş bir mısra tarihtir.

Oldı biñ kırk üçde iḥrâḳ-ı kebîr (1043) [1035]

(اولدی بيك قيرق اوچده احراق كبير)

⁸ İnceleme bölümünde verilen manzumelerin tamamının kaynakça bilgileri çalışmanın sonunda verilen tablolarda mevcuttur.

⁹ Mısra kaynak alınan eserde (Aycibin, 2007, s. 266) “ḥayr-ı muḳaddem” şeklinde okunmuştur fakat *Fezleke*'ye göre Şehzade Bayezid sultanın ilk çocuğu değildir ve “mukaddem” kelimesi zaman bakımından evvelki ve önde olan anlamına gelmektedir, dolayısıyla gelme, geliş anlamındaki makdem hem anlamca hem vezin gereği daha uygun düşmektedir. Gelenekte de “ḥayr-ı makdem” terkininin pek çok farklı manzumede geçtiği görülmektedir bk. “Makdem-i hayr ile geldi Hibetu'llâh Sultân” (Yenikale, 2017), “Ḥayr-makdem merhabâ ey serv-i bostân-ı cinân” (Şenödeyici, 2009, s. 220).

Sadece bir kelimenin ebced değeri verdiği tarih manzumesine örnek ise Esperanzo Malchi adlı kira kadının¹⁰ katline düşürülmüş olan tarih mısrasıdır.

Didi hâtif Kira'nın katline târîh-i Ğazâ¹¹

(غزا)

Burada gaza kelimesinin ebced değeri 1008 tarihini vermektedir.

Aşağıda verilen tamiyeli bir tarihtir ve şair Hulvî Çelebi mısranın ebced değerine bir eklenerek Necmeddin Hasan Efendi'nin ölüm tarihinin bulunacağını belirtmiştir.

Didi bir eksikli târîhin anın

'Azm-i 'uqbâ itdi Necmeddin Hasan (1019)

(عزم عقبا ایتدی نجم‌الدین حسن)

Hulvî Çelebi

Tamiyeli tarihlere bir örnek de Hocazâde Mehmed Efendi'nin Sultan Ahmed'in Edirne ziyareti üzerine söylediği tarih mısrasıdır. Bu mısradaki "Edirne tahtına bu yıl ferah" ifadesinin ebced değerinden "vü gam" ifadesinin ebced değeri çıkartılarak olayın tarihi (1021) bulunmaktadır:

Edirne tahtına bu yıl ferah geldi vü gam gitdi

(ادرنه تختنه بو بیل فرح گلدی و غم گتدی)

Edirne+tahtına+ bu yıl+ ferah – vü gam= 1021

(260) + (1455) + (58) + (288) - (1040) = (1021)

Hocazâde Mehmed

Fezleke'de üzerinde yapılan bu çalışmada incelemeye dahil edilen diğer manzumeler ise ebced hesabıyla bir tarih düşürülmemiş fakat tarihî bir vakayı anlatan şiirlerdir. Bu şiirlerden biri Nev'î Efendi'nin hocalık yaptığı dört şehzadeden Şehzade Mustafa'nın, babası Sultan Murad'ın ölümü üzerine söylediği beyittir. *Fezleke*'de şu şekilde verilmiştir:

"Ol şehzâdelerin kibârı dördtür, ki Nev'î Efendi ta'limlerine me'mûr idi. Evvelî Sultân Mustafâ, ki dokuz yüz doksan üç zilhicesinin on üçüncü

¹⁰ Kira kadınlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Aydın, 2001, s. 627).

¹¹ Donuk tarih mısrasını (Donuk, 2017a, s. 1273) "Didi hâtif Kirânun katline târîh-i ğarrâ" şeklinde vermiştir fakat garrâ kelimesinin ebced değeri 1008 tarihini vermediğinden kelimenin "ğazâ" şeklinde okunması gerekmektedir.

ŞUARÂ ve MÜVERRİHİN: KÂTİP ÇELEBİ'NİN FEZLEKE'SİNDEKİ TARİH MANZUMELERİ
ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

günü tevellüd idüp Şeyh Cemîl târîh düşmüş idi. Vâlidleri intikalinde hayâtından nâ-ümîd olup bu beyti dimiş idi”:

Nâşiyemde kâtib-i kudret ne yazdı bilmedim

Ah kim bu gülşen-i 'âlemde hergiz gülmedim

Şehzâde Mustafa

Şairi belli olmayan Celâlî isyanları sebebiyle söylenmiş bir beyt ise şöyledir:

Gelür kara haberler her taraftan şan kıyâmetdir

Zemân-ı devleti Sâ'atçı'niñ eşrât-ı sâ'atdir

Şair Fâiz, Gürzzâde Kaynı Mustafa Efendi'nin vefatı için yazdığı manzumede onun ölüm sebebinin tütün içmek olduğunu vurgular:

Yaprağ içmekle helâk oldu o müftî-i zemân

O duhân şanma ki yaprağdan olurdu peydâ

Câmi'-i dehrde kandîl-i hayâtını anîñ

Ney-i lûleyle söyündürdi bugün dest-i kazâ

Fâizî

Aşağıda verilen şiir *Naîmâ Târîhi*'nde de yer almaktadır ve Naîmâ Efendi'nin verdiği bilgilere göre; Sultan IV. Murad Bağdat'ın fethi için bu şiiri kaleme almış ve bir fermanla şiiri kendisine nazire yazması için Şeyhülislam Yahyâ Efendi'ye göndermiştir: “Şeyhülislâm Yahyâ Efendi hazretlerine nazîre tahrîri için fermân olunup kable'l-gurûb anlar dahi bu ebyâtı varıp altına yazdılar” (İpşirli, 2007, s. 865)

Bihîştten kıt'adır haqqâ ki bu 'işretgeh-i zîbâ

Buna dâhil olan mürde olubdur zevkile ihyâ

Murâdî feth-i Îrân'dan kaçankim gitdi Bağdâd'a

Tena'um eyleyüp içdi bu kevserden şarâb-âsâ

Sultan IV. Murad

Şeyhülislam Yahyâ Efendi bu şiire aşağıdaki beyitle başlayan bir nazire yazmıştır.

Zehî cây-ı ferağ-bağş u şafâ-güster hayât-efzâ

Nebâtından yise bir mürğ ola ol tûtî gûyâ

Şeyhülislam Yahyâ

Çalışmada ele alınan 72 ebced tarihli manzumenin ebced tarihi hesaplamaları ve Osmanlıca yazılışları aşağıdaki tablolarda verilmiştir. Bu manzumeler genellikle daha hacimli şiirlerin birer parçası olduklarından dolayı bazı mısralarda tam tarih elde edilememiştir. Kâtip Çelebi'nin Fezleke'sinin neşrinde verilen ebced değerleri ile tek mısra şeklindeki ebced tarihli manzume parçalarının 10'unda ebced tarih hesabı uyuşmamaktadır. Bu manzumelerde neşirde yer alan esas tarih ile tarafımızca hesaplanan tarih yan yana verilmiştir. Yine manzumelerin 8'inde ebced tarih tüm hesaplamalara rağmen belirlenemediğinden neşirde verilen tarihin yanına soru işareti konulmuştur. Tamiyeli tarihlerde ise ebced değerini veren kelimeler tabloda italik yazılmıştır.

3. ŞİİRSEL DİLİN TARİH ANLATIMINDAKİ ROLÜ: MANZUMELERİN İŞLEVİ

Mensur metinlerdeki manzum kısımların işlevleri üzerine son yıllarda yapılan çalışmaların sayısı artmaktadır. Bu konu üzerine çalışmalar yapan Prochazka Eisl'e göre bu metinlerdeki manzumeler çeşitli işlevlere sahiptir. Bu manzumeler kişilerin ağzından yapılan doğrudan aktarımların taşıyıcısı olma, mensur metnin yapısını kurma, duyguların ifadesine aracılık etme, kültürel göndermelerin yüklenicisi olma işlevlerini yerine getirirler. Mensur metindeki herhangi bir şiir, bu işlevlerden aynı anda birden fazlasına hizmet etmiş de olabilir (2021, ss. 387-388). Bu işlevlerin yanı sıra Osmanlı tarihlerindeki bu şiirlerin olaylarla ilgili tarihlerin unutulmasını önleme amacı da taşıdığı söylenebilir. Çünkü şiir ezberlemesi kolay ve akılda kalıcı bir söz aracı olarak yüzyıllarca işlev görmüştür. *Fezleke*'deki tarih manzumelerinin de yukarıda söz konusu edilen işlevlerin yanı sıra olayların hatırlanmasını sağlama amacı taşıdığı söylenebilir zira müellif her yılın sonunda o yıl vefat eden önemli kişilerin biyografilerine yer vererek onların tarih içinde kaybolmasını önlemiştir ve aynı zamanda bir geleneği de devam ettirmiştir.

Horata "*Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesi'ndeki Manzum Kısımlar*" adlı makalesinde, mensur türlerde manzum kısımları ve şiir formuna ait özellikleri, sadece eserin sanat değerini arttırmak amacıyla eserin dokusuna yerleştirilen poetik süsler olarak görmemek gerektiğini, bunların aynı zamanda okuyucu ya da dinleyicinin dikkatini olaylardan alıp şiire yönelterek onları uyarma ve kavrama işlevine ve ayrıca monotonluk ve sıkıcılıktan kurtarma işlevine sahip olduğunu söyler. Yine salt bildirmeye dayalı mensur metinlerde de anlatımı kuvvetlendirmek ve örnek vermek amacıyla sık sık manzum kısımlara başvurulmuştur (2002, s. 36). *Fezleke*'de de doğum, tahta çıkma, göreve

ŞUARÁ ve MÜVERRİHİN: KÁTİP ÇELEBİ'NİN FEZLEKE'SİNDEKİ TARİH MANZUMELERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

atama, savaş, fetih gibi resmi bilgilerin verildiği bölümlerde manzumelere başvurulduğu görülmektedir.

“Osmanlı tarih metinlerinin bir kısmı zaman içinde tip olarak işlevsel metinden yazınsal metne yaklaşmışlar; olay örgüleri kurmaca olmasa bile anlatı teknikleri kurmacamsı bir hâl almış; mecazlarla, telmih ve alıntılarla örülü bir metin, anlaşılabilirlik için, yüksek estetik seviye ve birikim gerektirmiştir. Bunlar ne kadar söz sanatlarıyla örülü de olsalar, son tahlilde, bilgi iletme gibi bir amaçları vardı” (Develi, 2010, s. 88). Erken dönem Osmanlı tarih metinlerindeki sade anlatım yerini 16. yüzyıl sonrası daha sanatlı bir üsluba bırakmıştır. *Fezleke* de ortaya çıktığı yüzyılın edebî ortamına uygun olarak şekillenmiştir. Bilgileri iletirken müellif estetik bir kaygı da benimsemiş, olaylara uygun düşen anlamlı manzume parçalarını metne dâhil etmiştir. Örneğin meyhanelerin kapatıldığını söyledikten sonra Kâtip Çelebi hemen ona uygun düşen beyite yer vermiş ve anlatımını sürdürmüştür:

“Bu sâl cumâdelâhiresinde muhyî-i serâyi‘ ve râfi‘-i senâyi‘ hazret-i pâdişâh-ı dîndâr, ümmü’l-habâ’is ve fitne vü sürûra bâ’is olan hamrı Memâlik-i İslâmiye’den bi’l-külliyeye ref‘ buyurup,

Kalb-i ‘âşık gibi vîrân itdiler meyhâneyi

Bî-vefâlar ‘ahdına döndürdiler peymâneyi

Humları pâre pâre ve mey-fürûşları âvâre idüp meyhâneleri kal‘ ve niçe yüz yük akça hâsıl olan mukâta‘a ve emâneti ref‘ fermân itdiler” (Aycibin, 2007, s. 593).

Müverrihlerin kişisel ilişkileri de tarih yazımında ve şiirlerin seçiminde etkili olmuştur.¹² Özellikle manzumelerin metne dâhil edilmesinde yazarların kişisel seçimleri daha ön plandadır. Örneğin müellif destekçisi/hamisi olan devlet adamlarının inşa ettirdiği bir yapıyı överken, başka bir devlet adamını bir eleştiri şiiri ile anlatabilmektedir. Hamisi veya değer verdiği bir kişi vefat ettiğinde onu üzüntü ve saygı ile anarken, ilişkilerinin bozuk olduğu bir kişiyi kötü bir şekilde anabilmektedir. Aşağıdaki manzumelerde müverrihin kişisel seçimlerinin dikkat çekici bazı örneklerine yer verilmiştir. Örneğin Satırcı Mehmed Paşa’nın katli için düşürülmüş tarihte, Paşa’nın “ettiğini bulduğu”nu dile getirir:

İtdigin buldı o serdâr-ı denî

¹² Osmanlı tarih yazarları, vakanüvis olsun olmasın, devlet ileri gelenlerini kimi zaman eleştirmiştir. Kimi zaman benimsedikleri kişileri göklere çıkarır bazen de örneğin Peçevî gibi, şahsi gazezi olanları yerin dibine batırır (Ortaylı, 2011, s. 83).

SELİN YAVUZ

Virdi bu târîhde *Şatırcı baş* (1007)

(صاترچی باش)

Metnine Nev'î'nin hem şehzade hocalığına atanması, şair hakkında övgü ve vefatı üzerine manzumeler dâhil etmiştir:

Nev'î Efendi aldım ehliyyetinle Şah'n'ı (995)

(نوعی افندی الدک اهلینکله صحنی)

Nisârî

Kâtip Çelebi'nin Abdî Çelebi'den aldığı dönemin bir eleştirisi olan beyit de dikkat çekicidir. Çandar sancağının Şakşâki İbrahim Paşa'ya verilmesi üzerine Abdî Çelebi'nin eleştirisi:

Şimdi zemâne manşıbı ekşer şakîdedir

İnanmaz isen işte biri Şakşakî'dedir

Abdî Çelebi

Müverrihlerin kişisel seçimleri tarih metinlerindeki şiir miktarını da etkilemektedir. Aynı dönemde yazılmış Osmanlı tarihlerinin içerdiği manzume sayıları birbirinden önemli ölçüde farklılıklar gösterebilir. Bazı tarih eserlerinde şiir sayısı fazla ve hacimce daha uzun manzumeler tercih edilirken¹³ bazılarında ise tek tük şiir parçaları görülmektedir.¹⁴

Fezleke'deki Manzumelerin Kaynakları

Yukarıda belirtildiği üzere *Fezleke*'de 146 manzume bulunmaktadır. Tarihi bir vakayı işleyen manzumelerin sayısı ise 89'dur. Dolayısıyla eserin yapısında manzum kısımların önemli bir rol oynadığını söylemek mümkündür. Daha genel bir ifadeyle tarih eserlerinde manzumeler, metin kurgusunun oluşmasında önemli bir işlev yerine getirmektedirler. Belki daha da önemlisi, müverrihin faydalandığı kaynakların izini sürme konusunda manzum kısımlar tarih perspektifiyle yapılacak araştırmalar için önemli veriler sunabilir. Ancak burada *Fezleke*'deki tarih manzumelerinin kaynakları konusunda edebiyat tarihi açısından değerlendirmeler yapmakla yetinilecektir.

¹³ Mehmed Hâkim Efendi tarihine kendi divanında bulunmayan şiirler ilave etmiş, başka şairlerden de hacimce uzun manzumeler serpiştirmiştir (Güngör, 2019).

¹⁴ Hâkim Tarihi ile aynı yüzyılda kaleme alınmış olmasına rağmen Câbî Ömer Efendi tarihinde manzume miktarı oldukça sınırlıdır (Beyhan, 2003).

ŞUARÁ ve MÜVERRİHİN: KÂTİP ÇELEBİ'NİN FEZLEKE'SİNDEKİ TARİH MANZUMELERİ
ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Fezleke üzerine çalışma yapan araştırmacıların üzerinde durduğu konulardan birisi Kâtip Çelebi'nin, eserini meydana getirirken faydalandığı tarih kitapları, bir başka ifadeyle *Fezleke*'nin kaynakları olmuştur. Bu konuda Kâtip Çelebi'nin kendi ifadeleri, Bekir Kütükoğlu'nun tespitleri (1974) ve Zeynep Aycibin'in (2007) yaptığı eklemelerin önemli olduğunu belirtmek gerekir. En güncel çalışmayı yapan Aycibin'e göre; Kâtip Çelebi diğer eserlerinde olduğu gibi *Fezleke*'de de kaynaklarının isimlerini zikretmektedir. Bu sebeple de Hasan Beyzâde Ahmed, Peçuylu İbrahim, Edirneli Mehmed b. Mehmed, Topçular Kâtibi Abdülkadir, Cerrahzâde Mehmed, Tûgi Hüseyin, Pîri Paşazâde Hüseyin, Nev'îzâde Atâ'î ve Kınalızâde Hasan Çelebi olmak üzere *Fezleke*'nin dokuz kaynağı kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Aycibin bu kaynaklara Mustafa Sâfi'nin *Zübdetü't-tevârih*'i Kara Çelebizâde Abdülaziz Efendi'nin *Ravzatü'l-ebrâr*'ı ile *Zafernâme*'sinin ve Cenâbî'nin *Aylemü'z-zâhir* adlı eserlerini ekler (2007, s. 98). *Fezleke*'de müellifi ve kaynağı belli olmayan bazı manzumeler Kâtip Çelebi'ye ait olabilir ancak metinde bu fikri destekleyecek ifadeler mevcut değildir, dolayısıyla bu manzumelerin kaynağının ve müellifinin belirlenemediği verilen tablolarla ifade edilmiştir.

Fezleke'nin manzumelerinin en önemli kaynağının Nev'îzâde Atâyî'nin "*Hadâ'iku'l Hakâ'ik fi Tekmîleti'ş-şakâ'ik*" adlı zeyli olduğu görülmektedir. İkinci olarak da *Peçevî Tarihi* esas alınmıştır. Toplam 45 manzumenin Nev'îzâde'nin *Şakayık Zeyli*'nde bulunduğu tespit edilmiştir. 17 manzumenin ise hem şairi hem de kaynağı belirlenememiştir. Müellifleri belirlenebilen manzumelerin şairleri şu şekildedir: Hükmî Hasan Çelebi, Hüdâ'î, Hâletî, Zihni, Ni'metî Çelebi, Nisârî, Bâkî, Nev'î, Sâî Çelebi, Sâî-i Dâî¹⁵, Cinânî, Abdî-i Nişânî (Sarhoş Abdî), Azmizâde Hâletî, Fâiz, Kesbî/ Kısbi¹⁶, Ganizâde Nâdirî, Kafzâde Fâizî, Zağralı Aşkî, Ahîzâde, Keşfi, Vecdî-i Bağdâdî, Hâdî-i Bağdâdî, Hükmî Çelebi, Âlî, Hâşimî, Mevcî, Hulvî Çelebi, Müftî Mehmed Efendi, Emir Ali Efendi, Hafız Paşa, Şeyhülislam Yahyâ, Murâdî (Sultan 4. Murad), Eşhebî Vânî-i Şânî, Pîrîpaşazâde. Kâtip Çelebi'nin eserinden yola çıkarak Osmanlı tarihlerinin kaynaklarının tespitinde manzumelerin de önemli bir yer teşkil ettiği görülmektedir. Müverrihler çoğunlukla metnin yapısını kurma aşamasında eserlerine mensur metinlerle birlikte manzum metinleri de dâhil etmektedir. Dolayısıyla kaynak olarak eserlerde belirlenen manzumelerin esas sahibi müelliflerin ve eserlerinin de belirtilmesi önemli ve

¹⁵ Sâî ile aynı şair olma ihtimali de vardır.

¹⁶ Şairin bilgileri hakkında Türk Edebiyatı İsimler sözlüğündeki Kesbî/ Kısbi başlığı altında birtakım hatalar (iki şairin bilgilerinde karışıklık) mevcuttur (Aksoyak, t.y.). Burada kastedilen Kesbî 1640'da vefat eden şairdir. Diğer Kesbî Sultan III. Mustafa dönemi (18.yüzyıl) şairi olandır.

gereklidir. Bu itibarla aşağıdaki tabloda şiir sırasına uygun şekilde müellifler ve Kâtip Çelebi'nin şiirleri hangi kaynaktan aldığı belirlenebildiği kadarıyla belirtilmiştir:

Tablo 1. Fezleke'deki Manzumelerin Kaynakları

Sıra no	Mahlas	Kaynak
1	Hükmî Hasan Çelebi	Belli değil (İpşirli, 2013, s. 211) ¹⁷
2	Hudâ'î	Belli değil Murâdî Divanı (Kırkılıç, 2012, s. 35)
3	Cenâbî	Belli Değil
4	Sâ'î Çelebi	Nev'îzâde Atayi (Donuk, 2017b, s. 960)
5	Cinâni-i Bursevî	Nev'îzâde Atayi (Donuk, 2017b, s. 1028)
6	-	Nev'îzâde Atayi (Donuk, 2017b, s. 945)
7	-	Nev'îzâde Atayi (Donuk, 2017b, s. 1057; Kırkılıç, 2012, s. 11)
8	Şehzâde Mustafa	Nev'îzâde Atayi (Donuk, 2017b, s. 1063; Yağcı, 2021, s. 246)
9	-	Nev'îzâde Atayi (Donuk, 2017b, s. 1063)
10	Nev'î	Nev'îzâde Atayi (Donuk, 2017b, s. 1057)
11	Azmizâde Hâletî	Nev'îzâde Atayi (Donuk, 2017a, s. 1093; B. A. Kaya, 2017, s. 219)
12	Tabîbî	Nev'îzâde Atayi (Donuk, 2017a, s. 1095; Kayabaşı, 1997, s. 459)

¹⁷ Asıl kaynağı ve Kâtip Çelebi'nin eserine hangi kaynaktan aldığı belli olmayan fakat günümüzde yapılan çalışmalarda neşredilmiş olan manzumeler bu şekilde gösterilmiştir. Ek bilgi olarak neşredildiği kaynak belirtilmiştir. Bunun amacı şiirlerin bizim çalışmamızdan önce de başka araştırmacılar tarafından da tespit edilmiş olduğunu göstermektir.

ŞUARÁ ve MÜVERRİHİN: KÁTİP ÇELEBİ'NİN FEZLEKE'SİNDEKİ TARİH MANZUMELERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

13	-	Nev'izâde Atayi (Donuk, 2017a, s. 1095; Zübeyiroğlu, 1989, s. 25)
14	-	Nev'izâde Atayi (Donuk, 2017a, s. 1101)
15	Zihnî	Belli Değil
16	Ni'metî Çelebi	Nev'izâde Atayi (Donuk, 2017b, s. 1128)
17	Abdi-i Nişânî	Belli değil
18	-	Belli Değil
19	-	Belli Değil
20	Nisârî	Nev'izâde Atayi (Donuk, 2017a, s. 1136)
21	Zağralı Aşkî	Nev'izâde Atayi (Donuk, 2017a, s. 1137)
22	Ahizâde Abdülhalim	Nev'izâde Atayi (Donuk, 2017a, s. 1137)
23	Keşfi-i Manasturî	Nev'izâde Atayi (Diriöz, 1977, s. 85; Donuk, 2017a, s. 1141)
24	Vecdî-i Bağdâdî	Nev'izâde Atayi (Diriöz, 1977, s. 85; Donuk, 2017a, s. 1141)
25	-	Nev'izâde Atayi (Donuk, 2017a, s. 1273)
26	Hâdî-i Bağdâdî	Nev'izâde Atayi (Açıkgöz, 2017, s. 89; Donuk, 2017a, s. 1178)
27	Âlî	Nev'izâde Atayi (Donuk, 2017a, s. 1274)
28	Âlî	Nev'izâde Atayi (Donuk, 2017b, s. 1274)
29	Hükmî Çelebi	Belli Değil
30	-	Belli değil
31	-	Belli Değil
32	-	Belli Değil
33	-	Nev'izâde Atayi (Donuk, 2017a, s. 1213)

34	Azmizâde Hâletî	Nev'izâde Atayi (Donuk, 2017a, s. 1278; B. A. Kaya, 2017, s. 193)
35	Azmizâde Hâletî	Nev'izâde Atayi (Donuk, 2017a, s. 1235; B. A. Kaya, 2017, s. 172)
36	-	Belli değil
37	Nâdirî	Nev'izâde Atayi (Donuk, 2017a, s. 1280)
38	-	Nev'izâde Atayi (Donuk, 2017a, s. 1302)
39	Hâşimî Çelebi	Nev'izâde Atayi (Donuk, 2017b, s. 1311)
40	-	Belli Değil
41	Hocazâde Mehemmed	Nev'izâde Atayi (Donuk, 2017a, s. 1546)
42	Abdî Çelebi	Belli Değil
43	-	Nev'izâde Atayi (Donuk, 2017a, s. 1546)
44	Fâiz Efendi	Nev'izâde Atayi (Donuk, 2017a, s. 1344)
45	Fâiz Efendi	Nev'izâde Atayi (Donuk, 2017a, s. 1345)
46	Kesbî	Peçevi Tarihi (Metin, 2006, s. 94)
47	Mevcî Paşa	Peçevi Tarihi (Baykal, 1982, s. 311; Metin, 2006, s. 104)
48	-	Belli değil
49	-	Belli Değil Naimâ Tarihi (İpşirli, 2007)
50	Hulvî Çelebi	Belli Değil
51	Ganizâde Nâdirî	Nev'izâde Atayi (Donuk, 2017a, s. 1550; Külekçi, 1985, s. 251)
52	Hocazâde Mehemmed	Nev'izâde Atayi (Donuk, 2017a, s. 1550; Kahraman, 2021, s. 118)
53	Bâkî	Nev'izâde Atayi (Donuk, 2017a, s. 1429; Küçük, 1988, s. 57)

ŞUARÁ ve MÜVERRİHİN: KÁTİP ÇELEBİ'NİN FEZLEKE 'SİNDEKİ TARİH MANZUMELERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

54	Kafzâde Fâizî	Nev'îzâde Atayi (Donuk, 2017a, s. 1429)
55	-	Belli değil
56	-	Nev'îzâde Atayi (Donuk, 2017a, s. 1462)
57	-	Nev'îzâde Atayi (Donuk, 2017a, s. 1463)
58	Sâi-i Dâî	Nev'îzâde Atayi (Donuk, 2017a, s. 1533; Kahraman & Dağlı, 2003, s. 320)
59	Hâşimî Çelebi	Nev'îzâde Atayi (Donuk, 2017a, s. 1533; Kahraman & Dağlı, 2003, s. 320)
60	-	Nev'îzâde Atayi (Donuk, 2017a, s. 1535)
61	-	Belli değil
62	-	Belli değil
63	Kafzâde Fâizî	Nev'îzâde Atayi (Donuk, 2017a, s. 1585; Kayabaşı, 1997, s. 140)
64	Hâşimî Çelebi	Nev'îzâde Atayi (Donuk, 2017a, s. 1638; Güngör, 2019)
65	Emir Ali Efendi	Nev'îzâde Atayi (Donuk, 2017a, s. 1612; Kahraman & Dağlı, 2003, s. 338)
66	Hüseyin Tûgî	Musibetnâme (Aykut, 2010, s. XCII)
67	-	Belli değil
68	Kafzâde Fâizî	Belli değil
69	Nev'îzâde Atâyî	Nev'îzâde Atayi (Donuk, 2017a, s. 1646)
70	Hâfız Paşa	Hafız Paşa Divanı (Tosun, 2011)
71	-	Nev'îzâde Atayi (Donuk, 2017a, s. 1695)
72	Allâme Efendi	Belli değil

73	Şeyhülislam Yahyâ	Nev'îzâde Atayı (Donuk, 2017a, s. 1778; Kavruk, t.y., s. 498)
74	-	Belli değil
75	-	Belli Değil Naîmâ Tarihi (İpşirli, 2007, s. 755)
76	-	Uşşâkizâde'nin Şakayık Zeyli (Ekinci, 2017, s. 212)
77	Şeyhülislam Yahyâ	Belli Değil (Divanda bulunmuyor) (Hüseyn, 2015, s. 693)
78	-	(Özkan, 2016, s. 558)
79	-	(Atalay, 2008)
80	Murâdî	Belli Değil Naîmâ Tarihi (İpşirli, 2007, s. 865)
81	Şeyhülislam Yahyâ	Divan (Kavruk, t.y., s. 40)
82	Şeyhülislam Yahyâ	Divan (Kavruk, t.y., s. 488)
83	Eşhebî Vâni-i Şânî	Peçevi Tarihi ((Kahraman & Dağlı, 2003, s. 228; Şimşek, 2005, s. 89)
84	Pîrîpaşazâde Hüseyn	Belli değil
85	Pîrîpaşazâde Hüseyn	Belli değil
86	-	Belli değil
87	-	Belli değil
88/ 89	-	Belli değil

ŞUARÁ ve MÜVERRİHÎN: KÁTİP ÇELEBİ'NİN FEZLEKE'SİNDEKİ TARİH MANZUMELERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Tablo 2. Kâtip Çelebi- Fezleke'sindeki Tarih Manzumeleri (Aycibin, 2007)

Sıra no	Sayfa no	Mahlas	yy	Manzume	Dil	Nazım şekli/ Türü	Vezin	Konu	Tarih Türü
1	221	Hükmi ¹⁸	16.yy	Zekeriyyâ'ya verildi fetvâ (1000) (زكريايه ويرلدى فتوا) (İpşirli, 2013, s. 211)	T. ¹⁹	Mısra	..-- /..--/..-	Göreve atama (Zekeriya Efendi)	Ebced
2	221	Hudâf	16.yy	Bâkî olasin Rûmeli şadrında müdâm (1000) (باقى اوله سن روم ايلي صدرنده مدام) (Kırkkılıç, 2012, s. 35)	T.	Mısra	--./.- -./---./---	Göreve Atama (Şair Bâkî)	Ebced
3	232	Cenâbî	16.yy	Füc'eten Zekeriya Efendi geçdi hemân (1001) (فجأة زكريا افندی گجدى همان)	T.	Mısra	..--/- .-/-.---/- .-	Vefat	Ebced

¹⁸ Şehnâmeçi Hasan Çelebi.

¹⁹ Kısaltmalar "Türkçe T., Arapça Ar." şeklinde düzenlenmiştir.

4	232	Sâ'î Çelebi	16.yy	Vâsıl-ı Hâk oldu Nişânî (1001)? (واصل حق اولدی نشانی) (Donuk, 2017b, s. 960)	T.	Mısra	--./..--	Vefat (Boyalı Nişancı Paşa)	Ebced
5	234	Cinânî-i Bursevî	16.yy	Gitdi Na'linî dede hayf 'uqbâya (1001)? (گتدی نعلینی دده حیف عقبایه) (Donuk, 2017b, s. 1028)	T.	Mısra	---/-.--/ ..	Vefat (Na'inci Memi Dede)	Ebced
6	257	'	16.yy	Vâsıl-ı cennet-i Hâk oldu imâmü's-sultân (1002) (واصل جنت حق اولدی امام السلطان) (Donuk, 2017b, s. 945)	T.	Mısra	---/-.--/ ..-/..-	Vefat (Abdülkerim Efendi)	Ebced
7	266	'	16.yy	Şâh-ı cihân oldu bîn üçünde fevt (1003) (شاه جهان اولدی بیک اوچنده فوت) (Donuk, 2017b, s. 1057; Kırkkılıç, 2012, s. 11)	T.	Mısra	---/-.--/ .-	Vefat (Sultan Murad)	Ebced (Lafzen ve manen tarih)
8	266	Şehzâde Mustafa	16.yy	Nâsiyemde kâtib-i kudret ne yazdı bilmedim Ah kim bu gülşen-i 'âlemde hergîz gülmedim (Donuk, 2017b, s. 1063; Yağcı, 2021, s. 246)	T.	Beyit	---/-.--/ ..-/..-	Sultan Murad'ın vefatı üzerine	Tarihi Şiir

ŞUARÁ ve MÜVERRİHİN: KÁTİP ÇELEBİ'NİN FEZLEKE'SİNDEKİ TARİH MANZUMELERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

9	266	,	16.yy	<p>Ḥayr-ı maḳdem (998)</p> <p>(خیر مقدم)</p> <p>(Donuk, 2017b, s. 1063)</p>	T.	Mısra	-.--	<p>Doğum</p> <p>(Sultan Murad'ın şehzadelerinden Bayezid'in doğumu)</p>	Ebced
10	266	Nev'î	16.yy	<p>Fütûḫat-ı mülûkî (1001)</p> <p>(فتوحات ملوكى)</p> <p>(Donuk, 2017b, s. 1057)</p>	T.	Mısra	----/--	<p>Kitap telifi</p> <p>(Fütûḫat-ı Sıyâm)</p>	Ebced
11	298	Azmîzâde Hâlefî	16.yy	<p>Biñ sûz u derd ile didi târiḫ Hâlefî</p> <p>Gitdi 'adem diyârına Fehmî gibi vücûd (1004)</p> <p>(گندى عدم ديارنه فهمى گبى وجود)</p> <p>(B. A. Kaya, 2017, s. 219)</p>	T.	Beyit	--./-./-./- -./-./-	<p>Vefât</p> <p>(Kınaltzâde Fehmi Çelebi)</p>	Ebced
12	299	Tabîbî (Filibeli)	16.yy	<p>İtdi Ḳadri Çelebi 'azm-i beḳâ (1004)</p> <p>(ايتدى قدرى چلبى عزم بقا)</p> <p>(Donuk, 2017a, s. 1095; Kayabaşı, 1997, s. 459)</p>	T.	Mısra	...--/-- /..-	<p>Vefât</p> <p>(Kadri Çelebi)</p>	Ebced

13	299		16.yy	Gitdi hayfâ bilinmedi kıdri (1004) [1003] ²⁰ (گندى حيفا بيلينمدى قدرى) (Donuk, 2017a, s. 1095; Zübeyiroğlu, 1989, s. 25)	T.	Mısra	-.--/----/- .-	Vefat (Kadri Çelebi)	Ebced
14	300		16.yy	‘Âlem-i kıdse eyledi rihlet (1004) [1003] (عالم قدسه ایلدى رخت) (Donuk, 2017a, s. 1101)	T.	Mısra	--./-./.- -	Vefat (Bakkalzâde)	Ebced

²⁰ Ebced hesabının kaynakla eşleşmediği durumlarda tarafımızca bulunan tarih köşeli parantez [-] içerisinde verilmiştir.

ŞUARÁ ve MÜVERRİHİN: KÁTİP ÇELEBİ'NİN FEZLEKE'SİNDEKİ TARİH MANZUMELERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

15	321	Zihnî Efendi ²¹	16.yy	<p>Hzret-i Gâzi Girây Hân ol şeh-i 'âlî-tebâr Sâye-i Haq mazhar-ı elţâf-ı Rabbü'l-'âlemîn</p> <p>Zabt-ı a'dâ-yı muhâlif, intikâm-ı mülk için İstedi Çerkes'de bünyâd ide bir hışn-ı haşîn</p> <p>Eyledi bir kal'a-i muhkem sekiz günde binâ Kim aña reşk eyledi rif'atde çarh-ı heştümîn</p> <p>Hem himâyet kıldı şevket birle İslâm ehline Hem re'âyâ oldı ehl-i zulm şerrinden emîn</p> <p>Sâl-i târih-i binâsın eyledi Zihnî raqam Hışn-ı şâhî burc-ı 'âlî hâmi-i dîn-i mübin (1005) [1007] (حصن شاهى برج على حامى دين مبین)</p>	T.	Kıt'a	-.-/-.-/-. ..-/-./-	Hisar inşası	Ebced
----	-----	----------------------------	-------	---	----	-------	------------------------	--------------	-------

²¹ Gâzi Giray'ın hizmetinde olan şair Zihnî'dir.

16	333	Nimetü Çelebi ²²	16.yy	Fâtihâ Maḥmud Efendi rûḥuna (1006) (فاتحا محمود افندی روحينه) (Donuk, 2017a, s. 1128)	T.	Mısra	-.---/-.---/- .-	Vefat (Mahmud Efendi)	Ebced
17	336	Abdi-i Nişânî	16.yy	Şimdi zemâne manşıbı ekşer şaḳşakîdedir İnanmaz isen işte biri Şaḳşakî'dedir	T.	Beyit	-	Eleştiri (Mansıb Çandar sancağının Şaḳşakî İbrahim Paşa'ya verilmesi)	Tarihi Şiir
18	342	.	17.yy	Oldı serdâr o vezîr-i ekrem (1008) [1000] (اولدی سردار او وزیر اکرم)	T.	Mısra	-.---/-.---/- -	Fetih (Uyvar seferi)	Ebced

²² III. Murad Devri Şairi.

ŞUARÁ ve MÜVERRİHİN: KÁTİP ÇELEBİ'NİN FEZLEKE'SİNDEKİ TARİH MANZUMELERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

19	344		17.yy	İrdi çün Şatırcı'ya hışm-ı Hudâ Mücib-i 'ibretdir gâfil me-bâş Biñ yedide kelle-i bî-devletin Geldi cellâd-ı kazâ kıldı tirâş Katlı olıcak 'id-i ağhâda didim Kara bayram eyledi ol bed-ma'âş İtdiğın buldı o serdâr-ı denî Virdi bu târihde -Şatırcı baş- (1007) (صاتر جى باش)	T.	Kıt'a	---/--/-- --	Vefat (Şatırcı Mehmed Paşa'nın katli)	Ebced
20	347	Nisârî ²³	16.yy	Nev'î Efendi aldıñ ehliyetiñle Şahñ'ı (995) (نوعى افندى الدك اهليتكله صحنى) (Donuk, 2017a, s. 1136)	T.	Mısra	--/--/-- --/--	Göreve Atama	Ebced

²³ Divan-ı Hümayun katiplerinden tarih söylemede mahir bir şair.

21	347	Zağralı Aşkı ²⁴	16.yy	'Aşkîyâ târîhîni idüp hisâb <i>Hoca-i şehzâde oldum</i> didiler (998) (خواجه شهزاده اولدك) (Donuk, 2017a, s. 1137)	T.	Beyit	---/-.--/- .-	Göreve Atama	Ebced
22	347	Ahizâde Abdülhalim ²⁵	16.yy	Zât-ı 'âlî-şânımı Bağdad'a lâyıq görmedi Gûş idenler bu peyâmı bende vü âzâddan Rehber olup 'avn-ı Hâk tebdîl olundı manşıbım Hoş dimişlerdir bunu yañlış döner Bağdad'dan (Donuk, 2017a, s. 1137)	T.	Kıt'a	---/-.--/- --/-.--	Göreve Atama (Bağdad kadısı atanan Nev'î'nin görevine gitmeden şehzade hocalığına atanması)	Tarihi Şiir
23	348	Keşf-i Manastır ²⁶	16.yy	Yeriñ cennât ola Nev'î Efendi (1007) (يرك جنات اوله نوعى افندى) (Diriöz, 1977, s. 85; Donuk, 2017a, s. 1141)	T.	Mısra	---/.... /..	Vefat (Nev'î Efendi)	Ebced

²⁴ Kadı, I. Ahmed Devri Şairidir.

²⁵ Kudüs Mollası.

²⁶ I. Ahmed Devri Şairidir.

ŞUARÁ ve MÜVERRİHİN: KÁTİP ÇELEBİ'NİN FEZLEKE'SİNDEKİ TARİH MANZUMELERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

24	349	Vecdî-i Bağdâdî ²⁷	16.yy	'Adem gül-zârını cây itdi Nev'î (1007) (عدم گلزارنى جاى ايتدى نوعى) (Diriöz, 1977, s. 85; Donuk, 2017a, s. 1141)	T.	Mısra	.../... /..	Vefat (Nev'î Efendi)	Ebced
25	356		16.yy	Didi Hâtif Kira'nın katline târîh <i>Ğazâ</i> (1008) (غزا)	T.	Mısra	.../... /..	Kira'nın katli	Ebced
26	363	Hâdî-i Bağdâdî ²⁸	16.yy	Bâkî Efendi gitdi 'uqbâya biñ sekizde (1008) (باقى افندى گندى عقبايه بيك سكيзде) (Açıkgöz, 2017, s. 89; Donuk, 2017a, s. 1178)	T.	Mısra	.../... /..	Vefat (Bâkî Efendi)	Ebced
27	372	Âlî	16.yy	Fetih olup kal'a bozuldu tabur [1008] (فتح اولوب قلعه بوزلدى طابور) (Donuk, 2017a, s. 1274)	T.	Mısra	.../... ..	Fetih (Kanije kalesinin Fethi)	Ebced

²⁷ Kaynaklarda şairin biyografik bilgilerine tesadüf edilmemiştir.

²⁸ Kaynaklarda şairin biyografik bilgilerine tesadüf edilmemiştir.

28	372	Âlî	16.yy	Çanıje al'asını aldı serdâr [1008] (انیژه قلعتن الدى سردار) (Donuk, 2017a, s. 1274)	T.	Mısra	..-./...- /...-	Fetih (Kanije kalesinin Fethi)	Ebced
29	373	Hükûmî Çelebi ²⁹	16.yy	Bir al'asını almakile Gori'nin Gör şimdi Yedi-ulle'de dizdâr oldun	T.	Beyit	--./...- /...-	Haps (Cafer Paşa'nın hapsi)	Tarihi Şiir
30	378	,	17.yy	Mâtem-i serdâr-ı dîn (1010) (ماتم سردار دین)	T.	Mısra	--./...-	Vefat (İbrahim Paşa)	Ebced
31	378	,	17.yy	Oldı şahın-ı 'adn İbrâhîm Pâşâ'ya mekân (1010) [1011] (اولدى صحن عدن ابرهيم پاشايه مكان)	T.	Mısra	...-./...- ...-./...-	Vefat (İbrahim Paşa)	Ebced

²⁹ Şehnâmeçi Hasan Çelebi.

ŞUARÁ ve MÜVERRİHİN: KÁTİP ÇELEBİ'NİN FEZLEKE'SİNDEKİ TARİH MANZUMELERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

32	391		17.yy	Şanasın koptu ol yerde kıyâmet	T.	Mısra	.---/.... /..-	Savaş (Kanije)	Tarihi Şiir
33	407		17.yy	Ruḥ-ı Ma'şûmu ide kaşr-ı cinânda ebedî (1010) (روح ماعصومی ایدہ قصر جناندہ ابدی) (Donuk, 2017a, s. 1213)	T.	Mısra	.../... /..-/-	Vefat (Şair Masum'un vefatı)	Ebcet
34	424	Azmizâde Hâlefi	17.yy	'Aceb olmaz bu rûz-ı mâtem için Kerbelâ'dan eğer dinilse şedîd Ne 'Ali kaldı ne Ḥasan Ḥüseyn Bir Yezîd itdi cümlesin şehîd (Donuk, 2017a, s. 1278; B. A. Kaya, 2017, s. 193)	T.	Kıt'a	.../...-/ .-	Vefat	Tarihi Şiir
35	427	Azmizâde Hâlefi	17.yy	Re'îs-i ehl-[i dil gir]di bugün keşfi-i tâbûta 'Adem deryâsına şaldı eşüp bâd-ı fenâ muhkem (Donuk, 2017a, s. 1235; B. A. Kaya, 2017, s. 172). Beķâ yok gerçi kim biñ yıl da olsa zindegânide 'Aceb müşkildir ammâ merg hengâm-ı cevânide (Donuk, 2017a, s. 1235; B. A. Kaya, 2017, s. 174)	T.	Kıt'a	.---/.... /..-/-	Vefat (İlyas Bey)	Tarihi Şiir

36	434	.	17.yy	Evvelû hasenâtihî mevtuhû (1012) ³⁰ (اول حسناته موتهو)	Ar.	Mısra	-.--/-.--/- .-	Yemişçi Hasan Paşa'nın Katli	Ebced
37	434	Nâdirî	17.yy	Hasan'ın 'azlı hasen katli daği müstahsen Düşse târihi n'ola <i>katl-i Yemişçi ahsen</i> (1012) (قتل یمشچی احسن) (Donuk, 2017a, s. 1280)	T.	Beyit	-.--/-.--/- .-/-.--	Yemişçi Hasan Paşa'nın Katli	Ebced
38	476	.	17.yy	Kim oldukda dehr içre nâm u nişânı Bir eksikli didi <i>vefât itdi Nâmî</i> (1012) (وفات ایندی نامی) (Donuk, 2017a, s. 1302)	T.	Beyit	.-./.-./.- /.-	Vefat (Nâmî Efendi)	Ebced (Tamiyeli tarih)
9 ³	491	Hâşimî Çelebi ³¹	17.yy	Cinân ola Aḥîzâde Efendi'nin câyı (1013) (جنان اوله اخیزاده افندیك جای) (Donuk, 2017b, s. 1311)	T.	Mısra	-.--/-.--/- --/.-	Vefat (Aḥîzâde Efendi)	Ebced

³⁰ Yaptığı ilk hasenat vefatıdır.

³¹ Bakkalzâde Seyyid Mehmed Çelebi olma ihtimali vardır.

ŞUARÁ ve MÜVERRİHİN: KÁTİP ÇELEBİ'NİN FEZLEKE'SİNDEKİ TARİH MANZUMELERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

40	494		17.yy	Gelür kara haberler her tarafından şan kıyâmetdir Zemân-ı devleti Sâ'atçi'nin eşrât-ı sâ'atdir	T.	Beyit	.---/--- /---/---	Celali İşyanları	Tarihi Şiir
41	500	Hocazâde Mehtmed	17.yy	Leşker-i -küffâr çıktı hışn-ı Ostorgon'dan- (1013)? (لشکر کفار چندی حسن اوصطر غوندن) (Donuk, 2017a, s. 1546)	T.	Mısra	---/--- /---	Fetih (Feth-i Estergon)	Ebced
42	500	Abdî Efendi ³²	17.yy	Qalmayup çün çıktı Ostorgon'dan 'Abdi bu aşhab-ı küfr ü ehl-i nâr (1013) [Ostorgon-ashab-ı küfr] (اوصطر غوندن) (اصحاب كفر)	T.	Beyit	---/---/ -.	Fetih (Feth-i Ostorgon)	Ebced
43	521		17.yy	Qıydı Derviş'ine Şâh (1015) (قيدی درویشینه شاه) (Donuk, 2017a, s. 1546)	T.	Mısra	---/-.	Vefat (Derviş Paşa'nın katli)	Ebced

³² Sarhoş Abdi Çelebi.

44	525	Kafzâde Fâizî Efendi	17.yy	Vücûdu fülkûn ol müftî-i devrân yaprak içmekle 'Adem bahrına şaldıķda kefenden eyleyüp yelken Çeküp câm-ı mey-i mevti dimiş âh eyleyüp târih Benim fülk-i vücûdum rûzgârı geldi yaprakdan (Donuk, 2017a, s. 1344)	T.	Kıt'a	.---/--- /---/---	Vefat (Gürzzâde Kaynı Mustafa)	Tarihi Şiir
45	525	Kafzâde Fâizî Efendi	17.yy	Yapraķ içmekle helâk oldu o müftî-i zemân O duhân şanma ki yaprakdan olurdu peydâ Câmi'-i dehrde kandil-i hayâtını anın Ney-i lûle ile söyündürdi bugün dest-i kazâ (Donuk, 2017a, s. 1345)	T.	Kıt'a	.../..-- /..--/..-	Vefat (Gürzzâde Kaynı Mustafa)	Tarihi Şiir
46	528	Kısbî ³³	17.yy	'Acem'e gitmeĝe me'mûr didi Kisbî târihîni 'Adem'e gitdi meded hay Meĝemmed Paşa (1015) (عدمه گندی مدد های محمد پاشا) (Metin, 2006, s. 94)	T.	Beyit	.../..-- /..--/..-	Vefat (Lala Mehmed Paşa)	Ebced

³³ Kesbî Mehmed Efendi Ö.1640.

ŞUARÁ ve MÜVERRİHİN: KÁTİP ÇELEBİ'NİN FEZLEKE'SİNDEKİ TARİH MANZUMELERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

47	535	Defterdar Mevcî Paşa	17.yy	Biñ on altıda kırıldı sekbân (1016) (بيك اون التیده قردی سکیان) (Baykal, 1982, s. 311; Metin, 2006, s. 104)	T.	Mısra	--./.--/.- -	Savaş/ Gaza	Ebced (Lafzen ve manen tarih)
48	542	,	17.yy	Hiç dehre Mişâli gelmeye hayf (1016) (هیچ دهره میثالی گلمیه حیف)	T.	Mısra	--./.--/.- -	Vefat (Şair Misâlî)	Ebced

49	549	,	17.yy	<p>Server-i gāziyân Murad Paşa Hakkın oldı mü'eyyedi her bâr</p> <p>Evvelâ Üngürüs'ü feth itdi Canpolad'ın da kârın eyledi zâr</p> <p>Sonra İbn Kalendar'e yürüyüp Anda da kıldı kuvvetin izhâr</p> <p>Şeb ü rûz eyleriz recâ Hakk'dan Tutulup ol pelîd ola berdâr</p> <p>Geldi bir gâzî didi târihîn Şıdı İbn-i Kalendar'i serdâr (1017) (صیدی ابن قالدنر سردار) (İpşirli, 2007, s. 347)</p>	T.	Kıt'a	-.--/-.--/-. .-	Savaş/Gaza	Ebced
----	-----	---	-------	---	----	-------	--------------------	------------	-------

ŞUARÂ ve MÜVERRİHÎN: KÂTİP ÇELEBİ'NİN FEZLEKE'SİNDEKİ TARİH MANZUMELERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

50	579	Hulvî Çelebi ³⁴	17.yy	Didi bir eksikli târihin anın 'Azm-i 'uqbâ itdi Necmeddin Hâsan (1019) (عزم عقبا ایتدی نجم‌الدین حسن)	T.	Beyit	---/---/--- -	Vefat (Hasan Efendi)	Ebced (Tamiyeli Tarih)
51	587	Ganizâde Nâdirî	17.yy	Cennet-âbâd oldı Sultân Aḥmed ile Edirne (1021) [1023] (جنت اباد اولدی سلطان أحمد ایله ادرنه) (Donuk, 2017a, s. 1550; Külekçi, 1985, s. 251)	T.	Mısra	---/---/--- ---/---	Sultan Ahmed'in Edirne ziyareti	Ebced
52	587	Hocazâde Mehemmed Efendi	17.yy	Edirne taḥtına bu yıl Ferah geldi vü ğam gitdi (1021) (ادیرنه تختنه بو بیل فرح گلدی و غم گندی) (Edirne taḥtına bu yıl ferah – vü ğam =1021) (Donuk, 2017a, s. 1550; Kahraman, 2021, s. 118)	T.	Mısra	---/--- /---/---	Sultan Ahmed'in Edirne ziyareti	Ebced (Tamiyeli tarih)
53	588	Bâkî	16.yy	Mürġ-i revânî göklere uçdı hümâ gibi Kaldı ḥazîz-i hâkde bir iki üstüḥân (Donuk, 2017a, s. 1429; Küçük, 1988, s. 57)	T.	Beyit	---/---/--- - /-/-	Vefat (Sunullah Efendi)	Tarihi Şiir

³⁴ Şeyh Cemaleddin Mahmud Hulvî Efendi.

54	589	Kafzâde Faîzî Efendi	17.yy	Cihândan gitdi Sun‘ullah Efendi Makâmı ola nüzhet-gâh-ı cennet Didim ey Fâ‘izî târih-i fevtin Îlâhî eyle Sun‘ullah‘a rahmet (1021) (الهی ایله صنعاللہه رحمت) (Donuk, 2017a, s. 1429)	T.	Kıt‘a	.---/--- /..--	Vefat (Sunullah Efendi)	Ebced
55	593	,	17.yy	Çalb-i ‘âşık gibi virân itdiler meyhâneyi Bî-vefâlar ‘ahdına döndürdiler peymâneyi	T.	Beyit	---/----/ --/-.-	Meyhanelerin kapatılması (İçki yasağı)	Tarihi Şiir
56	608	,	17.	Ser-mâli şikest olunca didim Veyh ki ey Vahvahek vefât itdin (1023) (ویه که ای واهواهک وفات ایتدک) (Donuk, 2017a, s. 1462)	T.	Beyit	---/----/ .-	Vefat (Seyfullah Vahvahek)	Ebced (Tamiyeli Tarih)

ŞUARÁ ve MÜVERRİHİN: KÁTİP ÇELEBİ'NİN FEZLEKE'SİNDEKİ TARİH MANZUMELERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

57	609	,	17.yy	Hüseyin Efendi'nin olsun maķāmi [dārü's-selām] (1023) [1024] (ههسين افنديك اولسك مقامى دار السلام) (Donuk, 2017a, s. 1463)	T.	Mısra	---/---/--- ---/---	Vefat (Rüstem Paşazâde Hüseyin Efendi)	Ebced
58	626	Sâ'î-i Dâ'î	16.yy	Seyr idüp anı Şâ'î-i dâ'î Didi târih Ka'betü'l-'uşşâķ (998)? (ديدى تاريخ تبعك ال عشاق) (Donuk, 2017a, s. 1533; Kahraman & Dağlı, 2003, s. 320)	T.	Beyit	---/---/--- .-	Kitabe Tarihi	Ebced
59	626	Hâşimî Çelebi ³⁵	17.yy	Hâşimî didi -geçdi Şeyh bugün- (1025) (گچدى شيخ بوگن) (Donuk, 2017a, s. 1533; Kahraman & Dağlı, 2003, s. 320)	T.	Mısra	---/---/--- .-	Vefat (Şeyh Ramazan Efendi)	Ebced
60	633	,	17.yy	Eyledi Ca'fer Efendi cây-ı dünyâdan sefer (1026) (ایلدى جعفر افندی جای دنیادان سفر) (Donuk, 2017a, s. 1535)	T.	Mısra	---/---/--- ---/---	Vefat (Cafer Efendi)	Ebced

³⁵ Bakkalzâde Seyyid Mehmed Çelebi olma ihtimali vardır.

61	642	,	17.yy	Bu iki şadra geldi[k] naqqād iki birâder (1015) (بو ایکی صدره گلديک نقاد ایکی برادر)	T.	Mısra	-	Göreve Atama (Hoca Sadeddin'in oğullarının Anadolu Sadaretine ve Rumeli Kazaskerliğinin getirilmesi üzerine)	Ebced
62	642	,	17.yy	'Azl-i 'azîzân naşb-ı dü-nâdân Târîh-i işân <i>telvîs-i divân</i> (1017) (تلویث دیوان)	T.	Beyit	---/--	Görevden Azil	Ebced
63	642	Kafzâde Fâizî	17.yy	Edîbî'nin maqâmın cennet-i 'adn eyleye Allah (1027) (أدیبینک مقامن جنت عدن ایلیه الله) (Donuk, 2017a, s. 1585; Kayabaşı, 1997, s. 140)	T.	Mısra	.---/--- /---/---	Vefat (Edîbî)	Ebced

ŞUARÁ ve MÜVERRİHİN: KÁTİP ÇELEBİ'NİN FEZLEKE'SİNDEKİ TARİH MANZUMELERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

64	651	Hâşimî Çelebi ³⁶	17.yy	Yol oldu Üsküdar'a Akdeñiz tondu biñ otuzda (1030) ³⁷ [1048] (يول اولدى اسكداره اقدكز طندى بيك اوتزده) (Donuk, 2017a, s. 1638; Güngör, 2019)	T.	Mısra	.---/--- /---/---	Don olayı	Ebced (Lafzen ve manen tarih)
65	667	Emir Ali Efendi	17.yy	Rûh-ı Kudsî cennete buldı vuşûl (1030)? (روح قدسى جنته بلدى وصول) (Donuk, 2017a, s. 1612; Kahraman & Dağlı, 2003, s. 338)	T.	Mısra	---/--- .-	Vefat (Mehemmed Kudsi)	Ebced

³⁶ Bakkalzâde Seyyid Mehmed Çelebi olma ihtimali vardır.

³⁷ Şiir aslında bir tarih kıtasıdır. Peçevi Tarihinde 4 beyit olarak yer almaktadır bkz.(Kayayurt, 2005, s. 14).

66	687	Hüseyin Tügf ³⁸	17.yy	<p>Bir şâh-ı 'âli-şân iken şâh-ı cihâna kıydılar Ğayretlü genc arşlan iken şâh-ı cihâna kıydılar</p> <p>Ğâzî bahâdır hân idi 'âli-neseb sultân idi Nâmiyle 'Osman Hân idi şâh-ı cihâna kıydılar</p> <p>Niyet idüp hacc itmeğe komadı kullar gitmeğe Kulağ gerek işitmeğe şah-ı cihâna kıydılar</p> <p>Hükûm itmeğe kâdir iken, emr-i Hakk'a nâzır iken Hacc itmeğe hâzır iken şâh-ı cihâna kıydılar</p> <p>Eşrât-ı sâ'atdir bu dem kula nedâmetdir bu dem Rûz-ı kıyâmetdir bu dem şâh-ı cihâna kıydılar</p> <p>Ey dil ciğerler oldu hûn derdim bir iken oldu on Kan ağladı ehl-i fûnûn şâh-ı cihâna kıydılar (Aykut, 2010, s. XCII)</p>	T.	Kaside (Mersiy e)	--./--./-/ -./--.-	Vefat (Genç Osman'ın vefatı)	Tarihi Şiir
----	-----	----------------------------	-------	---	----	-------------------------	-----------------------	---------------------------------------	-------------

ŞUARÂ ve MÜVERRİHÎN: KÂTİP ÇELEBİ'NİN FEZLEKE'SİNDEKİ TARİH MANZUMELERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

67	687	.	17.yy	Oldı şehîd Oşman (1031) [967] (اولدی شهید اوئمن)	T	Mısra	-	Vefat (Genç Osman'ın vefatı)	Ebced
68	696	Kafzâde Fâizi	17.yy	Kažâ-i 'Abdülhay (1027) (قضا عبدا لحای)	T	Mısra	-	Göreve Atama	Ebced
69	696	Nev'izâde Atâyî	17.yy	Göçdi biñ otuz bir recebi 'Abdülhay (1031) [1030] (گچدی بيك اوتز بر رجبى عبدالحای) (Donuk, 2017a, s. 1646)	T	Mısra	-	Vefat (Kafzâde Fâizi)	Ebced (Lafzen ve Ma'nen Tarih)
70	713	Hâfız Paşa ³⁹	17.yy	Taht-ı şa'âdetde şafâ Sulţân Murâd'ındır bugün (1032)? (تخت سعادتده صفا سلطان مورادنذر بوگن) (Tosun, 2011, s. 335)	T	Mısra	--./--./-- -./--.-	Tahta çıkma	Ebced

³⁸ Musibetnâme müellifi.

³⁹ Damat Müezzinzâde Hafız Ahmed Paşa.

71	735	'	17.yy	Meskeni Mollâ 'Ali'nin cennet-i a'lâ ola (1034) (مسکن مولا عالیٰنک جنت اعلا اوله) (Donuk, 2017a, s. 1695)	T	Mısra	-. -/-. -/-. .. -/-. -	Vefat (Molla Ali)	Ebced
72	792	Allâme Efendi ⁴⁰	17.yy	Erzurum'dan Abaza şıdıkla çıkdı gitdi (1037)? (ارضرومدن ابازا صدقله چقدی گندی)	T	Mısra	-. -/-. -/-. .. -/-. -	Göreve atama	Ebced
73	808	Şeyhülislam Yahyâ	17.yy	Medh eyle cenâb-ı Muştafâ'yı Evlâdını âl-i Murtażâ'yı Geldik çü bu tengnâ-yı dehre Mağlas ide gör 'Ali Rızâ'yı (Donuk, 2017a, s. 1778; Kavruk, t.y., s. 498)	T	Bent	-. -/-. -/-. -	Mahlas verme	Tarihi Şiir

⁴⁰ Nakibüleşraf Mehmed Efendi.

ŞUARÁ ve MÜVERRİHİN: KÁTİP ÇELEBİ'NİN FEZLEKE'SİNDEKİ TARİH MANZUMELERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

74	819	,	17.yy	Ruḥ-i pâkine dem be-dem raḥmet (1040) (روح ی پاکینه دمبدم رحمت)	T	Mısra	.---/--- /---	Vefat (Azmizâde Hâletî)	Ebced
75	840	,	17.yy	Oldı biñ kırık üçde iḥrâk-ı kebîr (1043) (اولدی بیق اوچده یحرق کبیر) (İpşirli, 2007, s. 755)	T	Mısra	---/---/ -	Yangın	Ebced (Lafzen ve Manen Tarih)
76	853	,	17.yy	Ḥaleb'e kadı oldı Çeşmî Ḥoca Çukurunda bula çukurcu koca (Ekinci, 2017, s. 212)	T	Beyit	.---/---/ -	Göreve atama	Tarihi Şiir
77	859	Şeyhülislam Yahya	17.yy	Revan'a varıcaḡ Sultân Murad Ḥânî 'Ömer-heybet Müyesser eyledi ana Ḥudâ-yı Müste'ân fethin Cemî' ehl-i sünnet 'asker-i İslâm şâd oldı Didi Yahya anın târiḡini <i>gördük Revan fethin</i> (1044) ⁴¹ (گوردك روان فتحن)	T	Kıt'a	.---/--- /---/---	Fetih (Revan Fethi)	Ebced

⁴¹ Bu Kıt'a divanda bulunmamaktadır.

78	869		17.yy	Evliyâ Kadızâde öldü vâh (1044) (اوليا قاضيزاده اولدى واه) (Özkan, 2016, s. 558)	T	Mısra	-	Vefat (Kadızâde)	Ebcet
79	870		17.yy	Ah kim kıydı felek Nef'î gibi üstâda (1044) ⁴² [916] (اه کم قیدی فلك نفعی گبی استاده)	T	Mısra	-	Vefat (Şair Nef'î)	Ebcet
80	884	Murâdî	17.yy	Bihışt'den kıt'adır haqqâ ki bu 'işretgeh-i zibâ Buna dâhil olan mürde olubdur zevkle ihyâ Murâdî feth-i İnan'dan kaçankim gitdi Bağdad'a Tenâ'um eyleyüp içdi bu kevserden şarâb-âsâ (İpşirli, 2007, s. 865)	T	Bent /.../... /....	Fetih (Bağdad ve Revan)	Tarihi Şiir

⁴² Bu tarih ebced hesabıyla 1043'e tekabül etmektedir. Fezleke'de tek mısra olan tarih aslında bir beyittir ve "Nâgehân geldi bir eksikli dedi târihin Âh kim kıydı felek Nef'î gibi üstâda" (Atalay, 2008) şeklindedir bu sebeple ebced değerine bir eklenerek 1044 tarihi bulunur.

ŞUARÁ ve MÜVERRİHİN: KÁTİP ÇELEBİ'NİN FEZLEKE'SİNDEKİ TARİH MANZUMELERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

81	884	Şeyhülislam Yahya	17.yy	<p>Zehî cây-ı ferağ-bağş vü şafâ-güster hayât-efzâ Nebâtından yise bir mürğ ola ol tütü gûyâ</p> <p>Bihîştin kıt'ası dirdim velî reşk-i bihişt olmuş Kudûm-i pâdişâh ile bu nüzhet-gâh-ı bî-hemtâ</p> <p>Şuyun kevser diyü nazmında öğmüş ol şeh-i gâzî Hoşâ pâkîze nazm rûh-bağş-ı âb-ı hayât-efzâ</p> <p>İlâhî Hazret-i Sultân Murad'a 'ömr-i sermed vir Musahhar ola ana tâ ebed dünyâ vü mâ-fihâ</p> <p>Diye ihlâş ile yerde beşer gökde melek âmîn Du'â itdikçe ol şâh-ı cihâna şıdık ile Yahya (Kavruk, t.y., s. 40)</p>	T	Gazel	.---/--- /---/---	Fetih (Bağdad ve Revan)	Tarihi Şiir
----	-----	-------------------	-------	--	---	-------	----------------------	-------------------------------	-------------

82	897	Şeyhülislam Yahya	17.yy	Târîh Hâzret-i Sultân-ı Gâzî Hân Murâd-ı kâmyâb Eyledi çün feth-i Bağdad'a şa'âdetle hücum Hâk te'âlâ hâzreti anı müyesser eyledi Didi târihin lisân-ı feth <i>gel hâkân-ı Rûm</i> (1048) (گل خاقان روم) (Kavruk, t.y., s. 488)	T	Kıt'a	---/---/- -./-.-	Fetih (Bağdad'ın Fethi)	Ebced
83	918	Eşhebi Vâni-i Şânî ⁴³	17.yy	Nûrdur geldi Mehemmed şulbi İbrahim'den (1051) (نوردر گلدی محمد صلیبی ابراهمدن) (Kahraman & Dağlı, 2003, s. 228; Şimşek, 2005, s. 89)	T	Mısra	-	Doğum (Sultan İbrahim'in oğlu Mehemmed)	Ebced
84	964	Pîrpaşazâde Hüseyn	17.yy	Sipâh-ı Rum'a sordum fethin oldum Didiler fethine târih " <i>ğazâmız</i> " (1055) (غزائمز)	T	Beyit	.../...- /..-	Fetih (Girit'in Fethi)	Ebced

⁴³ Kaynaklarda şairin biyografisine rastlanmamıştır.

ŞUARÂ ve MÜVERRİHÎN: KÂTİP ÇELEBİ'NİN FEZLEKE'SİNDEKİ TARİH MANZUMELERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

85	964	Pirîpaşazâde	17.yy	<p>Âşaf-ı 'adl Silahdâr Paşa Feth ile oldı kamudan efdal</p> <p>Girid'e geldi 'acîb himmet idüp Yağdı küffâr başına müşkil</p> <p>Oldı himmetle şecâ'atle yiğüt Cümleden ekrem ve efham ve ekmel</p> <p>Hanya'nın fethine hatif Didi târihin, "ğazâ-yı evvel" (1055) (غزا اول)</p>	T	Kıt'a	---/--/-- .-	Fetih (Hanya'nın Fethi)	Ebced
86	964	,	17.yy	<p>Aldılar 'asker Girid'i seyfle [1054] (الدالر عسكر گريدی سيف ايله)</p>	T	Mısra	---/--/-- .-	Fetih (Girit'in Fethi)	Ebced

87	964		17.yy	Aldı hışnını Girid'in cengle Yusuf Paşa [1054] (الدى حصنیکى گردین جنگله یوسف پاشا)	T	Mısra	-.--/-.--/- .-/-.-	Fetih (Girit'in Fethi)	Ebced
88	982		17.yy	Muvaffak eyleye ol hazret-i Hak (1055)? (موفق ایلیه اول حضرت حق)	T	Mısra	..--/..-- /..-	Gaza/ savaş (Hanya)	Ebced
89	988		17.yy	Oldı fetih-i kebîr vü luğf-ı 'amîm (1056) (اولدی فتح کبیر و لطف عمیم)	T	Mısra	-.--/..-- /..-	Fetih (Resmo'nun Fethi)	Ebced

SONUÇ

Osmanlı döneminde kaleme alınmış tarih eserleri içerdiği zengin malzeme ile sosyal bilimlerin ana kaynaklarından biridir. Bu çalışma ile de Osmanlı tarihleri üzerinde yapılacak incelemelerin sadece tarih bilimine değil edebiyat tarihçiliğine yapacağı katkıların önemine vurgu yapılmıştır. Kâtip Çelebi'nin Fezleke adlı eserinde 146 adet manzume mevcuttur bunlardan 89'u tarih manzumesidir. Bunların 72'si ebced tarihli manzume, geriye kalan 17'si tarihî bir vakayı konu alan manzumelerdir. Tüm bu manzumelerin 56'sı *Fezleke'den* (H 1065) önce neşredilmiş ve ona kaynaklık eden eserlerde geçtiği tespit edilen manzumelerdir. Geriye kalan 32 manzume *Fezleke'den* önce neşredilmiş kaynaklarda tespit edilememiştir. Başka kaynaklarda tespit edilemeyen manzumelerin 15'inin şairi bellidir. 17 manzumenin müellifi belli olmamakla birlikte bu manzumelerin bazılarının şairinin Kâtip Çelebi olabileceği de düşünülebilir fakat bununla ilgili net bir ifade eserde yoktur. Bahsi geçen manzumeler başka kaynaklarda tespit edilememiş, mahlas bölümlerinde veya manzumenin başında müellifin kimliğini belli eden bir ibare bulunmadığından müellifleri belirlenememiştir. Tüm bu verilere göre, 32 adet manzumenin Kâtip Çelebi'nin Fezleke adlı eseri sayesinde günümüze ulaşmış ve edebî mirasa kazandırılmış olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Kâtip Çelebi'nin *Fezleke*'si çerçevesinde yapılan bu çalışmada Osmanlı tarihlerinin hem birer tezkire niteliği taşıdığı hem de mecmualar gibi değişik şairlerin şiirlerini barındırdığı görülmektedir. Bu eserlere edebiyat tarihçiliği penceresinden bakmak yapılacak bilimsel çalışmalara önemli katkılar sağlayacaktır.

Kâtip Çelebi Fezleke'sinde tarihî olayları işlerken zengin bir edebî malzemedan faydalanmış, olaylar üzerine düşürülmüş tarihleri kişisel seçimlerine dayanarak eserine almıştır. Bu şekilde hem bilgiyi aktarmış hem de bu olayların unutulmasını önlemiştir. İşlev bakımından bu metinlerin bilginin taşıyıcısı ve olaylarla ilgili duyguların aktarıcısı olduğu söylenebilir. Ayrıca müellifin metnini kurarken bunu bir yapıya ve geleneğe göre inşa ettiği söylenebilir. Manzumeler hem tarih metinlerinin kurgusundaki yapı üzerinde hem de tarih yazıcılığı geleneğinde önemli bir rol oynamaktadır. İçerdikleri zengin şiir malzemesi ve şair kadrosuyla bu metinler edebiyat araştırmalarına önemli katkılar sunar.

KAYNAKÇA

- Açıkgöz, N. (2017). *Riyâzü'ş-Şuara (Tezkiretü'ş-Şuara) Riyâzî Muhammed Efendi*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.
- Aksoyak, İ. H. (t.y.). *Kesbi/ Kısbi*. Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü. <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/kesbi-kisbi-kesbi-mehmet-efendi>. Erişim Tarihi: 03.01.2023.
- Atalay, M. (2008). Nefî ve Sımr Ötesine Yazdığı İki Farsça Kaside. *Doğu Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 25-48.
- Aycibin, Z. (2007). *Kâtip Çelebi, Fezleke (Tahlil ve Metin)*. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi.

- Aydın, M. (2001). Osmanlı Dünyasında Yahudi Kira Kadınlar. *Belleten*, 65(243), 623-636.
- Ayktut, Ş. N. (2010). *Musibetnâme Tahlil- Metin İndex / Hüseyin Tûgî*. Türk Tarih Kurumu.
- Baykal, B. S. (1982). *Peçevi Tarihi* (C. 2). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Beyhan, M. A. (2003). *Câbî Tarihi (Târih-i Sultan Selim-i Sâlis ve Mahmûd-ı Sâni)*. Türk Tarih Kurumu.
- Cançelik, A. (2014). *Tarih Kaynağı Olarak 16. Yüzyıl Divan Şiiri*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Çakırcı, M. (2006). *Hâkim Mehmet Efendi Divanı (inceleme-transkripsiyonlu metin)*. Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Çaldak, S. (2006). Eski Türk Edebiyatında Nesir (Düz Yazı). *Eğitim Dergisi*, Ağustos S. 77-78. s. 74-90.
- Çipiloğlu, A. R. (2005). *Şânîzâde Mehmed Atâullah ve divanı*. Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Develi, H. (2010). Söze Boğulan Tarih: Osmanlı Tarih Yazıcılığının Dili. İçinde *Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları V Nesrin İnşası: Düzyazıda Dil, Üslup ve Türler* (ss. 84-123). Turkuvaz.
- Diriöz, M. (1977). Nevî. *Türkoloji Dergisi*, 7 (1), s.83-100.
- Donuk, S. (2017a). *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik Fî Tekmileti'ş-Şakâ'ik Nev'izâde Atâyî'nin Şakâ'ik Zeyli* (C. 2). Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Donuk, S. (2017b). *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik Fî Tekmileti'ş-Şakâ'ik Nev'izâde Atâyî'nin Şakâ'ik Zeyli* (C. 1). Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Ekinci, R. (2017). *Zeyli-i Şakâ'yık, Uşşâkizâde İbrâhim Hasîb Efendi*. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Güngör, T. (2019). *Hâkim Efendi Tarihi, Mehmed Hakim Efendi* (C. 1-1). Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Gürışık, B. (2005). *Peçevî Tarihi (46b -80a Metin, Dizin, Özel Adlar Sözlüğü)*. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Horata, O. (2002). Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesi'ndeki Manzum Kısımlar. *Türkoloji Araştırmaları, HÜ Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Dergisi*, 3, 34-44.

ŞUARÁ ve MÜVERRİHİN: KÁTİP ÇELEBİ'NİN FEZLEKE'SİNDEKİ TARİH MANZUMELERİ
ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

- Hüseyin, F. (2015). XVI - XVIII. Yüzyıllarda İrevan Şehrinin Tarihinden (Osmanlı kaynaklarına binâen). *Yeni Türkiye Dergisi*, 78, 690-695.
- İnalçık, H. (2022). *Şair ve Patron-Patrimonyal Devlet Sistemi ve Sanat Üzerinde Sosyolojik Bir İnceleme*. Doğu Batı.
- İpşirli, M. (2007). *Mustafa Nâimâ Efendi- Ravzatü'l- Hüseyin fî Hüülâsati Ahbârî'l- hafıkayn (Nâimâ Tarihi) (C. 2)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- İpşirli, M. (2013). "Zekeriyyâ Efendi, Bayramzâde". *TDV İslam Ansiklopedisi*. (C. 44, s. 211-212). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- İsen Durmuş, T. I. (2006). *II. Selim Dönemi Sonuna Kadar Osmanlı Edebi Hâmîlik Geleneği*. İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Kaçar, M. (2010). *İbni Kemâl Dîvânı'nın incelenmesi (Nazım bilgisi, belâgat—Üslûp ve dil özellikleri—Muhtevâ)*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Kahraman, S. A. (2021). *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi: İstanbul*. İstanbul Ticaret Odası.
- Kahraman, S. A., & Dağlı, Y. (2003). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi: İstanbul (C. 1-1. Kitap 1.cilt)*. İstanbul: YKY.
- Kavruk, H. (t.y.). *Şeyhülislam Yahya Divanı*. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10655,seyhulislamyahyadivanihasankavrukpdf.pdf?0>. Erişim Tarihi: 09.03.2023.
- Kaya, B. A. (2017). *Azmizâde Hâletî Divanı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.
- Kaya, U. (2019). *Kâtip Çelebi'nin Fezleke'sindeki Şair Biyografileri*. Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Kayabaşı, B. (1997). *Kafzâde Fâizî'nin Zübdetü'l-eşar'ı*. İnönü Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi.
- Kayalık Şahin, D. (2020a). Hâkim Tarihi'nde Yer Alan Tarih Manzumeleri Üzerine Bir İnceleme. *Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 1(13), 126-173.
- Kayalık Şahin, D. (2020b). *Vak'anüvis Tarihlerinde Edebi Muhteva (1. bs)*. Paradigma Akademi.
- Kayalık Şahin, D. (2021). Fezleke ve Na'imâ Tarihi'nde Yer Alan Şair ve Yazar Biyografilerinin Mukayesesi. İçinde *İslam Medeniyetinin Keşfi Kâtip Çelebi'yi Anlamak*. Hiper.

- Kayayurt, Z. (2005). *Peçevi Tarihi (317b -351a Metin, Dizin, Özel Adlar Sözlüğü)*. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Kazan, H. (2007). *Arşiv belgeleri çerçevesinde XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı Sarayının Sanatı Himayesi*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Kırkkılıç, A. (2012). *Muradi Divanı (Sultan Üçüncü Murat)*. Yazma Eser Kurumu Başkanlığı.
- Küçük, S. (1988). *Bakî Divanı*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.
- Külekcî, N. (1985). *Gani-zade Nadiri: Hayatı, edebi kişiliği, eserleri, divanı ve Şeh-name'sinin tenkidli metni*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Kütükoğlu, B. (1974). *Katip Çelebi'nin "Fezleke"sinin Kaynakları*. İstanbul Üniversitesi.
- Metin, M. (2006). *Peçevî Tarihi Edisyon Kritiği Bağdat Nüshası (284-317 Metin, Dizin, Özel Adlar Sözlüğü)*. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Oğuz, H. (2005). *Erken dönem Osmanlı tarihlerinde epik unsurlar (Tevârih-i Âl-i Osmanlar)*. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Ortaylı, İ. (2011). *Tarih Yazıcılık Üzerine*. Cedit.
- Özkan, M. (2016). Osmanlı'da İlmihal Geleneği: Kadızâde Mehmed Efendi (1045/1635) ve "Risâle-i Kadızâde" Adlı Çalışması. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 27.
- Öztürk, F. (2016). Osmanlı Biyografi Geleneğinde kâtib Çelebi'nin Fezleke'si. *Hikmet Akademik Edebiyat Dergisi*, Prof. Dr. Abdülkerim Abdülkadiroğlu Özel Sayısı (3), 156-162.
- Pehlivan Erenbaş, S. (2021). *Erken Dönem Osmanlı Kroniklerinde Coğrafi Terimlerin Art ve Eş Zamanlı Dil İncelemesi*. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Prochazka-Eisl, G. (2021). Osmanlı Nesrinde Ekleme Şiirler: Sadece Süsleme ve Dekorasyon mu? (A. Karakaş, Çev.). *Hikmet Akademik Edebiyat Dergisi*, Yunus Emre'den Mehmed Akif'e Şiir Özel Sayısı.

ŞUARÁ ve MÜVERRİHİN: KÂTİP ÇELEBİ'NİN FEZLEKE'SİNDEKİ TARİH MANZUMELERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

- Prockazka-Eisl, G. (2018). *Şiirler Tarih Yazmak XVI. Yüzyılın Sonlarında Derlenen Bir Mecmu Örneğinde. 1(1), 32-49.*
- Şimşek, H. (2005). *Peçevî Tarihi (355b-364b, Zeyl 365a-393a Metin, Dizin, Özel Adlar Sözlüğü).* Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Tosun, S. (2011). *Hâfız Ahmed Paşa Divanı ve İncelemesi.* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Türköz, E. (2020). *15. Yüzyıl Osmanlı tarihlerinde halk edebiyatı unsurları ve eğitsel iletiler.* Necmettin Erbakan Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Yağcı, T. (2021). *Aşkî Mustafa Efendi'nin Medine Tarihi'nde Yer Alan Manzum Tanıklar.* Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Zübeyiroğlu, R. (1989). *Mecmu'âtü't-Terâcim Mehmed Tevfik Efendi.* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Аңдатпа

Осман кезеңін қамтитын тарихи кітаптар саяси тарихты хронологиялық тәртіппен зерттеуге мүмкіндік бере отырып, мемлекеттің пайда болған кезеңіндегі социологиялық құрылым, мемлекеттің қызметі, экономикалық даму, қоғамның өмір салты, сондай-ақ әдеби орта туралы мәліметтер береді. Осы себепті Османлы тарихы тарихи зерттеулердің ең негізгі көздері болғанымен, бұл еңбектерде дерлік әлеуметтік ғылымдардың әрбір саласы үшін маңызды деректерді кездестіруге болады. Бұл мәтіндердің авторлары әдебиетпен, әсіресе поэзиямен тығыз байланысты болғандықтан, әдебиет тарихын зерттеуге септігін тигізетін деректер береді. Османлы тарихындағы оқиғалардың поэзиялық шығармаларға арқау болғандығы және бұл кітаптарда ақынның өмірбаяны және оның поэзиясы туралы мәліметтердің болуы тарих пен әдебиет сияқты екі саланы біріктіреді. Бұл зерттеуде классикалық әдебиет зерттеуінің басты әдебиет көзі ретінде прозалық османлы тарихы туралы жалпы негіз қалыптасады. Бұл тұрғыда әдеби материалы мол Қатип Челебидің «Фезлекедегі» тарихи жырлары; автор, еңбектің мазмұны және басты әдебиет көзі тұрғысынан қарастырылады. Шығармада анықталған өлеңдерге қатысты жанр, тақырып, өлең өлшемі т.б. ақпараттар кесте түрінде беріледі.

Кілт сөздер: Османлы хронологиясы, тарих, өлең, Катип Челеби, Фезлеке.

(Селин ЯВУЗ. АҚЫНДАР МЕН ТАРИХШЫЛАР: КАТИП ЧЕЛЕБИДІҢ «ФЕЗЛЕКЕДЕГІ» ТАРИХИ ЖЫРЛАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ)

Аннотация

Османские истории предоставляют информацию о социологической структуре периода, в который она возникла, о функционировании государства, экономическом развитии, образе жизни общества, а также о литературной среде. По этой причине, хотя османские истории являются самыми основными источниками исторических исследований, в этих работах можно встретить данные, важные почти для каждой области социальных наук. Эти тексты содержат данные, которые будут способствовать исследованию истории литературы, поскольку их авторы тесно связаны с литературой и особенно с поэзией. Тот факт, что событие в османской истории является материалом для поэта и поэзии, или что в этих книгах есть информация об истории поэта или поэзии, объединяет историю и литературу как две дисциплины, имеющие тесные отношения на общей основе. В этом исследовании будет построена общая структура прозы Османской истории как источника исследования классической литературы. В этом контексте исторические стихи в «Фезлеке» Катипа Челеби, имеющего богатый литературный материал; автор будет рассмотрен с точки зрения содержания, функции и источника. Выявленные в работе стихотворения и их жанровая, тематическая, размерная и т. д. информация будут представлены в табличной форме.

Ключевые слова: Османские хроники, история поэзия, Катип, Челеби, Фезлеке.

(Селин ЯВУЗ. ПОЭТЫ И ИСТОРИКИ: АНАЛИЗ ИСТОРИЧЕСКИХ СТИХОВ «ФЕЗЛЕКЕ» КАТИПА ЧЕЛЕБИ)

Yazar Katkı Oranı (Author Contributions): Selin YAVUZ (%100)

Yazarların Etik Sorumlulukları (Ethical Responsibilities of Authors): Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Çıkar Çatışması (Conflicts of Interest): Çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

İntihal Denetimi (Plagiarism Checking): Bu çalışma intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir.

БАЙЛАНЫС

Түркология ғылыми-зерттеу институты
Түркістан/ҚАЗАҚСТАН
Телефон: 8 (72533) 3-16-78; 6-36-36/1245
Web-сайт: journals.ayu.edu.kz
e-mail: turkology.institute@ayu.edu.kz
turkologi@mail.ru

КОНТАКТ

Научно-исследовательский институт
Тюркологии
Туркестан/КАЗАХСТАН
Телефон: 8 (72533) 3-16-78; 6-36-36/1245
Web-сайт: journals.ayu.edu.kz
e-mail: turkology.institute@ayu.edu.kz
turkologi@mail.ru

РЕДАКЦИЈНЫҢ МЕКЕНЖАЙЫ:

161200, Қазақстан Республикасы,
Түркістан облысы Түркістан қаласы
Бекзат Саттарханов даңғылы, 29
Басылым: Ахмет Ясауи
университетінің«Тұран» баспаханасы

АДРЕС:

161200, Республика Казахстан, г.
Туркестан, ул. Бекзата Саттарханова, 29
Издание: Типография «Туран»
университета им. Х.А.Ясауи

Көркемдеуші редактор А. Авжы
Ағылшын тілі редакторы Ж.Явуз
Орыс тілі редакторы М.Молдашева
Қазақ тілі редакторы С.Утебеков

İLETİŞİM

Türkoloji AraştırmalarıEnstitüsü
Türkistan/KAZAKHSTAN
Telefon: 8 (72533) 3-16-78; 6-36-36/1245
Website: journals.ayu.edu.kz
e-mail:
turkology.institute@ayu.edu.kz
turkologi@mail.ru

CONTACT

Research Institute of Turcic studies
Turkestan/KAZAKHSTAN
Telefon: 8 (72533) 3-16-78; 6-36-36/1245
Website: journals.ayu.edu.kz
e-mail: turkology.institute@ayu.edu.kz
turkologi@mail.ru

ADRES:

Bekzat Sattarhanov Caddesi No:29, 161200
Türkistan, Kazakistan
Baskı: Ahmet Yesevi Üniversitesi
«Turan» Matbaası

ADDRESS:

Bekzat Sattarhanov Str., 29,Turkestan,
Republic of Kazakhstan, 161200
Press: H.A.Yassawi University printing-
house “Turan”

Grafik-Tasarım A. Avcı
İngilizce Tercüme C.Yavuz
Rusça Tercüme M. Moldasheva
KazakçaTercüme S.Utebekov

Авторлардың мақалаларындағы ой-пікірлер редакцияның
көзқарасын білдірмейді.
Қолжазбалар өңделеді және авторға қайтарылмайды.
«Түркология» журналына жарияланған материалдарды сілтемесіз көшіріп
басуға болмайды.

Басуға 22.06.2023 ж. қол қойылды.
Көлемі 70x100 1/16. Қағазы офсеттік.
Шартты баспа табағы 11,9
Таралымы 300 дана. Тапсырғыс 630.